

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

МАНЗАР АБДУЛХАЙР

**ТИМСОЛ ТАДРИЖИ
(XV-XXI АСР АДАБИЙ
МАНБАЛАРИ МИСОЛИДА)**

МОНОГРАФИЯ

**«Yashil yaproq nashr-matbaa uyi»
Тошкент – 2021**

УЎК: 821.512.133.09-1

КБК: 83.3(5Ў)

А-15

Абдулхайр, Манзар

«Тимсол тадрижи» (XV-XXI аср адабий манбалари мисолида):
монография / Манзар Абдулхайр; масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов; –
Тошкент: «Yashil yaproq nashr-matbaa uyi» нашриёти, 2021. – 244 б.

Ушбу монография – муаллифнинг аксари матбуотда эълон қилинган публицистик, илмий мақолалари жамланмасидир. Китобда Алишер Навоий газалиёти, XX аср ўзбек адабиёти ҳамда замонавий ўзбек шеъриятидаги тимсол тадрижи – поэтик образлар, бадий сўз мақоми қиёсийликда талқин этилган. Мазкур монографияда ўртага ташланган фикр-мулоҳазалар ўзининг янгича тарзлилиги ва миллийлиги билан аҳамиятлидир. Зеро, унда тимсол тадрижи XV-XXI аср адабий манбалари мисолида ўрганилган. Тадқиқот адабиёт тарихи, навоийшунослик ҳамда матншунослик соҳасига тааллуқли бўлиб, ундан филология йўналишидаги талабалар ҳамда шу соҳада илмий тадқиқот олиб бораётган изланувчилар фойдаланиши мумкин.

УЎК: 821.512.133-1

КБК: 84(5Ў)6

Масъул муҳаррир:

Шухрат Сирожиддинов,
филология фанлари доктори

Такризчилар:

Рашид Зоҳидов,
филология фанлари доктори
Абдулла Ўразбоев,
филология фанлари доктори

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-техникавий кенгашининг 2021 йил 29 ноябрдаги, 8-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9943-7764-1-8

© Манзар Абдулхайр, «Тимсол тадрижи»
(XV-XXI аср адабий манбалари мисолида), 2021 йил.
© «Yashil yaproq nashr-matbaa uyi», 2021.

КИРИШ

Ўзбек адабиётида тимсол тадрижининг қадим сарчашмалари узоқ даврларга бориб тақалади. Дастлабки боскичи эрамиздан аввалги VI–VII асрларга тўғри келади. Аммо ўзбек мумтоз адабиёти тарихида темурийлар даври адабий манбалари, тадрижан – ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан, тимсол тараққиётининг энг юқори боскичи маҳсули ҳисобланади. Айтиш жоизки, туркий тимсол тараққиёти илмининг олтин даври Алишер Навоий қўлига қалам олган даврга тўғри келади. Бинобарин, шоирнинг:

*Оразин ёпқач кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш, –*

мақтаъини тинглаган беназир туркийзабон шоир Лутфийнинг, лозим бўлса, ушбу байтга ўн икки минг мисрамни алмаштирган бўлур эдим, деган шоирона ҳайрати бунинг тасдиғидир. Айни маънода, бу даврда туркий тилда ўта мукаммал рамз-тимсолли бадиий матн яратилди, дейишга асос бор. Улуғ шоир асарлари матнининг тадқиқ этилишига ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Зеро, улуғ шоир – тимсолларга залварли ботиний мазмун-маъно юклайди. Чунки Навоий асарлари матни, аниқроғи, шеърий матнлари бўйича илк бадиият илми, яъни тимсол тадрижини унинг дўсти Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи бошлаб берган эди. У бир шеърида:

*Балогат кишварининг нуктадони,
Фасоҳат мулкининг соҳибқирони, –*

дея Навоий ижодиётини тўплаб, девон тартиб беришни буюрган эди. Шу билан бирга, бу даврда матнни шарҳлашнинг усуллари, айниқса, шеърини матнни тавсифлаш усуллари ҳам юксак даражада ўз тадрижини топа бошлаган эди. Бу ҳолат Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида мужассам. Зеро, ушбу тазкирада замона шоирлари яратган ҳар бир шеърини матн услубига, улардаги тимсолларга алоҳида-алоҳида шарҳ ёзилиб, уларнинг муаллифи услубига ҳам тўлақонли муносиб баҳо берилган эди. Бинобарин, эндиликда миллий адабиётимиз илмининг тарихан узвийлигини барқарорлаштириш, уни кенг миқёсда шакллантириш ва замон талаблари даражасида янада юксалтириш учун Навоий асарларидаги тимсолларни янгича усулларда бадиий тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамият касб этади. Чунончи, улуғ шоир асарларининг тимсолий хусусиятлари, яъни улардаги Насух, Нажоший, Туфайл сингари характерли тимсоллар таҳлили билан боғлиқ барча адабий масалалар то ҳануз тўла-тўқис ўз матний ечимини топган эмас. Илло, буларсиз улуғ шоир эътиқоди ва шеърини сир-синоатини англаш мушкул. Чунки матн қатидаги биргина тимсол уни англаш учун муҳим восита ҳамдир. Шу ўринда айтиш жоизки, тимсол арабча сўз бўлиб, сурат, нақш, расм; мисол, монанд, ўхшаш; тасвир, йўл-йўриқ, фармон; манзара, кўриниш каби кенг маъноларни ифодалайди. Илло, бирор-бир сўзнинг тимсол даражасига кўтарилиши оддий ҳодиса эмас. У ижодкордан жуда катта салоҳият, сермашаққат меҳнат талаб қилади. Зеро, чинакам ижодкорнинг юксак санъаткорона бадиий маҳорати айнан ана шунда намоён бўлади.

Матн қўлёзма нусхалари устида ишлаш, уни тўғри ўқиш, айниқса, бадий матн салоҳиятини англаш тадқиқотчидан кенг қамровли билим талаб қилади. Хусусан, матншунос ёки шеърхон бадий метод ёки ижодий метод тамойилларини тўлақонли равишда матний тадқиқ этиши жоиз. Бу ҳақда адабиётшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов шундай эътироф этади: «Ижодий метод ёки бадий метод деганда биз маълум бир тарихий шароит тақозоси билан вужудга келган бадий тасвир принциплари ва умумлашмаларининг йиғиндисини, маълум бир эстетик идеал нуқтаи назаридан воқеликка бериладиган ғоявий эстетик баҳони ва шунга мос бадий тасвир воситаларини тушунамиз»¹. Айни шу нуқтаи назардан, шоир Чўлпоннинг мумтоз асарлар матнини ўқиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш ва воқеликка бериладиган ғоявий эстетик баҳоси борасидаги «Улуғ Ҳиндий» мақоласи бунинг тасдиғидир:

«Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил!

Кўнгил бошқа нарса – янгилик кидирадир: Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулқунбойларни ўқиймен, қувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса, менинг эртам учун! Авлоний, Тавалло, Сиддикий ва Ҳакимзодаларни ўқимаймен, ўқимаймен, мени шу ҳолга солғон ўшалар!...»².

Шоирнинг матнни, аниқроғи, мумтоз матнни ўқиш ва ўқишга баҳо бериш даражаси адабиётшунослар томонидан турлича талқин қилиниб келинаётир. Хусусан, адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов шоирнинг юқоридаги фикрини қуйидагича талқин қилади: «Менимча,

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1968. № 3. – 10-бет.

² Қаранг: Чўлпон. Адабиёт надур. – Т.: Чўлпон, 1993. – 57–58-бетлар.

Чўлпон маъноси теран, китобхонни ром этадиган, ўй-лантирадиган асарларни орзу қилиб, аксинча, панд-насихат йўсинидаги, маъноси саёз асарлардан нолиб, юқорида келтирганимиз – фикрни айтган»¹.

Бу талкинларни ривожлантириб айтиш лозимки, биринчидан, шоир ўша давр адабиётининг тақдири, миллат келажагини маълум бир муддат фақат замон талаблари даражасидаги адабий янгиланишларгина ҳал қилишини теран англайди ва фавқулодда ана шундай кескин қарор чиқаришга мажбур бўлади. Иккинчидан, ўша давр матншунослиги нуқтаи назаридан олиб қараганда ҳам 20–30-йиллардаги мумтоз асарлар матни тадқиқида бир хиллик мавжуд эди. Бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз.

Умуман, XX асрнинг 20–30-йиллари ўзбек матншунослигидаги муайян матнни ўрганишнинг янгича усул такомили, айниқса, мумтоз матнлар тажрибаларидан фойдаланишнинг амалий масаласи, уларнинг матний мукамаллик тадрижи нафақат Чўлпон, балки бошқа шоир ва ёзувчиларнинг ҳам диққат марказида бўлган. Бу ҳолатни уларнинг ижод намуналаридан англаб олиш унчалик мушкул иш эмас.

Ушбу китобда эса Алишер Навоий асарлари матнини шарҳлаш, ундаги рамз ва тимсоллар тадрижини ўрганиш, матний тадқиқ этиш усуллари ҳамда матнни ўрганишнинг замон талаблари даражасидаги илмий усуллари хусусида фикр-мулоҳаза юритамиз.

¹ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. – Т.: Университет, 2003. – 5-бет.

I БОБ

НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

1.1. «Оразин ёпқач кўзумдин сочилур...»

Алишер Навоийнинг ҳар бир ошиқона руҳда ёзилган ғазали замирида ошиқнинг забун аҳволи, сурату сийрати ва унинг ботиний ҳазинлиги мунаққаш этилган. Зеро, бу синоатни улуғ шоир кўнглига болалик йилларидаёқ, азал ишқ суратгари (Аллоҳ) нақш этган эди. Чунки шоир шеърияти ҳузн тасвирининг бу қадар синоатдорлиги киши кўнгил мулкининг ички кенгликларига ҳам бир зарурият пайдо қилади. Улуғ шоир асарларидаги бундай ғазаллар зоҳирӣ ва ботинӣ бадиӣ кайфият уйғунлигининг маҳсули бўлиб, уларнинг аксари «ҳасби ҳол» руҳида ёзилган. Шу ўринда айтиш жоизки, тасаввуф шеъриятида «соқий», «муғбача», «майпараст», «қадах» ва «май» сингари поэтик тимсол, ирфонӣ рамзлар гўё тасаввуфнинг тамал тошидек бўлиб қолган. Аслида, бундай поэтик тимсоллар кўп маротаба тадқиқот объекти бўлган. Эндиликда эса улуғ шоир назмиёти янгича талқинларда ўрганилишига катта эҳтиёж бор. Зотан, бунга мисол тариқасида Навоӣ шеъриятида бадиӣ ғояни ифодаловчи, ҳам ботинӣ-рамзий, ҳам тасаввуфий маъноларга уйғун шеърӣ образлар қаторида бодом тимсолини ҳам санаб ўтиш мумкин. Энг муҳими, у образли шаклларда ўз ифодасини топган. Шунга кўра, биз қуйида шарҳлашга уринаётган «Бадойеъ ул-бидоя»-

нинг 285-ғазалида қўлланган бодом – поэтик образ, ирфоний рамз ҳисобланади. Бу тимсол қўлланилишининг айнан ана шу ғазалдан бошланишида ҳам катта маъно бор. Айниқса, бу тарз чин устоз ва шогирд ўртасидаги чуқур ўзаро рамз ва ботиний ишораларни ўзида мужассам этганлиги билан кишини янада ҳайратлантиради. Энди ана шу ғазалнинг тўла матнини келтирамиз:

*Оразин ёнқач кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлаур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш.*

*Қут бир бодому ерим гўшаи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.*

*Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоққи айлар меҳр фош.*

*«Бўсае қилмас мурувват асру қаттиқдур лабинг»
Десам, оғзи ичра айтур: «Лаъл ҳам бор навъи тош».*

*Новакинг кўнглумга киргач жон талашмоқ бу экин,
Ким қилур пайкониини кўнглум била жоним талош.*

*Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизридур –
Сарвким, даъб айлади озодалиғ бирла маош.*

*Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир қайғусидур барча бош.*

Ушбу 7 байтли ғазалда, асосан, илоҳий ишқнинг қай тарзда сурату суръатланиши ҳамда устоз ва шогирд анъаналаридаги ўта нозиктаъб ботиний-руҳий ҳаракат зайли тараннум этилган. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

Ўзбек адабиётида тимсол тадрижининг қадим сарчашмалари узоқ даврларга бориб тақалади. Дастлабки босқичи эрамиздан аввалги VI–VII асрларга тўғри келади. Аммо ўзбек мумтоз адабиёти тарихида темурийлар даври адабий манбалари, тадрижан – ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан, тимсол тараққиётининг энг юқори босқичи маҳсули ҳисобланади. Шунини алоҳида айтиш жоизки, туркий тимсол тараққиёти илмининг олтин даври Алишер Навоий қўлига қалам олган даврга тўғри келади. Бинобарин, шоирнинг:

*Оразин ёпқач кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлаур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш, –*

матлабини тинглаган беназир туркийзабон шоир Мавлоно Лутфийнинг, лозим бўлса, ушбу байтга ўн икки минг мисрамни алмаштирган бўлаур эрдим, деган шоирона ҳайрати бунинг тасдиғидир. Дарҳақиқат, «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»)да бу борада шундай ёзилган: «Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг форсий ва туркий тилларида айтган ўн-ўн икки минг байтимни шу ғазалга алмаштирардим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим» (Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1948, 31-бет). Ушбу байтда «ораз», «кўз», «юлдуз», «қуёш» рамзлари орқали Шарқ шеъриятига хос лирик маъшуқанинг сурат ва сийрати яратилади. Яъни ёр юзининг беркитилиш тасвири қуёшнинг ботишига ташбиҳ қилинади: қачонки ёр юзини яширган маҳалида, то ҳатто ҳар бир лаҳзада кўзимдан ёш томчилари сочилади. Бу ҳол худди қуёш ғурубга бош қўйиб, яъни ғойиб бўлаётганда самода юлдузларнинг пайдо бўлишига менгзашидир. Бунда яна шундай ботиний рамз бор. Зеро, ёлғизлик Аллоҳнинг хос кишиларини камолотга, яъни олий мақсад сари етаклай-

ди. Бу тарздан башарият беҳад фойда кўради. Илло, доимо киши ёруғликнинг қадрига етавермаганидай, у ғойиб бўлиши билан у ҳақда ўйлай бошлайди. Ана шунда, то ҳатто осмондаги ҳар бир юлдузнинг ёруғлигини қадрлайди ва, ахири, ўзи ҳам ботиний қадр топади. Аниқроғи, бунда шоир кўпроқ тасаввуфдаги солиқнинг тафрид, тажрид ҳолатини назарда тутган. Бу тарз ғазалнинг олтинчи байтида янада равшанлашади. Айни маънода, бу даврда туркий тилда ўта мукаммал бўлган рамз-тимсолли бадиий матн яратилди, дейишга асос бор. Улуғ шоир асарлари матнининг тадқиқ этилишига ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Зеро, улуғ шоир – тимсолларга залварли ботиний маъно-мазмун юклайди. Чунки Навоий асарлари матни, аниқроғи, шеърий матнлари бўйича илк бадиият илми, яъни тимсол тадрижини унинг дўсти, шоҳ ва шоир Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи бошлаб берган эди. У бир шеърида Балоғат кишварининг нуктадони, Фасоҳат мулкининг соҳибқирони, – дея Навоий ижодиётини тўплаб, девон тартиб беришни буюрган эди. Шу билан бирга, бу даврда матнни шарҳлашнинг усуллари, айниқса, шеърий матнни тавсифлаш усуллари ҳам юксак даражада ўз тадрижини топа бошлаган эди. Бинобарин, эндиликда миллий адабиётимиз илмининг тарихан узвийлигини барқарорлаштириш, уни кенг миқёсда шакллантириш ва замон талаблари даражасида янада юксалтириш учун Навоий асарларидаги тимсолларни янгича усулларда бадиий тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамият касб этади.

*Қут бир бодому ерим гўшаи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиг кўзу қош.*

Байтда қўлланган «бодом», «гўшаи меҳроб» – поэтик тимсол, суфиёна рамз. Бодом – қаноатнинг зайли, поклик. Зотан, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам сабр, қа-

ноат, покликдир. «Гўшаи меҳроб» – холи жой, меҳроб бурчаги, масжидда имом турадиган тепаси қайрилма энг муқаддас жой. Шунингдек, «гўшаи меҳроб» (ёрнинг қайрилма қоши) мажозий маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳий муҳаббат. Шуларга кўра ушбу байт маъноси қуйидагичадир: кунлик егулигим бир дона бодом, турар ерим эса холи жой, яъни меҳроб бурчагидир. Шу тарздан бир оз чалғиганим ҳамона ёрниг фаттон кўзу қоши гўё динимни, эътиқодимни ғорат этади, аниқроғи, ўғирлайди. Алббата, бу тимсол улуг шoirнинг бошқа асарларида ҳам қайта-қайта келади: «Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнглум, Риёзат айнидиндур кунда бир бодом ила қонё». Бодом нафақат Навоийнинг назмиётида, балки насрий асарларида ҳам жуда кўп маротаба такрор-такрор риёзат, поклик, ҳалоллик, қаноат каби ирфоний рамзларда қўлланилган: «Ва ул (Шайх Алоуддин Хоразмий қ.с.), бодом мағизларидин манга берур эрди ва мен ер эдим. Ва ул емади, бир мағиздин ўзга ё иккидин ўзга». Шунингдек, Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида бир қатор абдол, шайхларнинг комиллик даражалари, риёзатлари бодом тимсолида жуда теран ифодаланган. Юқорида қайд этилганидек, шеърий образда шoirнинг рухий ва ғоявий қудрати ўз аксини топган бўлади. Ҳайратланарлиси шундаки, бу билан улуг шoir кунни бир дона бодом истеъмол қилиш билан ўтказдим демоқдалар. Чунки шoir фикрича, ўтмишда нафс ҳақида юзлаб китоблар мужаллад қилинган. Аммо у амали билан бўлмаса бефойда, яъни қуруқ чўпчак бўлиб қолаверади. Зеро, нафсга берилмаслик шoir ижодиёти маъно миқёсининг амалий интиҳосини белгилайди.

Ҳақиқатан ҳам Навоий шеъриятида поэтик рамзлар ва суфиёна маънолар билан боғлиқ тушунчаларни ифодалашда қўлланилган бодом сўзи шoir шеъриятининг

рухий-ғоявий қудрати ва ғоявий-бадий қимматини оширишда муҳим ўрин тутган. Зеро, шоир ўз шеърларида поэтик образ тимсоли сифатида бодом сўзини такрор ва такрор қўллаган. Гўё шоир бир комил инсоннинг ўсиб-улғайганидан то сўнгги манзилига кузатиб қўйгунига қадар бодом тимсолидан санъаткорона фойдаланган:

*Чун қора бодом тобут узра расмидур қадим,
Кўз жанозам сари солким, сенсизин бўлдум қатил.*

Энг қизиғи шундаки, юқорида эътироф этганимиздек, бу поэтик тимсолдаги характерли хусусият икки жиҳати билан ҳайратланарлидир: биринчиси, бу поэтик тимсол иштирокидаги ғазални ёш шоир илк бор Мавлоно Лутфий Ҳазратларига ўқиб берадилар. Иккинчиси, устоз ғазалига мусаддас битганда ҳам ушбу тимсолни такрор-такрор қўллаганлар.

*Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоқки айлар меҳр фош.*

Мазкур байтнинг қисқача мазмуни шундай: илоҳий ишқ сири, аслида махфийдир. Лекин ичимдан чиқаётган оху нолам менга бўйсунмасдан ўша ёрнинг ишқи кўйидаги ҳолатимни ошкор қилиб қўймоқда. Бу худдики тонг насимининг қайта-қайта эсган шабадаси, билиб-билмай гоҳ ердаги наботот оламини сарафроз этиши, гоҳ ошиқлар кўнглида юксак-юксак завқ-шавқ уйғотаётган бир тарзга ўхшайди.

*«Бўсае қилмас мурувват асру қаттиқдур лабинг»
Десам, оғзи ичра айтур: «Лаъл ҳам бор навъи тош».*

Байт мазмуни: эй ёр, шунчалар бераҳмсанки, то ҳатто лабинг бир бўса мурувват қилмаслик учун гўё қаттиқ бир жисмга айланиб олган. Бу ҳам майли, фақат лабинг шундай деб ўйласам, оғзинг ичидан ҳам гўё шундай ботиний бир сас келяпти: «Қимматбаҳо лаъл ҳам қип-қизил бўлгани билан, аслида у ҳам тошнинг бир туридир».

*Новакинг кўнглумга киргач жон талашмоқ бу экин,
Ким қилур пайконини кўнглум била жоним талош.*

Байт мазмуни: киприкларинг гўё найзадек кўнгилга санчилганидан сўнг, унда шундай жон талашиш рўй бердиким, гўё ёрнинг киприк, яъни найзадек отган камон ўқларини кўнгил билан жон талашиб-тортишиб қабул қилмоқда. Бунда маъшукнинг ёрдан умидворлиги янада бошқача тарзда давом этади. Яъни бундан олдинги байтдаги асл мурод бу байтда аниқ ошкор бўлади. Энг аввал, ушбу байтдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – «новак» сўзидир. Бу сўз Алишер Навоий асарларида «ўқ», «камон ўқи»; «киприк» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиёт бўйича тузилган луғатлардаги маълумотларга кўра, «новак» сўзининг яна бир шаклдоши ёки маъноси бор. Яъни у ичи ковак ёғоч бўлиб, қадимда кишилар ундан тарнов сифатида фойдаланганлар. Улуғ шоир бундан олдинги байтдаги бадиий кайфиятни ушбу байтда янада ривожлантириб, ёрнинг лабидаги «оби ҳаёт»дан баҳрамандлик лабимга етмаса-да, аммо унинг киприк-ўқидан гўё тарнов мисоли кўнгилга ўша «оби ҳаёт»нинг қуйилишига ишора қилган... Чунки шундай ботиний боғлиқлик бундан кейинги байтга ҳам кўчади:

*Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизридур –
Сарвким, даъб айлади озодалиг бирла маош.*

Бу байтдаги энг характерли тимсол Хизрдир. У диний эътиқодга кўра, доимий тирик пайғамбар. Чунки у «оби ҳаёт», яъни абадий тириклик сувидан баҳраманд бўлган. Бу сўзнинг асл луғавий маъноси эса «яшиллик», «сабзавор»дир. Шоир наздида, агар Тангрининг хос бандаси абадий ҳаёт истаса, мужаррад бўлиши, хусусан, рухий жиҳатдан ёлғиз бўлиши керак. Бунини ўзи тирик бўлатуриб ёлғизлик гаштини сураётган Хизр пайғамбар тимсолида кўриш мумкинлигига ишора қилади. Агар киши бунга бовар қилмаса, яъни инонмаса Тангрининг гўзал яратиб «сарв» дарахтига қарасин! Зеро, унда Тангрининг ажиб бир рамзи бор. Чунки унинг қадди ўта тик, йигирма беш метргача ўсади, боз устига, игна барглари доимо ям-яшиллик касб этади. Шулар туфайли бу дарахт ўз умрини озодалик билан ўтказишга одат қилган.

*Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир қайғусидур барча бош.*

Мақтаъ маъноси: Навоий маъшуканинг қоши қаршисида жон берса, айб қилмангиз. Чунки меҳроб – масжидда имом турадиган тепаси қайрилма энг муқаддас жой ёрнинг қошига менгашдир. Ёрнинг қайрилма қоши мажозий маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳий муҳаббат. Илло, кишининг бўйни бунга ёр бермаса, бир куни хоҳласа-хоҳламаса шу муқаддас меҳробга иши тушади.

Умуман ғазал, хусусан, ундаги «ораз», «кўз», «қош», «юлдуз», «қуёш» ва «бодом», «гўшаи меҳроб» образлари замиридаги туйғу ва тимсолларнинг беназиру бетакрорлиги кишини ҳайратга солади. У ботинан ишқ маъноларига бойлиги, суратан эса, илоҳий ишқ йўлида бетимсол қиёсийликни ўзида жо этган бадий тафаккур маҳсули сифатида Ҳазрат ғазалиётида муҳим ўрин

тутади. Бу ғазал китобхон тасаввурида ишқни сурату суръатлантиради ва унинг тафаккур тарзида янгича бир эврилиш пайдо қилади.

Гулқанд

Алишер Навоийнинг аксарият ғазаллари ботиний-шеърӣй тафаккур тарзига ҳос бўлиб, зимнан комил инсоннинг гўзал ахлоқини ўзида дарж этган. Уларнинг айримлари панднома руҳида ҳам ёзилган. Лекин уларнинг ичида яна баъзилари борки, бадий тафаккурни баён этиш усули жиҳатидан янада ўзгача бир фасоҳат тилида ёзилган. Уларда яққол кўзга ташланиб турадиган рамзий ифода – шоир панд-насихатни биргалик кайфиятида, ҳатто ўз шахсига қарата баён этишидадир. Бундан мурод – бу фақат поэтик тафаккур тарзини ўзгартириш, яъни шеърӣй матн замиридаги поэтик мунгни ботинийлаштиришгина эмас, балки руҳий камолот сари одим қадам ташлаган ҳар бир комил инсон хокисорлик юзасидан ана шундай ботиний изтироб аралаш зоҳирӣй тутумни маҳкам тутмоғи жоизлигига яна бир рамзий ишора ҳам эди. Илло, шоир наздида, ҳар бир шеърӣй ҳаракат воқеликка эш бўлиши жоиз. Дарҳақиқат, буларда улуғ шоирнинг воқеликка вобаста ҳам ботиний, ҳам зоҳирӣй бир дилтанг кайфияти мужассамки, уни ҳар томонлама бир мавзу, чиройли бир ораз доирасида қамраб, шарҳлай олиш анча мушкул юмуш, зеро, бу ҳақда истаганча мулоҳаза юритиш мумкин.

Бертельснинг эътирофича, пандномалар дастлаб қадим сосонийлар даврида насрда ёзила бошлаган бўлса, кейинчалик, яъни X–XIII асрларда шеърӣятга ҳам кириб кела бошлаган. Бироқ у даврлардаги шеърӣй пандномаларда кузатилмаган умумий муштараклик – поэтик кашфиётлар улуғ шоир шеърӣятида кўплаб учрайди. Зеро, Навоий лирикасидаги пандномаларда гўзал истиора, тар-

сиъ, тазод, тавжих, ийҳом, тажнис, сифатлаш, қиёслаш, ташбиҳ каби лафзий-маънавий санъатлардан тортиб, ботиний маъноларга омухта ҳайратомуз мантикий бир тавр ва хилма-хилликни кўрамиз. Уларда шоирнинг бадиий тафаккури янада аниқ ифодаланган. Қолаверса, Алишер Навоий ижодидаги панднома – поэтикасининг ҳам содда, ҳам мураккаблик тарзи, яъни ҳам диний-дунёвий, ҳам фалсафий-гасаввуфий мушоҳада-мукошифаларга бойлиги бошқа бир давр пандномаларига нисбатан алоҳидалик касб этади. Улуғ мутафаккирнинг масалага бундай ёндашуви кишига фақат ва фақат самолар қадар юксак завқшавқ бағишлайдики, бу – фавкулудда инсон руҳий эҳтиёжини қондиради. Бундай илоҳий-ботиний характердаги ибратомуз ғазалларнинг айримлари халқона, гўё ҳаммага тушунарли бир умумтилда ёзилгандек кўринса-да, аммо у ҳар қандай китобхонга ҳам осонликча ўз қомиллик сирини очавермайди.

Масалан, куйидаги ғазални олайлик:

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

*Замон аҳлидин ўз пайванд, агар десанг биров бирла
Қилай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.*

*Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни
Топарсен ўйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.*

*Эшитмай халқ пандин, турфақим панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг, эшитгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

*Бу фоний дайр аро гар шоҳлиг истар эсанг, бўлгил
Гадолиг нонига хурсанду бўлма шаҳға ҳоҷатманд.*

*Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма
Ки, бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаққарханд.*

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифтор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

*Кўнгулдин жаҳл ранжи доғи гар истасанг бордур,
Навоий боғи назми шаққаристонида ул гулқанд.*

Тўққиз байтдан таркиб топган бу ғазални ғоялар баёни, мазмун-мундарижаси мутаносиблиги жиҳатидан, айниқса, зоҳирий маъносига кўра панднома руҳида ёзилган, дейишга тўғри келса-да, ғазалда сўз комил инсон ахлоқи ҳақида бораётганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Тўғриси, ғазалнинг маънавий жозибаси, айниқса, шоирнинг кўнгилга муножоти, яъни инсоннинг ботиний кўнгил олами очилишига орзуманд бўлишида намоён бўлади. Аниқроқ айтганда, ғазалнинг маънавий латофати кўнгил тарбиясига қаратилган оҳорли ва илоҳий, яъни Ҳақ нури билан музайян – зийнатланган фикрларда аниқ-тиниқ кўринади. Қолаверса, ғазалнинг зоҳирий маънолар оламидан шу ҳолат ҳам англашиладики, шоир ўзининг бу маҳорат мактаби орқали ҳар қандай худбин, жоҳил, хасис, ҳарис, нафс гирдобига мубтало бўлган инсонларни қайта тарбиялашга камарбаста бўлаётгани ҳам аниқ сезилиб туради. Чунки бу – ижтимоий ҳаёт тақозоси билан юзага келган. Илло, шоир жамиятдаги бундай ҳолатларни, яъни ўзидаги ахлоқий қусурни ҳеч вақт илғай олмайдиган, бир-бирига икки томчи сувдек қисматдош айрим кимсаларга тўғридан-тўғри панд бериш бефойдалигини ич-ичидан чуқур идрок этган:

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

Шоир бу байтда дафъатан рамзий ифода усули воситасида киши асранди бир болага қанчалик меҳр-муҳаббат, боринги, борини бермасин, бир кун эмас, бир кун келиб у асл ўзлигини намоён этади, деган ғояни илгариси суради. Шу туфайли шоир ниҳоясиз изтироб билан аччиқ ҳақиқатни шундай талқин этади: ҳеч қачон киши фарзанди кишига фарзанд бўлмагани каби бировнинг гўзал хулқи ҳам бошқа бировнинг хулқига зеб бўла олмайди; ахир, у ҳар на бўлганда ҳам бировнинг дарди, бировнинг хулқи-да?! Бас, эй банда, сен бундан масрурланмагин-да, яхшиси, тез ўзингнинг яхши, покиза хулқингни тузишга киришгил, акс ҳолда кеч бўлади, дейди. Албатта, ушбу байт замирида мажозий маънолар ҳам бор. Шу боис бу ерда таврия («луғатта бир нимани беркитиб, ўзгасин кўрсатмакдур ва аташ важҳи зоҳирдур») маънавий санъати қўлланилган, деб фараз қилсак, у ҳолда бунда ушбу маъно-мазмун ҳам бор: инсондаги азалий-илоҳий жасорат фақат ўз хулқини тарбият этишида намоён бўлмайди. Ахир, бу ҳам худбинликнинг бир кўриниши эмасми? Афтидан, бу ерда шоирнинг ўз давридаги айрим суфинамо кишиларга мажозий бир зардаси ҳам йўқ эмас. Шоир фикрича, илоҳий жасоратнинг аввали, Тангри таоло суйган ҳар бир инсонни севиш, ҳеч вақт унинг муаммоларига бефарқ бўлмаслик ва уларнинг қувончидан мудом шодланишдир.

*Замон аҳлидин ўз пайванд, агар десанг биров бирла
Қилай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.*

Яъни: «Эй инсон, замон аҳлидан ким биландир ошно тутинишни ихтиёр этсанг, бу йўлда асло ноаҳил киши билан алоқа қилма».

Бу ўринда «алоқа», «муносабат»; «меҳр-муҳаббат»; «васл» маъноларидаги пайванд сўзи уч маротаба қўл-

ланилиб, тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳи иштиқоқ бадий санъатларини ҳосил қилган, – дейиш мумкин. Зеро, бундай дейишимизга сабаб шуки, «Бадойеъ ус-санойеъ» асарининг муаллифи Атоуллоҳ Хусайний бу ҳақда шундай ёзади: «...Ажам шуароси наздида андин ибораттурким, садрда, яъни биринчи мисра бошида, биринчи мисра ҳашвида, яъни ўртасида бир лафзни келтирурлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода байт охирида зикр қилурлар ёки ораларида ё тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бирин биринчи мисранинг садри ё ҳашвида келтирурлар, иккинчисин эса ажзда – байт охирида». Демак, унга асосан, байтда шибҳ-и иштиқоқ санъатининг иккинчи тури қўлланилган.

Бу байтни яна қуйидагича шарҳлаш ҳам мумкин: «Эй солиқ – суфийлик ихтиёр қилган огоҳ мусофир, кўнгилни хилватга олиш фурсати етди, яъни бу йўлда нафақат ноаҳил кишилар билан, балки замон аҳлидан алоқани узиб, ёлғиз ёр – Тангри васлига интил».

*Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни
Топарсен ўйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.*

Нақадар шарафли ҳукм! Зеро, бу ерда яна ўша илоҳий ишққа мубтало бўлган кўнгилнинг дунё ҳою ҳавасларига мойил эмаслиги ҳақида сўз юритилади. Албатта, бунда, аниқроғи, байтнинг биринчи мисрасида шоирнинг ҳолати руҳияси мужассам. Уни қуйидагича талқин қилиш мумкин: «Агар менда ё дунё молига ҳавас, ё кўнглимда кимгадир покликни кўз-кўз қилишга бир орзумандлик уйғонган бўлса, унда менинг ёлғиз бу девона кўнглимни юз бўлакка нимталанган ҳолда топасан, ўшанда ҳеч иккиланмасдан бу нимталанган кўнгил парчаларини ҳар бир итга биттадан тақсимлаб бера қол».

*Эшитмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг, эшитгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

Бу ўринда шоир сўз амал дарахтининг илоҳий ме-
васи эканлигига сирли ишора қилади. Дарҳақиқат, Жа-
лолиддин Румий ҳазратлари ҳам сўзга шундай тавсиф
беради: «Ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахти-
нинг мевасидир». Зотан, мутафаккир наздида, ҳар бир
инсон кишига панд-насиҳат беришдан аввал ўз сўзига
ўзи қатъий амал қилиши лозимлиги ҳақида ҳам чуқур
ўйласин, яъни ўзининг кимлигини англасин ва халқ пан-
дини эшитмай туриб ҳам улусга панд-насиҳат қилиш
жоиз ёки ножоизлиги борасида ҳам мулоҳаза юритсин,
деган поэтик ғояни илгари суради. Бу ерда ҳам ғазал-
нинг иккинчи байтидаги сингари шибҳи иштиқоқ санъ-
ати қўлланилган. Бу – байтда панд сўзининг уч марота-
ба, худди шу тарзда келганлиги билан изоҳланади.

*Бу фоний дайр аро гар шоҳлиг истар эсанг, бўлгил
Гадолиг нонига хурсанду бўлма шаҳга ҳожатманд.*

Яъни бу ўткинчи дунёда мабодо кишида шоҳликка
ёхуд мол-дунё йиғишга рағбат уйғонса, у бу орзусига
эришгани маъкул – токи ундаги бу кучли ҳавас ҳеч қа-
чон надоматга айланмасин. Лекин бунинг акси бўлиб
чикса, киши гадолигига ҳам масрур бўлиб, шоҳга ҳо-
жатманд бўлмасин.

*Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса
душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

Улуғ шоир назарида нафсига тобе инсон кўпинча йў-
лида учраган ҳар бир кишини ўзига душман деб била-

ди. Улардан гумонсирайди ва энг қизиғи шундаки, боз устига уларни маҳв этишга тушади. Чунки бундай нафс бандалари ўз одатини тарк этиши маҳол. Бинобарин, инсон маънавиятсиз бўлса, нафси тезда унинг руҳиятини занжирбанд этиши муқаррар. Шоир бундай кимсаларга шундай панд-насиҳат беради: «Эй инсон, аслида сенга ўз нафсингдан кўра ёмонроқ душман йўқ. Агар қурбинг етса, у сени асир этмасдан бурун сен уни банд эт. Ана шунда шоядки, сен ҳам руҳий озодликка мушарраф бўлурсан», дейди. Бунда Навоийнинг бани башар авлодини биргаликда нафсни маҳв этишга, яъни нафсни мужоҳида – тизгинлашга чорлови бор. Ушбу сатрлар сангидаги ботиний маъноларга кўра эса, шоир комил инсон нафақат ҳеч бир вақт ўз ҳолатидан қониқиш ҳосил қилмаслиги керак, балки мудом ўзини Тангри олдида гуноҳкор ҳис этиб, нафс жловини ҳеч маҳал қўлдан бой бермаслиги айти заруратдир.

*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма,
Ки, бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаққарханд.*

Яъни: «Гар ширинсухан кишиларнинг чиройли табассумини кўрсанг, уларга учиб, бирдан кўнгил бермагин. Зеро, бу сохтакор ноз-карашмали чехралар, ахир, неча-неча бедилларни аччиқ-аччиқ йиғлатмаган». Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги бедил сўзига эътибор қилинг. Бу сўз байтда «кўнгилсиз», «бемажол», «маҳлиё», «қайғули», «қайғу-аламли лирик маъшуқа», «ошиқ» сингари маъноларни ифодалаб келган. Зотан, бу байт замирида ҳам мажозий маънолар мужассам.

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифторм ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

Бу ерда шоир бундан олдинги байтдаги поэтик тафаккурни янада кучайтириб, давом эттиради: «Эй инсон, дунёнинг тотли неъматларини ширин жон қадар яхши кўрасан. Агар билсанг, аслида, сен уларнинг банди – асирсан. Унга ҳаддан зиёда мафтун бўлма, огоҳ бўл – у худди ширинлик каби ўзига тортади». Шоирнинг бу фикрлари шунчаки бир бадиият мажбурияти талабидан келиб чиқиб, қоғозга туширилмаган, албатта. Аслида, бу хусусиятлар шоир шахсиятида мужассам эди. У ҳолда улуғ шоир бошқа бир ўринда бундай демаган бўлур эди:

*Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнгулм,
Риёзат айнидундур кунда бир бодом ила қонёъ.*

Байтда қўлланилган «нотавон кўнгул», «риёзат айни» ва «бодом» – тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул – нотинч, бетоқат, бечора кўнгил, доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айни – риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. Бодом – қаноат тимсоли. Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги бодом тимсолига эътибор қилинг. Зеро, шоир ҳақ йўлида чин риёзат чекувчи банда, бир кунда бир дона бодом емоқ билан кифояланади, дейди.

*Кўнгулдин жаҳл ранжи дофий гар истасанг бордур,
Навоий боғи назми шаққаристонида ул гулқанд.*

Шоир наздида, кимсанинг кўнглида номавзун сифатлар – жаҳл, жаҳолат, нодонлик, сохталик, ғафлат куртак очган бўлса, уни даф қилишнинг иложи бор. Бу – шеъриятдир. Шеърият бўлганда ҳам Навоийнинг шириндан-шакар шеърият боғотики, унинг ўртасида бир гулқанд (қизил гул япроғи билан шакарни аралаштириб,

офтобда тайёрланадиган бир хил ширинлик) бор. Лекин унга етишиш ҳам кўп осон иш эмас. Зеро, киши бу йўлда дуч келадиган ҳар қандай машаққатга бардош бериб, риёзат чекишга тайёр бўлиши зарур. Кўринадики, бу сатрлар замиридаги ботиний маънолар шу гулқанд сўзи замирида тажассум топган. Чунки Навоий бу ерда ўқувчининг диққат-эътиборини табиий равишда тайёрладиган гулқанд хусусиятига қаратади. Шоир фикрича, инсон бағир қони гўё гулқанд сингари шаффоф-қизил бўлади. Нақадар ғаройиб ташбих: агар инсон кўнгли ҳам гўё гулқанд сингари табиий маънолар қуёши нурига беланса, унинг кўнгли ҳам орифнинг ҳассос кўнглига айланиши тайин. Илло, инсон кўнгли руҳсиз бир жисм, холос. Унинг кўнгил руҳи эса, мудом маънолар қуёши нурига эҳтиёж сезиб яшайди.

Умуман, ғазал ботинан рамз ва мажозий маъноларга бойлиги, зохиран эса улкан бадий ва ғоятда беназир панд-насиҳат касб этганлиги билан улуғ шоир ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал ўзбек поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотади ва киши қалбида боқий бир шеърятга ташналик ҳиссини янада орттиради.

Сурат ва маъно уйғунлиги

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали қатида сурат ва маъно уйғунлиги мужассам. Зеро, ҳар нарса фақат кўринишдангина иборат эмас. Суратнинг замирида эса ботиний маъно-моҳият бор. Ғазалиётдаги бундай хусусиятлар кўпинча рамз-ишоралар тилида баён этилади. Лекин уларнинг бадий ечими баъзан ёлғиз мусҳафгагина бориб тақалади. Яъни, улар Оллоҳ кашшофлигидаги оламларнинг азалий кўринишию Одамнинг яратилиши сингари илоҳий ҳодисалар билан муштарак тарзда талқин қилингандагина бўй кўрсатади. Булар эса

мусхафсиз англашилмайди. Албатта, бу – ғазалиётда азал-азалдан анъана тусини олиб улгурган эди.

Улуғ шоирнинг чуқур этикодига кўра ҳам, ҳар бир мусулмон фарзанди, айниқса, Шарқ ижодкори ғазалиётдаги сурат ва маъно вобасталигини теран мушоҳада қилиши учун сўнгги набийнинг асл моҳиятини бир ички сезим орқали идрок эта олиши жоиз. Шундагина у чинакам шарқона шеърят замирида жо бўлган сурат ва маъно моҳиятига етади. Илло, шеърхон бу Набийнинг сурат ва сийратию унинг замон ва макон эврилишлари аро тутган мақомини чуқур ҳис ва теран фаҳм этмай туриб, улуғ мутафаккир ғазалиётдаги сурат ва маъно маснадини англаши анча мушкул. Айни шу маънода Навоий ғазалиёти замиридаги бундай ботиний хусусиятларнинг маълум бир қисми Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар таъсирида вужудга келган дейишимизга асос бор. Бу тарз кўпроқ ҳазратнинг наът ғазаллари замирида мунтазам тажассум топгандир.

Энди ана шундай наът ғазаллар сирасига кирувчи «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 114-ғазалини тўла келтирамиз:

*Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Суратда санга волид, маънода санга фарзанд.*

*Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.*

*Исо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.*

*Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки, чиқдинг, гул
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.*

*Шаҳларга гадо андоқким келди букун муҳтож,
Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳожатманд.*

*Гесу санга бўлмишдур чун силсилаи мақсуд,
Мажнунунг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.*

*Шаккарга узубатда нутқунг не ажаб кулса
Ким, эрнингга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.*

*Йўқ бўлди каломингдин асфори само барча
Асфори самовийдин бўлган кеби йўқ Пожанд.*

*Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,
Ул зарра дурур, сен меҳр, ул бандаву сен хованд.*

Айтиш жоизки, 9 байтли бу наът ғазал сўнгги мурсал – Пайғамбар ва унинг арзу само ичра азалий сурат ва маъно мутаносиблигига қай тарзда дахлдорлиги борасидаги тасаввуримизни янада кенгайтиришда муҳим адабий омил бўлиб хизмат қилади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Суратда санга волид, маънода санга фарзанд.*

Ушбу байт мазмунига кўра, Одам Ато инсоният авлодининг бардавомлигига алоқадор, яъни сабабчидир. Аммо у сен (Мустафо с.а.в. назарда тutilган. – М. А.) га фақат суратда, яъни дунёвий ўлчам кўринишидагина ота, аслида эса маънода сенга фарзанддир. Зотан, сенинг нурунгни улуғ Тангри таоло башариятни яратмасдан бурун яратиб қўйган эди. Негаки, Тангри таоло инсонни яратишидан мурод ҳам сен туфайли эди. Улуғ мутафаккир бу манзарани бошқа бир асарида шундай образли тарзда баён этади: «У Одам Атодан ҳам илгари мавжуд бўлиб, ҳам набий, ҳам сирлар огоҳи эди. У олти кунда яратилган оламдан бурун ҳам нур ҳолида бор эди. Бу

шундай нурки, у юз иззат ва шараф эгасидир. У – маъшук, яратувчи – ишкивоз эди. Оллоҳ Булбашарни яратгунига қадар, бу нур узоқ йиллар Ҳақ назаридан баҳраманд эди. Булбашар вужуди яратилганда унинг юзи шу юлдуз нуридан камол топди»¹.

Иккинчи байтда матлаъдаги бадий кайфият, яъни сурат ва маъно муносабатлари Юсуф пайғамбар гўзаллиги мисолида намоён бўлади. Бу ўринда Юсуф – сурат, Мустафо (с.а.в.) эса нур – маъно рамзидир:

*Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.*

Юсуф пайғамбарлар орасида гўзалликда тенги йўқ эди, эй Мустафо (с.а.в.), лекин малоҳат – жозиба бобида у ҳам сенга ўз ҳуснини тенг топмади.

Учинчи байтда ҳам биринчи, иккинчи байтлардаги каби рамзий маъно Исо ва сўнгги мурсал тимсолида ифодаланади:

*Исо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.*

Мазкур байтнинг мазмуни: бир замонлар Исо пайғамбарнинг муборак нафасидан ўлиқлар ҳам руҳ, яъни жон топар эди. Бироқ сенинг ботинингни билган муслмон фарзандлари энди нафақат адолатли динингни топди, балки ундан ҳам ортиқ жон топиб, бундан беҳад масрур бўлдилар. Чунки бу тириклик шунчаки бир тириклик эмас, ботиний тирикликдир. Ахир унда ботин олами мужассам эди. Шунингдек, ушбу байт замирида Қуръонда келтирилган, яъни Исо пайғамбар Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ўзидан устунлигига иқроф бўлганлиги ҳақи-

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр / Насрий баён. – Т. 1991. – 273-бет.

даги «Зумар» сурасининг 22-ояти маъносига ишора ҳам йўқ эмас: «Ахир, Оллоҳ кўксини Ислом учун кенг қилиб қўйган, бас, ўзи Парвардигори томонидан бир нур – ҳидоят устида бўлган киши куфр зулматларида адашиб-улокиб юрган кимса билан баробар бўлурми?!»¹.

*Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки, чиқдинг, гул
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.*

Байтнинг қисқача мазмуни: эй Мустафо (с.а.в.), сен қачонлардир даврон гулзорида сарви гулдек бўй тортиб чиққанингда ҳаттоки гул хижолатдан тирноғлари билан ўз рухсорини тимдалаб ташлаган эди.

*Шаҳларга гадо андоқким келди букун муҳтож,
Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳожатманд.*

Ушбу байт мазмуни: албатта, шундай бир кун келди ҳам, яъни унинг (Мустафо с.а.в. кўзда тутилган. – М. А.) Ерга келишию, Тангри таолонинг муборак сўзларини инсониятга етказиши баракотидан эндиликда шоҳларда ўта адолатли ва мурувватлидир. Буни қарангки, улар ҳатто эрта тонгдан ғарибу ғураболарга, яъни барча мискин ва гадоларга саховат қўлларини чўздилар. Бу нақадар ажиб бир кўриниш эди.

*Гесу санга бўлмишдур чун силсилаи мақсуд,
Мажнунунг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.*

Улуғ шоир байтда шеърый мантиқ ва тахайюл кучи оркали шундай бадиий кайфиятни баён этади: ахир соч, кокил сенга мурод, орзу силсиласи – зоҳирый мақсад

¹ Куръон. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – 340-бет.

воситасигина эди, холос. Энди кўйингда мажнун бўлганларни ана шу силсила билан банд қилгин. Аниқроғи, сени деганларни суратинг замиридаги маъно билан асир қил. Ушбу байт замирида ҳам рамзий маъно мужассам. Зеро, шоир бу ўринда ҳам яна Пайғамбар мадҳ этилган оятлар маъносига ишора қилади. Уларда Расулуллоҳнинг сочи, кўзи, қоши тараннум этилган. Дарвоқе, бу кўриниш борасида улуғ шоирнинг бошқа бир шеърида шундай сатрлар бор: «Сураи «Ваш-шамс» тафсири юзи бобиндадур, Шарҳи «мозоғ ал-басар» наргислари хобиндадур».

*Шаккарга узубатда нутқунг не ажаб кулса
Ким, эрнингга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.*

Байтнинг мухтасар маъноси: эй Мустафо (с.а.в.), фасоҳат ва балоғат бобида каломинг шаккардан ҳам ширин бўлса, не ажаб. Негаки бу худди лабингда, яъни гўзал хулқ-атворинг ичра чиройли ширин табассумдек тажассум топганга ўхшайди.

*Йўқ бўлди каломингдин асфори само барча
Асфори самовийдин бўлган кеби йўқ Пожанд.*

Энди шоир бу байтда илоҳий каломнинг қудрати суратида эмас, балки унинг ботиний маъносида эканлиги ҳақидаги собит хотирларини очиқ-ойдин илгари суради: яъни эй Расул, Тангридан туширилаётган улуғ каломинг боис аввал кўкдан нозил бўлган (тушган) асфори самовий – Таврот, Инжил, Забур сингари осмоний китоблар-да ўз илоҳий кучини йўқотди, яъни сўнгги илоҳий Китоб олдида ҳеч бўлди. Зотан, кўкдан нузул бўлган – энган бу илоҳий Китоблар баробарида қадим миф ёдномаларига оид Пожанд – Жанд, яъни Занд томонидан ёзилган ўтпаラストлик дини ҳақидаги китоб ҳам йўққа

чиққани сингари. Албатта, булар бежизга эмас. Чунки сўнгги мурсал ҳеч вақт сўз суратига мағрур бўлиб, орзу билан сўзламайди. Илло, у каломнинг ҳақиқий Эгасини танийди. Ахир Ул зот ҳар на сўйласа-да, маънодан, яъни ваҳийдан бошқа нарсаси ҳам эмас.

*Не келса Навоийга Сендин юз эвурмаским,
Ул зарра дурур, Сен меҳр, ул бандаву Сен хованд.*

Аввало, мақтаъдаги нотаниш бўлган характерли сўз маъносини изоҳлайлик. Бу – форсча худованд сўзининг қисқарган шакли хованддир. Унинг луғавий маъноси «худо». Шу маънога кўра, байтни қуйидагича шарҳлаш мумкин: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам Сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки У (мурсал) бир зарра бўлса, Сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар У бир банда бўлса, ахир Сен Парвардигори оламсан. Агар бу ўринда хованд сўзининг кўчма «сайид» маъносини қўлласак, у ҳолда байт замирида қуйидаги маъно мавжуд: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки у (Навоий) бир зарра бўлса, Сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар у бир оддий кул бўлса, ахир Сен ҳар қандай балоларни қайтаргувчи хованд – сайидларнинг сайидисан-ку. Яъни суратдагина одам, маънода эса неча минг йиллар бурун ҳам нур ҳолида мавжуд бўлган малаксан. Бу байт қатида ҳам фақат Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар маъносига ишора бор.

Ғазалнинг бошидан охиригача маъно ва сурат мутаносиблиги – анбиё, сайид ул-мурсалин Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)нинг сифатлари орқали аста-секинлик билан намоён бўла боради. Айтиш жоизки, ғазал замиридаги ботиний маънолар шарҳини қуйидаги румиёна таъриф-тавсиф орқали ифодалаш айни муддаодир: «Набий

Ўзининг кўриниши (сурати)дан иборат эмас. Кўриниши унинг исми. Набийнинг ўзи эса ишқ ва муҳаббатдир! Боқийдир! Худди солиҳнинг туяси каби. Унинг фақат юзигина туядир. Набий ўлмас ишқ ва севгидан иборатдир». Аниқки, шоир бу ғазал замирига маънонинг сурат билан боғлиқлигини муфассал жо этган. Ахир, «Иккаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди». Зеро, «Сурат маъно нуридир... Демак, устунлик – суратда эмас, моҳиятда, ундаги жавҳардадир» (Румий).

Ҳазрат Алишер Навоийнинг биз юқорида шарҳлашга уринган ғазалида нур – маъно, аслида, суратдан олдин пайдо бўлган, яъни маъно бирламчи деган фикр илгари сурилган. Кўринадики, мазкур ғазал мисралари замирида ана шундай ботиний маънолар олами ястаниб ётибди. Шу боис шоир ғазалиётини ўрганаётган ҳар бир китобхон бу хусусиятларни теран англаб олиши жоиздир.

Сўз ва рух вобасталиги

Сўзнинг инсон ҳаёти ва ижодиётидаги ўрни, яъни сўзнинг асл рутбаси – макоми борасидаги фалсафий мушоҳадалар доимо инсониятни ҳайратлантириб келган. Зеро, биргина бадий матндаги сўзнинг ўрнини ҳис этиш инсоннинг руҳий камолотида ўта муҳим, ҳатто бирламчи омил ҳамдир. Албатта, уни англаш учун киши қалбан чуқур бадий тафаккур тарзига эга сатрлар зимнидаги мажозий маънолар оламига кира олиши жоиз. Афсуски, инсонлар буларни ҳар доим ҳам ўйлайвермайди. Эҳтимол шундан бўлса керак, кўп ҳолларда матннинг моҳияти – руҳини ўзида мужассам этган бир сўз қолиб, ундаги умумий фикрлар, яъни гўё катта-катта идрок маҳсули билан машғул бўлиб қоламиз. Аслида, у ёки бу матндаги инсоннинг чинакам инсонийлик фитратидан пайдо бўлган бадий тафаккур тарзи биз учун осонликча

кўзга ташланавермайдиган кичик бадииятда мужассам бўлиши ҳам мумкин. Лекин улуғ мутафаккирларимизнинг ёди ҳеч вақт сатрлар замиридаги асл маънолар моҳиятидан айро бўлмаган. Айниқса, Алишер Навоий ўз асарларида сўзнинг мақоми ҳақидаги эътирофларида «сўз дуррининг қиймати ва мартабаси» қабилидаги иборани кўп бор қўллаганлар. Шу қабилда баъзан бу борадаги талқинни фақат шоир ижодий тафаккур тарзининг маҳсули бўлган шахсий тушунчалардан эмас, дафъатан шеърини сатрлар сангидаги образли сўзлар замиридан, қолаверса, шоирнинг сўз таърифи ҳақидаги ўз эътирофларидан ҳосил бўлган тафаккур кенгликлари ва унга асос бўлган зоҳирий ва ботиний билимлар мажмуи пўртаналаридан бошлаш керак бўлади. Бошқачароқ айтганда, улуғ шоирнинг сўз борасидаги эътирофларини баъзан аслият, баъзан табдил тарзида қайта-қайта хотирга келтириб, таҳлил қилиш ҳам, шубҳасиз, яхши самара беради. Илло, шоирнинг сўз ёки ўз асарлари ҳақидаги қайдларидан шу ҳол маълум бўладики, у сўз ёхуд иборани фақат кўнгил майли ёки бадиий тафаккурининг ички сасига суянибгина эмас, балки ўша давр ижтимоий воқелиги талаби асосида пайдо бўлган матн ҳақиқатига таянган ҳолда қўллайди. Албатта, бунда у ҳар бир сўзни бадиий тафаккур меъёри доирасидан четга чиқмай қўллайди ва натижада матндаги шоир назарда тутган сирли сўз – матннинг қалби чинакам ўз мақомини топади.

Шу тариқа, улуғ шоир сўзнинг қадр-қиммати, ундаги мезонни ўз услубида акс эттиради. Илло, ҳазратнинг сўзни баён этиш тарзи – уни китобхон кўнглига ҳузур бағишлайдиган даражада мухтасар ифода этишдан иборат. Қизиғи шундаки, шоир бунда фикрни, айниқса, панд-насихатни бировга эмас, айнан ўз шахсига қарата айтади ва унинг бош марказида ўзи туради: «Сўзни чўзмоқ ҳожат эмас, зеро сўзни чўзиш – узайтиришни

маъно аҳли маъқул демас». Бу хусусда Жалолиддин Румий ўзининг «Ичиндаги ичиндадур» асарида шундай ёзади: «Сўзнинг хайрлиси далолати кўп бўлганидир ва энг яхши сўз кўп бўлгани эмас, балки фойдалисидир... Баъзиларга оз сўз кўпдан кўра кўпроқ фойдали бўлур. Чунончи, ҳаддан зиёд қизиб, чарсиллаб турган тандирга яқинлашиб бўлмагани ҳолда, заиф бир чирокдан мингларча фойда олиш мумкин. Демак, мақсад фойдадир. Шундайлар ҳам борки, уларга кўришнинг ўзи кифоя. Сўз улар учун зарарлидир».

Хондамирнинг ёзишича, 1453 йилда Алишернинг отаси Гиёсиддин Муҳаммад оламдан ўтади. Ундан кейин ёш шоир Сабзаворда, сўнг Машҳадда умргузаронлик қилади. Икки мактабдош дўст – Ҳусайн ва Алишер яна бирга бўлдилар. Бир сабаб билан у дўстига 100 минг мисра шеър ёд олганини айтади. Демакки, ўша даврда шеър ёдлаш, яъни ундаги образли сўзлар маъноларини кўнгилга жо айлаш, биринчидан, сўз инсон эътиқоди ва зеҳнини қувватлантирувчи реал муҳим восита ҳисобланган бўлса, иккинчидан, бани Одам авлодининг сўз руҳи ҳақидаги идрокларини шакллантиришда яқиндан ёрдам берган, дейиш мумкин. Дарҳақиқат, Жалолиддин Румийнинг бу борадаги мушоҳадаси фикримизнинг ёрқин далилидир: «Сўз – идрок қилишда сўзга муҳтож бўлганлар учундир. Сўзсиз идрок этганнинг сўзга қандай эҳтиёжи қолади? Идрок эта билган учун кўкларнинг, ерларнинг ҳаммаси сўздир. Ҳафиф бир сасни эшитганга бақириб-чақирининг нима ҳожати бор?»

Улуғ мутафаккир сўзнинг қадри ва мартабасини йиғитлик чоғларидаёқ 1472–1476 йиллар оралиғида Шох Ғозийнинг амри ва истагига кўра ўзи китобат қилган биринчи девони – «Бадоеъ ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»), 1485–1486 йилларда иккинчи девон – «Наводир ун-ниҳоя» («Ниҳоясиз нодирликлар»)да акс эттиради.

Лекин шоир 1498 йили тартиб қилинган 4 қисм девондан иборат «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)да сўзни ҳадди аълосига етказиб тараннум этади. Шоир 7 ёшидан 20 ёшигача бўлган даврни умрининг навбахори ҳисоблади ва аслида, шу даврларда яратилган «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ажойиботлари») деб аталган девонини ҳам сўзнинг шоён таъриф ва тавсифига бағишлаган эди. Умуман олганда, шоир «Муҳокамат ул-луғатайн»да бу асарларининг яратилиши, яъни улардаги рангин сўзлар олами ҳақида тўлқинланиб шундай ёзади: «Шулардан бири «Ғаройиб ус-сиғар» девони, кичик ёшли пайтимда сўзни баён этишдан ва ёзишимдан сурат топгандир. Унда маънолар ажойиботини мужиб – ажойиб сўзлар либосига киргизганман ва халқ замири – кўнглини ғариблар аҳли ўти билан куйдирганман.

Яна «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари») девони, йигитлик чоғида сўзим хомаси – қаламидан кўриниш девонига ва зийнат бўстониغا киргандирки, у нодирликлар томошасидан йигитлик мамлакатада ғавғо солибман, мамлакат йигитлари кўнглидан ором ва қарорини олибман.

Яна «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») девони, умрим ўртасида кўнглим килки – қалами унинг чиройига наққошлик ва зийнатига сеҳрловчилик қилгандир, бу шеърлар воситасида шайдо кўнгиллар эшигини ишқ тоши билан қоқибман ва у уйга фитна, офат ўтини ёқибман.

Яна «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») девони, уни ҳаёт охирида замирим хомаси – хаёлим қалами Чин рассоми устахонасининг ҳасади ва жаннат рашки келадиган қилибдики, унда катталарга фойдаларнинг тоза сувини етказибман ва ҳаваслари шуъласига насиҳатлар сувидан сув урибман...», дейди.

Сўзнинг асл маншаъи – келиб чиқиши, яъни унинг руҳи ва инсон руҳига қай даражада вобасталигини да-

лиллаш ўта мураккаб. Зеро, инсоният бунга ҳамон жавоб изламокда. Бундай мулоҳаза юритишимизга яна бир сабаб улуг бобомиз Алишер Навоий асарларида бир ўринда «сўз руҳи» иборасининг учрашидир. Шу маънода сўз руҳи ва унинг инсон руҳи билан ўзаро муштарақ эканлиги ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал, қадим манбалардаги сўз талқинига мурожаат қилиш жоиз кўринади.

Сўз ҳақида қадим IV – VI аср Веда адабиёти матнларида қизиқарли маълумотлар учрайди, яъни уларда сўз илоҳий кўшиқ ва билим воситасида тараннум этилиб, илоҳийлаштирилади.

Айтиш мумкинки, қадимги ҳинд матнларида сўз илоҳий қудрат даражасида улуғланади. Фикри ожизимизча, унинг инсон руҳига алоқадорлиги очик эътироф этилмаса-да, лекин матн замиридаги таг маънолар шунга ишора қилади. Зеро, «Ҳиндларнинг эътиқодига кўра, инсон руҳи тамоман покланмагунча танадан-танага кўчиб юраверади. Шу жараёнда инсон руҳи нафсоний иллатлардан қутулиб, асл илоҳий моҳият касб эта боради... Агар инсон эзгу ишларни кўп қилиб, маънавий камолотга интилса, унинг Руҳи олдинги «юк» – камчиликларидан холи бўла боради. Бу эса инсон руҳининг илоҳлар маконидан мангу жой олиш жараёнини тезлаштиради. Илоҳлар мақомига эришиш – ҳар бир ҳинднинг сўнмас орзусидир».

Қадимда юртимиз алломалари ҳам сўз ҳақида кўплаб қизиқарли баҳс-мунозараларга киришганлар. Жумладан, XI–XII асрларда яшаб ижод этган Шайх Фаридиддин Аттор «Ўз кўзинг билан боқ ўзингга, сўзга ўралгин. Дунё одамлардан эмас холи. Икки оламнинг асоси Сўздир, чунки Сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир, арши аълода битилган «Лавҳи маҳфуз» (азалдан кўкда инсонларнинг яхши ва ёмон амаллари маҳфий сақланган ёзув доскаси – М. А.) ҳам Сўздир. Ҳамма нарса Сўздан ижод

этилган ва Сўзга қайтади», – дейди. Шу тариқа, XII – XIII асрларда Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам сўзга шундай тавсиф беради: «Ҳар нарсанинг асли – сўз. Сенинг сўздан хабаринг йўқ ва уни менсимайсан. Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламини сўз билан яратди ва «Бўл» дейиши билан у ҳам бўлди».

Таъбир жоиз бўлса, XVI асрнинг охири – XVII асрнинг бошларида яшаб ижод этган Мирзо Абдулқодир Бедил ҳам ҳинд ва ислом манбаларига таянган ҳолда, сўз қудратини бақамти ҳадди аълосига етказиб тараннум этган эди. Илло, у сўзнинг фалсафий-ирфоний маънолари, нозик ва сирли жиҳатларини чуқур ҳис ва идрок этган «Абулмаоний» – «маънолар отаси» эди:

*Ин замон илм аз суҳан пайдо аст,
Ҳар че хоҳе з-моу ман пайдо аст.
Лоязол аст паришон наму,
У дар оғуши илм ва илм дар – у.*

Форсий тўртликнинг таржимаси: «Бу замонда илм сўздан келиб чиққан, ўзинг ва бошқа ҳақидаги хоҳишлар ундан, у лоязол (йўқ бўлмайдиган, безавол, доимий, абадий. – М. А.), қолаверса, Оллоҳнинг сифати билан Сўз намоён, у илм оғушида, илм ҳам унинг оғушидадир». Сирасини айтганда, Мирзо Бедил ҳам сўзнинг нури, яъни руҳи борлигига чин эътиқод қилади:

*Маънилар офтоби бўл, нур сочибон сақла сукут,
Сўз нурининг бақоси йўқ, мисли чарог, ўтиб кетар.*

Кўриниб турибдики, Мирзо Бедил ўз асарларида сўз ва инсон руҳининг ўзаро уйғунлиги билан боғлиқ фалсафий мушоҳадаларга кўп ва ҳўб ўрин беради. Бу бора-

да Шиҳобиддин Сухравардий ва унинг ишроқ фалсафаси таълимотидаги «Жами инсоният учун бир нур борки, у фаришта Жаброилдир. Инсоният руҳи шу нурнинг кўриниши бўлиб, у одамзод ва ғайб олами ўртасидаги воситачи, Шарқ (Эзгулик) нурлари унда мужассамдир», деган фикри муҳим аҳамият касб этади. Чунки унда «инсоннинг руҳи шу нурнинг кўринишидир», дейилган. Фикри ожизимизча, бундан шундай хулоса чиқариш мумкин. Зеро, Мирзо Бедил ҳам сўз нури, яъни сўз руҳи деган иборани қўллаган.

Демакки, бадий сўзнинг қиймати ва мартабаси шундай улуғ, самолар қадар юксак қадрга эгаки, илло, уни ҳеч вақт жўшқин руҳда ёзилган бадий асарлар мутолаасисиз у қадар тушуниб бўлмайди. Зотан, сўзнинг кадр-қиммати улуғ шоир назм гулшанида нақадар мафтункор тарзда ўз ифодасини топади. Шоир назмдаги сўз руҳи ва инсон руҳи талқинларидан шу нарса маълум бўладики, улар ўртасидаги вобасталик азалдан илоҳий тарзда мавжуд бўлган эди.

Ишқ аҳлининг кўзгуси

Бугун моддиятга «масту мустағрақ» инсоният шитоб билан ҳаракатланмоқдаки, уни бир фурсатга бўлса-да ҳаёлий оламга олиб кириш анча мушкул. Негаки бу тезкорлик ХХІ аср кишиси учун одат тусига айланган. Кишининг тахайюл оламига кириши учун эса вақт-вақти билан ўз кўнгил ботинига бокиб, оёғи заминдан узилмай, чинакам воқеликка, шеърятга табиатга уйғун тарзда ҳаракатланиши лозим. Бу билан ўзининг «савдойи хом» – хомхаёлларини пиширади ва ўз тасаввур оламини янада бойита боради. Зеро, ҳазрат Румий айтганларидай, «Хаёл олами тасаввурлар оламига қараганда янада кенг. Чунки бутун тасаввурлар ҳаёлдан туғилади. Ўз навбатида, ҳаёл олами ҳам уни бор этган олам қаршисида йўқсилдир».

Айни шу маънода, бугун ҳазрат Алишер Навоий шеъриятига хос – «тахайюл мулки»га кучли бир эҳтиёж сезамиз. Улуғ шоирнинг ҳар бир ғазали замирида бундай хусусиятлар мужассам бўлиб, улар ишоралар тилида баён этилади. Қуйида шундай бадиият мўъжизаси бўлмиш «Ғаройиб ус-сиғар»дан 428-ғазални тўла келтирамиз:

*Бўлмасун кўнглунг қушига дурру гавҳар васли ком
Ким, қазо ул доналарга баҳр мавжин қилди дом.*

*Гар малак тасбиҳи дона, ҳур зулфи дом эрур
Ким, бу дому донага зийрак қуш эрсанг, бўлма ром.*

*Даҳр боғининг ҳавосидур самуму суйи захр,
Анда бўлмас бу ҳавову су била қилмоқ мақом.*

*Богким, нилуфарий кўкурд ўтидур англаким,
Не муаттар бўлғай андин тарбият топқан машом.*

*Май ўти бирла димогингни қизитмаким, бу ўт
Эл димоғида пиширмайдур бажуз савдойи хом.*

*То ўзунгни хасча кўргунгдур эмассен одамий,
Гар ҳавода сайр қил, гар су уза кўргуз хиром.*

*Қул қил ул хасни фано отаишаҳига таишабон,
То кўнгул миръоти ул кулдин жило топқай тамом.
Истарам, кўзгуда кўрсам ёр аксин бир нафас,
Соқие, майким! Эрур ишқ аҳлининг кўзгуси жом.*

Саккиз байтдан таркиб топган бу ғазал зоҳирӣ ва ботинӣ маъноларига кўра ҳам халқона, ҳам суфӣена бир руҳда битилган. Ғазалнинг маънавий қиммати мажоз, ҳақиқат ичра «одамийлик шеваси»га қаратилган та-

хайюлий тарз ва тафаккурий қиёсийликда зухурланади. Унинг девондаги бошқа ғазаллардан энг асосий фарқли хусусияти тахаллуссиз ёзилганидир. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Бўлмасун кўнглунг қушига дурру гавҳар васли ком
Ким, қазо ул доналарга баҳр мавжин қилди дом.*

Аввало, мазкур байтдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу арабча баҳр сўзидир. Зеро, унинг замирида шоир назарда тутган ажиб бир манзара яширин. Бу сўз Алишер Навоий асарларида: «Хазар» (Каспий), «Ахмар»; «катта азим дарё»; «бирор нарсанинг буюклиги, улуғлиги» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиётда бу сўзнинг «баҳрайн» шакли «икки денгиз», «икки дарё» маъносида келади. «Садди Искандарий» достонининг XXVII бобида эса Форс қўлтиғидаги орол номини ҳам ифодалаган: «Қутайф аҳли, Баҳрайну Бағдод ҳам / Сипаҳбад аларга келиб Густахам»¹. Агар шарҳланаётган байт мазмунига асос бўладиган манбаларга эътиборни қаратадиган бўлсак, у қуйидагича тус олади: баҳрайн (баҳр) қадим форс манбаларига кўра, Форс қўлтиғи ва унинг атрофидаги жазира муҳитдир. Демак, қайсидир маънода у ердан қуш ўтса қаноти қуяди. Шунингдек, унда нефть кўп ва боз устига, унинг зумрасидаги баҳри муҳитда кўп марваридлар ҳосил бўлади. Улуғ шоир ушбу байтда гўзал ташбих орқали айни шу ҳолатга рамз-ишора қилганлигининг эҳтимоли кўпдир. Бундан ташқари, бу байтда дона сўзи марварид маъносида ишлатилган. Айни шу маънода байтнинг қисқача мазмунини қуйидагича шарҳлаш мумкин: эй одам, кўнглингда асло дуру гавҳарларга мойиллик пайдо бўлмасин! Бордию, уларнинг аслига, яъни

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 11-жилд. – Т., 1993. – 172-бет.

азалий келиб чиқишига назар ташлайдиган бўлсанг, хатардан бошқа нарсани кўрмайсан... Ахир азалдан тақдир, аниқроғи, илоҳий ҳукм ўша марваридларга кучли сиқиклик ичра денгизнинг жўш уришини тузоқ қилиб қўйди. Сен ҳам ўша муҳит тепаси ёки остидаги сингари тузоқларнинг қурбонига айланмагин.

*Гар малак тасбиҳи дона, ҳур зулфи дом эрур
Ким, бу дому донага зийрак қуш эрсанг, бўлма ром.*

Байтнинг қисқача мазмуни: агар фаришта тасбиҳи дона бўлса, ҳури ғилмон зулфи тузоқдир (бу ўринда зулф кўпроқ фоний дунё касратига рамзий ишорадир). Эй одам, агар ўзингни зийрак қуш деб билсанг, ҳеч вақт бу тузоқ ва донага бўлма мойил. Ғазалда «кўнгул қуши» ва «зийрак қуш» ибораси қўлланилади. Бунда шоир, асосан, маънавий-ботиний бедорликни назарда тутди.

*Даҳр боғининг ҳавосидур самуму суйи захр,
Анда бўлмас бу ҳавову су била қилмоқ мақом.*

Байт мазмунига кўра, фоний дунё, яъни бу олам боғининг ҳавоси, аслида, ҳамма нарсани қуритадиган иссиқ шамол, гармселга, суви эса оғуга ўхшайди. Бас шундай экан, эй одам, унга кўп ошуфта бўлма, алҳол ўз тадоргингни кўр, зеро, бу ҳаво ва сув билан мақсад манзилига етиб бўлмайди.

*Богким, нилуфарий кўкурд ўтидур англаким,
Не муаттар бўлгай андин тарбият топқан машом.*

Аввало, байтдаги нотаниш сўз арабча машом сўзидир. Унинг луғавий маъноси «димоғ», «бурун». Шундан келиб чиқиб, байтни қуйидагича шарҳлаш мумкин:

кишининг димоғи бу дунё боғининг хушбўйликларига ошуфта бўлса, яъни унга ўрганиб қолса, бу мушкул бир ҳолатдир. Ахир бир кун келиб, бу боғ сап-сарик тус олиб, ундан олтингугурт ёки гугурт ўтига ўхшаш бадбўй ҳид чиқади. Бундан димоғ қандай тарбият топиши мумкин?! Шунинг учун ҳам бунга, энг аввало, улуғ тайёргарлик (ботин олами сирларини ўрганиш кўзда тутилган. – М. А.) кўрмоқ керак. Бироқ матн ортида яна шундай бир рамзий ишора ҳам йўқ эмас: димоғ тарбияти фақат бу дунёга хос юмуш. Комиллик истагида бўлган одам кўпроқ кўнгил тарбиясига берилиши жоиз. Чунки кўнгилга нақшланган тарбия киши руҳи билан пайвастадир. Димоғ-чи?... Зотан, бунда шоир хотирлари тубида бир қадим ривоят ўрлашади: қадим нақлларга кўра, доно шоҳ Искандар вафотидан сўнг, ундан қуйидаги сатрлар қолади: «Жумла жаҳонда тўйим/Нақши нигорли уйим/Чикқанда маргим ҳиди/Исига арзимайдур»... Мазмуни: «Вақтики, мен оламдан ўтганимдан сўнг, башарият менинг шарафимга тўй беради, мақбараларимни тилло-зарҳаллар билан безайди. Бордию, вафотимдан қирқ кун ўтгандан сўнг қабримни очиб, хоки туробимни бир ҳидласалар, шу онда ундан димоғлари ачишиб, нафақат исми ёдимни, балки менинг бу дунёда қилган барча яхши амалларимни ҳам бирпасда унутган бўлур эдилар...». У ўзининг барча рамзий мақбаралари пештоқида бу битик ёзилишини васият қилган эди.

*Май ўти бирла димоғингни қизитмаким, бу ўт
Эл димоғида тиширмайдур бажуз савдойи хом.*

Улуғ шоир юқоридаги бадий кайфиятни ушбу байтда ҳам давом эттиради. Байтда май сўзи ўз луғавий, яъни «маст қилувчи ичимлик» маъносида қўлланилган. Шу маънода бу байт мазмуни қуйидагича: май ўти билан димоғингни қизитиб тарбия қилишинг бефойда.

Ахир, эл сенинг бу ишратий ҳолатингдан хабар топгандан кейин, бу ўзга хомхаёлларинг пишиши ўрнига янада унинг акси бўлади, холос.

*То ўзунгни хасча кўргунгдур эмассен одамий,
Гар ҳавода сайр қил, гар су уза кўргуз хиром.*

Бу мисраларда шундай бадий кайфият илгари сурилади: «одамийлик шеvasи»га ҳар ким ҳам етишавермайди. Бунда, одам ўзлигини унутиб, то хокисорлик мақомига етмагунча ҳеч бир ҳол юз бермайди. Илло, у хоҳ кўкка учсин, хоҳ сув юзасида юрсин. Агар бу манзарани бошқачароқ бир тарзда, яъни ботиний бир тилда ифодаласак, унда одам менликдан сенлик рутбасига ўтиши жоиздир.

*Кул қил ул хасни фано оташгаҳига ташлабон,
То кўнгул миръоти ул кулдин жило топқай тамом.*

Бу ўринда ҳам юқоридаги байтдаги сингари бадий тафаккур илгари сурилади. У қуйидагича тус ва тароват олади: бу «хас»ни сен фано оловига ташлаб куйдир ва шу «хас» кули билан кўнглингни ювиб ойнадек мусаффо қил. Токи кўнгил кўзгунг шу кулдан жило топиб, му-род ҳосил қилсин.

*Истарам, кўзгуда кўрсам ёр аксин бир нафас,
Соқие, майким! Эрур ишқ аҳлининг кўзгуси жом.*

Бу байт қатида яширинган теран илдизли, образли ифодалар ёр – «Оллоҳ»; акс – «илоҳий нурнинг тажаллиси»; соқий – «пири комил»; май – «вахдат (бирлик) майи»; жом – «ориф инсон қалби»; «илоҳий тажаллий акс этган борлиқ» каби сўзлар замирида мужассам.

Аммо бу образли ифодалар Навоий шеъриятида бундан ҳам кенг фалсафий, ботиний-илоҳий маъноларни англатиб келади. Шу маъноларга кўра, байт мазмунини куйидагича: илоҳий нур таралиб турган оламни кўрсатиб турувчи кўзгуда бир лаҳза бўлса-да, илоҳий нур тажаллисини кўрсам эди. Эй пири комил, ишқ аҳлининг сархушлигига азалдан илоҳий нур тажаллиси сабабдир. Модомики шундай экан, улар оламни кўрсатувчи ойна, илоҳий тажаллий акс этган борлиқ ва ориф инсон қалбидир.

Ғазал ботинан тахайюлий ва мажозий маъноларга бойлиги, зоҳиран эса одабийлик мақомига етишиш йўлида нақадар чўнг бир тафаккурни ўзида жо этган дастуриламал сифатида шоир ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Умуман, Навоий ғазалиёти ўзбек миллий поэтик тафаккурида ўзгача аҳамиятга эга. Хоссатан, бу гўзал ғазал китобхон кўнглига кўтаринки руҳ ва сокинлик бахш этади.

«Йўл қилур жисмимда ашк...»

Бугунги ўқувчи ҳазрат Алишер Навоий шеъриятига хос образ – «тахайюл мулки»га эҳтиёж сезади. Чунки улуғ шоир қўллаган тимсолларда ҳар бир даврнинг саволларига аниқ жавоб бор. Лекин уларни англаш ҳар доим ҳам осон кечавермайди. Зеро, шоир наздида баъзан биз учун ғалати кўринган нарса ва ҳодисаларда қандайдир бир илоҳий ҳикмат бордек. Шунини чуқур ҳис этган ва теран пайкаган Навоий тимсолларни кўкдан эмас, балки хокисорлик манзилларидан излаган. Шоир шеъриятининг асл сир-синоати, бетакрор жозибаси ҳам, аслида, ана шунда.

Улуғ шоирнинг ҳар бир ғазали замирида бундай хусусиятлар мужассам.

Энди ана шундай ғазаллар сирасига кирувчи «Наводир ун-ниҳоя»нинг 478-ғазалини тўла келтирамиз:

*Қилса жонон оллида жоним Туфайл ўлмоққа майл,
Кош юз жон ўлсаким, ҳар дам бирин қилсам туфайл.*

*Истаса куйган кўнгул ўтлуқ юзунгни қилма айб,
Ихтиёри йўқтур айларда самандар ўтқа майл.*

*Йўл қилур жисмимда ашк элтур сўнгакларни узуб,
Ер қазиб хошок оқизгандек қаён юзланса сайл.*

*Қатраи саҳбо Суҳайлидин лабинг майгун эмас,
Ким, ақиқедур буким ранг олур андин юз Суҳайл.*

*Бир мулоиб ҳинду ўлмиш ҳар кўзунгнинг мардуми,
Кирпигинг ҳинд аҳлидин ҳангома тузган икки хайл.*

*Такия қилма тақвию тоатқаким, нафъ айламас.
Фазлдин етмай башорат Бишр бўлгил, гар Фузайл.*

*Шоми ҳажр эрмас шафақ, балким Навоий гуссадин
Йиғлади қон анчаким гардунга рангин бўлди зайл.*

Етти байтдан таркиб топган бу ғазални зоҳирий ва ботиний маъноларига кўра, ҳам халқона, ҳам ботиний бир тилда битилган, дейиш мумкин. Аниқроғи, ғазалнинг маънавий қиммати гўё заифлик ичра ниҳон бўлган илоҳий қудрату тафаккурий киёсийликда зухурланади. Қуйида бу ғазални қурбимиз етганча шарҳлашга уриндик.

*Қилса жонон оллида жоним Туфайл ўлмоққа майл,
Кош юз жон ўлсаким, ҳар дам бирин қилсам туфайл.*

Дастлаб мазкур байтдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – арабча туфайл сўзидир. Зеро, унинг замирида улуғ шоир назарда тутган ажиб бир тимсол мужассам. Туфайл Алишер Навоий асарларида «чақирилмаган меҳмон», «Ўзи чақирилмаган бўлса ҳам, чақирилган кишилар қаторида, уларга эргашиб, тўй-маъракаларга борувчи»; «сабаб», «боис», «баҳона», «важ-корсон», «восита» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, диний адабиётларда бу тимсол «араблар қабиласига мансуб Умайя авлодидан бўлган Туфайл исмли шахсдир. У жуда камбағал, фақир бўлганлиги туфайли, ҳатто бировларникига меҳмондорчиликка ҳам бора олмаган. Демак, шоир бунда қайсидир маънода камбағаллик айрим кишилар назарида фазилат бўлмаслиги мумкин, лекин бу айб ҳам эмас, деган бадий тафаккурни илгари суради. Ҳолбуки, шоир Туфайл шахсида қандайдир бир илоҳий ҳикмат борлигини кўради. Энг муҳими, унинг ўз шахсий олами мавжуд. Шунингдек, у ҳаётда доимо ўз жодаси ҳаддини яхши билади. Айни шу жиҳатлари билан бошқалардан фарқланиб туради. Яна унга Худо берган шундай жиҳат мавжуд: у кимсалар меҳмондорчилигига бориш учун бойиш у ёқда турсин, ҳатто бу тарзни ҳаёлига ҳам келтиролмайди. Улуғ шоир ушбу байтда гўзал ташбиҳ орқали айни шу ҳолатга рамз-ишора қилганининг эҳтимоли кўпдир. Чунки давр аҳли унинг сўзини англаши қийин. Илло, бежизга шоир бир ўринда шундай демаган эди: «Сўзни англа, соқие, маст эт мени ул навъким/Бўлмағай мумкин менга давр аҳли сўзин англамоқ». Айни маънода байтнинг қисқача мазмуни қуйидагича шарҳланади: агар жонон, яъни маҳбуба олдида жоним – руҳим Туфайлдек бўлишни истаса, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. У камбағал, фақирдир, лекин ботинида ажиб меҳрга ташна садоқатли кўнгил яширин. Бордию, менга ҳам шун-

дай тақдир раво кўрилганда, шубҳасиз, юз жоним бўлса, у учун бирин-кетин нисор этардим. Ахир, азалдан тақдир, аниқроғи, илоҳий ҳукм унга шу фақирликни ихтиёр этган бўлса, не ажаб. Айни маънода улуғ мутафаккир тахайюл оламида дунёнинг бир кунжида томлари хувиллаб ётган Туфайл кулбаси жонланади. Балки, чинакам кўнгил шуларни деб барҳаётдир. Бунда яна шундай рамз бор. Зеро, инсон тийнатида, аслида, якрангликка ҳам интилиш кучли. Лекин бунинг сира иложи йўқ. Эҳтимол шундандир, дунёнинг манзили маконларида қанчадан-қанча умргузаронлик қилаётган мискинлар ўзларининг мўъжазгина кулбаларини нақадар азиз билладир. Уни тарк этишни эса тасаввур ҳам қила олмайдилар. Буни ўз вақтида чуқур англаган тараққийпарвар инсонлар уларни табаррук гўшаларидан жилдиришни истамай, балки, аксинча, турфа хилликни сақлашга интилаётдилар. Чунки бу нафақат кибру ҳаволикка, балки кўнгилни ўта сахтлашиб кетишию сунъийликка барҳам берувчи энг муҳим восита ҳамдир.

*Истаса куйган кўнгул ўтлуқ юзунгни қилма айб,
Ихтиёри йўқтур айларда самандар ўтқа майл.*

Байтнинг қисқача мазмуни: агар ҳажр ўтида куйган, яъни ботиний изтироб чеккан кўнгил жозибали оразингни кўришни истаса, айб қилма! Илло, самандар (ривоятларга кўра, ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшайдиган жонивор) ҳам, аслида, ўз ихтиёри билан ўт ичида яшамайди.

*Йўл қилур жисмимда ашк элтур сўнгакларни узуб,
Ер қазиб хошок оқизгандек қаён юзланса сайл.*

Ушбу байт мазмуни: кўз ёшим жисмим ичра оқиб, шундай бир йўл кўрсатмоқдаки, бу худди ер қазиб, унда-

ги хору хасларни ёмғир ёғинидан пайдо бўлган оқавалар оқизиб кетишини кутган дамга менгзашидир. Нақадар ғаройиб ташбиҳ: шоир демоқчики, гўё кишилар устухон уза тик турсалар, мен ҳам устуни билан тикман.

*Қатраи саҳбо Суҳайлидин лабинг майгун эмас,
Ким, ақиқедур буким ранг олур андин юз Суҳайл.*

Аввало, байтдаги нотаниш бўлган сўз маъносини изоҳлайлик. Бу – арабча суҳайл сўзидир. Унинг луғавий маъноси «осмоннинг жанубий томонидаги ёруғ юлдузлардан бирининг номи», «порлоқ юлдуз». Форсий манбаларда бу юлдуз Суҳайли Яман ёки Суҳайли Яманий деб ҳам юритилган. Негаки у Яман мамлакатидан янада равшанроқ кўринган. Ушбу маънога кўра, байтни қуйидагича шарҳлаш жоиз: лабинг Суҳайли Яманийга ўхшаш қизил май қатрасидан баҳраманд бўлмаса-да, лекин бир ҳақиқ тошдирки, ундан юз Суҳайл ранг олар.

*Бир мулоиб ҳинду ўлмиш ҳар кўзунгинг мардуми,
Кирпигинг ҳинд аҳлидин ҳангома тузган икки хайл.*

Улуғ шоир юқоридаги бадий кайфиятни ушбу байтда ҳам бардавом эттиради. Байтда мулоиб сўзи луғавий, яъни «ўйновчи», «ҳазилкаш»; «масхарабоз», «найрангбоз» маъносида қўлланилган. Айни шу маънода, бу байт мазмуни қуйидагича: бир ажойиб ўйнаб турган кўзларинг гавҳари, яъни қорачиғи ёки қораси худди ҳиндуларнинг қора холига ўхшайди. Киприкларинг эса, гўё ҳинд аҳлидан йиғин тўплаган икки кўшин тўдасига менгзашидир.

*Тақя қилма тақвию тоатқаким, нафъ айламас,
Фазлдин етмай башорат Бишр бўлгил, гар Фузайл.*

Улуғ шоир биринчи байтдаги бадий кайфиятни бу ўринда тўла поёнига етказди: бас, аслида, инсон унутувчи ва ожиз ҳамдир. У ўзининг ана шу сифатларини илғамас экан, албатта, залолатга юз тутди. Бундай кишига куруқ «таквию тоат» – тоат-ибодатга берилиш ҳам фойда бера олмайди. Зеро, Тангридан бир фазл – ишора бўлмай киши то ҳатто Бишр ёки Фузайлдек илоҳий қудрат соҳиби бўлса ҳам, бундан унга бирор-бир нафъ йўқ, яъни ҳар қанча урингани билан киши комил инсон бўлиши мушкул. Ҳолбуки, қадимда Бишр ва Фузайл ўз замонасининг машҳур шайхларидан бўлган. Бири башоратчиликда, бири тақвода¹.

*Шоми ҳажр эрмас шафақ, балким Навоий гуссадин
Йиғлади қон анчаким гардунга рангин бўлди зайл.*

Бу байт замирида яширинган теран илдизли маъно, образли ифодалар шоми ҳажр – «фироқ туни»; «айрилик шоми»; гардун – «осмон», «олам»; зайл – «бирор нарсанинг этаги»; «ҳолат»дир. Лекин бу образли ифода Навоий шеъриятида бундан ҳам кенг фалсафий-суфийна, ботиний илоҳий маъноларни англатиб келади. Шу маъноларга кўра, байт мазмунини қуйидагича шарҳлаш мумкин: бу кечдаги қизиллик фақат ҳажр шоми туфайлигина содир бўлган эмас, балки бу кеч Навоий ботинан шунчалар қон йиғладики, ундан гардун – осмон этаги рангин бир тус олди ва шундай тавр юз берди.

Умуман, ғазал зоҳиран шеърӣ тарз, ботинан эса, тахайюлий ва мажозий маънолар касб этганлиги билан Навоий ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Ғазал ўзбек миллий поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотади, киши кўнглига эса асл шеърӣятни англаш сирларини солади.

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 21–39-бетлар.

«Бўлмағай эрди муяссар "Хамса"...»

Сир эмаски, ҳазрат Алишер Навоий девонлари муқаддимасидаги ҳамду наътлардан ташқари, уларнинг ичида наът ғазаллар ҳам талайгина. Албатта, улардаги ҳамду наът, бағишловлар бўйича алоҳида тадқиқотлар, илмий рисоалар юзага келган. Буларнинг барчаси бой меросимизни туб моҳияти билан диний негиз асосида кенг миқёсда англаш, қиёслаш, тушуниш учун ва шарҳлашга имконият туғдиради. Биз ҳам қуйида Алишер Навоийнинг наът ғазалларидан бирини қурбимиз етганча шарҳлашга уриндик.

Табиийки, улуғ шоир ғазаллари маъно қатида кучли бир руҳоният илмларига муттафиқ исломий эътиқод уйғунлиги мужассам. Улардаги бундай хусусиятлар, асосан, рамзий-ботиний бир тилда баён қилинади. Яъни, улар Оллоҳ ва унинг сеvimли расули Муҳаммад (с.а.в.) нинг азалий кўриниши илоҳий ҳодисалар билан муштарак тарзда талқин қилингандagina бўй кўрсатади. Бу тарз – ғазалиётда азал-азалдан анъана тусини олиб улгурган бир йўсин. Аммо улуғ шоирнинг айрим ғазалларида бу ҳолат ўзгача бир тус-тароват олади.

Ҳазратнинг чуқур диний эътиқодига кўра ҳам, ҳар бир мўмин-мусулмон, айниқса, ғазаллар замиридаги диний эътиқодни теран мушоҳада қилиш учун, аввало, Парвардигор тўғрисида, сўнг Муҳаммад (с.а.в.)нинг яшаш тарзи, аҳволи руҳияси, авлод-аждоди ҳақида етарли билимга эга бўлиши жоиз. Чунки улуғ мутаффақир наздида, чин тафаккур соҳиблари майда туйғуларга берилмайдилар. Зеро, «У дунё денгиз кабидир. Бу дунё эса унинг кўпиғи» (Румий). Демак, бу фоний дунёдаги баъзи кўринишлар, аслида, алдамчидир. Пайғамбаримиз бир ўринда «Нарсани менга бўлгани каби кўрсат», деб бежизга Оллоҳга илтижо қилмаганлар. Айни маънода, арзу самодаги улуғ ўзгаришлар фақат Оллоҳ ва унинг

сўнгги элчиси Муҳаммад (с.а.в.) воситасида рўй беради. Илло, бусиз шеърхон бу набийнинг сурат ва сийратию унинг замон ва макон эврилишлари аро тутган мақомини чуқур ҳис ва теран идрок эта олмайди. Демак, Навоий ғазалиёти замиридаги бундай ботиний хусусиятларнинг маълум бир қисми Расулуллоҳ (с.а.в.) мадҳ этилган ояти карималар таъсирида вужудга келган дейишимизга асос бор. Бу йўсин кўпроқ Ҳазратнинг наът ғазаллари замирида тажассум топгандир.

Энди ана шундай наът ғазаллар сирасига кирувчи «Наводир уш-ша-боб» («Йигитлик нодирликлари») асарининг 7-ғазалини тўла келтирамиз:

*Бедилинг хайли русул, сенсен аларга дилрабо,
Ё набий, руҳий фидок, аҳлан ва саҳлан марҳабо.*

*Гоҳ давлатлиқ бошингдин кетмайин чатри саҳоб,
Гаҳ фалакрав маркабингга етмайин пайки сабо.*

*Шоми васлинг топмаганга субҳи содиқ ҳар саҳар,
Панжайи хуришд ила пироханин айлар қабо.*

*Туфроғ ўлмишмен, қўяй деб остонбўсунгга юз,
Ҳолима раҳм айлабон қилма бу ранжимни ҳабо.*

*Шери гардун ул кишига бўйни боғлиғ бўлғай ит
Ким, эшигинг итларин топқай ўзига ақрабо.*

*Бўлмағай эрди муяссар «Хамса», яъни панж ганж,
Қилмаса эрди мадад ҳолимга беш оли або.
Эй Навоий, чорайи дардингни қилғай улки бор
Ҳам расулу ҳам амин, ҳам мустафо, ҳам мужтабо.*

Айтиш жоизки, етти байтли бу наът ғазал сўнгги мурсал – пайғамбар ва унинг аҳли байтлари борасидаги

тасаввурларимизни янада кенгайтиришда муҳим адабий манба бўлиб хизмат қилади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Бедилинг хайли русул, сенсен аларга дилрабо,
Ё набий, руҳий фидок, аҳлан ва саҳлан марҳабо.*

Бу матлаъда муламмаъ лафзий санъати қўлланилган: «Муламмаъ андин ибораттурким, шеърнинг бир қисми бир тилда ва бошқа бир қисми ўзга тилда бўлур»¹. Аини маънода ушбу байтнинг биринчи мисраси туркий, иккинчи мисраси эса араб тилида ёзилган.

Мазкур матлаънинг қисқача мазмуни: «Кўнгил берганинг, яъни ошиғинг пайғамбарлар аҳли, сен эса, улар учун жон қадар муҳибсан. Эй Пайғамбарларнинг сарвари Муҳаммад (с.а.в.), хуш келибсиз кулбаи аҳзонимизга, яъни кўнгил мулкимизга! Сизга руҳим фидо бўлсин!».

*Гоҳ давлатлиқ бошингдин кетмайин чатри саҳоб,
Гаҳ фалакрав маркабингга етмайин пайки сабо.*

Аввало, байтдаги нотаниш бўлган характерли ибора маъносини изоҳлайлик. Бу – чатри саҳоб иборасидир. Унинг луғавий маъноси «булутлик чодир, соябон». Шунингдек, пайк сўзи пайки сабо тарзида «тонг хабарчиси» маъносини ифодалайди. Ушбу маъноларга кўра, байтни куйидагича шарҳлаш мумкин: Эй Пайғамбар, гоҳо улуғ бошингдан булутлар кўланкаси ҳеч вақт кетмади, гоҳида эса, фалакдай тез учадиган Буроқингга майин шамол элчиси-да ета олмади. Зеро, бу ўринда «меърож» (нурли нарвон) воқеасига ишора қилингани эҳтимоли кўпроқдир. Яъни, Муҳаммад алайҳиссалом «меърож»га чиқаёт-

¹ *Атоуллоҳ Ҳусайний*. Бадойеъ ус-санойеъ (А. Рустамов таржимаси). –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 92-бет.

ган кечада Буроқ номли отлари билан маълум масофагача кўкка кўтариладилар, шу кеча кўкдан нурли нарвон тушади ва шу нарвон ёрдамида кўкка нур тезлигида кўтарилиб, Тангри таолога икки қош оралиғича яқинлашадилар.

*Шоми васлинг топмаганга субҳи содиқ ҳар саҳар,
Панжайи хурийд ила пироханин айлар қабо.*

Ушбу байт маъносига кўра, висол кечаси, яъни сирли меърож кечасини топа олмагани учун чинакам тонг гўё бетоқатликдан қуёшнинг заррин панжалари билан ўз чодирин ёза бошлади. Лекин улуғ шоир мазкур байтда қабо сўзининг иккинчи маъноси, яъни Мадинадаги бир манзил ва масжид ҳамда у билан боғлиқ воқеаларга ишора қилганлигининг эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Чунки пайғамбар ҳижратдан сўнг бу манзилда қанча кўп қийинчиликлар кўришига қарамай, яна ҳақ динни тарғиб қилишга мушарраф бўлади.

*Туфроғ ўлмишмен, қўяй деб остонбўсунгга юз,
Ҳолима раҳм айлабон қилма бу ранжимни ҳабо.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: остонангни ўпиш, унга бош қўйиш истаги йўлида, ахири, тупроққа айландим, яъни фано бўлдим. Тағин бу забун ҳолимга раҳминг келиб, ҳеч вақт менинг бу ширин қайғумни асло ғубордек кўкка совура кўрма!

*Шери гардун ул кишига бўйни боғлиғ бўлғай ит
Ким, эшигинг итларин топқай ўзига ақрабо.*

Улуғ шоир юкоридаги бадий кайфиятни ушбу байтда ҳам бардавом эттиради: «Худдики эшигингдаги итларни ўзингга қариндош деб билганинг каби осмон шери (фалакиёт илмида осмоннинг ўн икки буржи-

дан бири, «асад») ҳам гўё у киши (Бу ерда Муҳаммад (с.а.в.)нинг меърожга чиққан кечасидаги бир ҳолатга ишора қилинмоқда. – М. А.)га азалдан илоҳий ҳукмга кўра, бўйсундирилган ит сингари боғланган. Шунингдек, шоир шери гардун – осмон шери деганда, у кишининг куёвлари Алининг садоқатини ҳам назарда тутган. Умуман, бу байтда яна бир рамз ҳам йўқ эмас. Бу мусҳафнинг ўн саккизинчи «Асҳоб ул-Каҳф» – «Ғор эгалари» сурасидаги Тамлихо, Игсиг Мино, Мартолус, Сарриниус, Зу Анас (айрим диний манбаларда бу исмлар бошқача тарзда ҳам юритилган) исмли йигитлар ва уларга йўлда эргашган Қитмир лақабли ит қиссасидир. Яъни улар, Дақёнус замонидаяқ иймон келтирган ва бу воқеа дин тарихида ғор кишилари номи билан машҳур бўлган. Бунда, асосан, иймон йўлида, ҳатто ўлимни афзал кўрган йигитларга эргашган Қитмирнинг илоҳий садоқатига рамз қилинган. Дарҳақиқат, улуғ шоир бошқа ўринларда ҳам чин садоқат, вафодорликни фақат Каҳф ити тимсолидагина ифодалаган.

*Бўлмагай эрди муяссар «Хамса», яъни панж ганж,
Қилмаса эрди мадад ҳолимга беш оли або.*

Дастлаб ушбу байтдаги энг характерли иборага эътиборни қаратайлик. Бу – арабча оли абодир. Зеро, унинг замирида шоир назарда тутган ажиб бир тарихий тимсоллар бор. Бу ибора Алишер Навоий асарларида оли расул тарзида ҳам келади. Умуман, мумтоз адабиётда бу иборанинг Аҳли байт шакли «қутлуғ хонадон», «қутлуғ оила» маъносида келади. Албатта, бу рамз фақат Муҳаммад (с.а.в.)га нисбатандир. Агар шарҳланаётган байт мазмунига асос бўладиган манбаларга эътиборни қаратадиган бўлсак, у қуйидагича тус олади: диний манбалардан маълумки, Иброҳим (а.в.)га ўз ўғлини қурбон

қилиш буюрилади... Ана шундай Тангри имтиҳонлари Муҳаммад (с.а.в.)ни ҳам четлаб ўтмади. Унинг тўртта қизи бўлиб, улардан кенжаси, суюқлиси Биби Фотима эди. У Алига никоҳланади. Фотима Ҳасан-Ҳусайн – икки эгизак ўғил кўради. Айни шу маънода байтнинг қисқача мазмуни қуйидагича шарҳланади: «Агар мени (Навоий назарда тутилган) бу нотаваон аҳволимга беш киши, яъни Муҳаммад (с.а.в.), у кишининг қизи Фотима, куёвлари Али ва набиралари Ҳасайн ва Ҳусайн руҳлари кўмак бермаганда эди, менга «Хамса»дек достон – беш хазинани ёзиб тугатиш бахти насиб этмаган бўлур эди». Чунки, шоир фикрича, булар нафақат Пайғамбаримизнинг аҳли байтлари бўлганлари учун улуғ мақомдадир, балки ўн саккиз минг оламнинг бунёдкори ҳар ишга қодир Оллоҳ ҳатто айримлари тақдирга қарбалолардан бўлишликни битди. Улуғ шоир эса пайғамбар ва қарбалоларнинг руҳидан ҳам тарбият топиб, «Хамса»дек улуғ ишни ёзишга мушарраф бўлдим, деб буни мамнуният билан изҳор этган. Зотан, улуғ мутафаккир бу ўринда иймон фақат наслу насаб билан белгиланмаслигига сирли ишора қилган. Сўнгги мурсал авлоди қиборлардан эмас, улар чинакам иймон кишилари дир. Ахир, улар ўз вақтида Тангрининг нақадар оғир бўлган, яъни инсон боласи бардош бера олмайдиган ўта машаққатли синовларидан ўтиб, ўз иймонларига содиқ қолдилар.

*Эй Навоий, чорайи дардингни қилгай улки бор
Ҳам расулу ҳам амин, ҳам мустафо, ҳам мужтабо.*

Мақтаъ шарҳи: эй Навоий, сенинг бу ботиний изтиробларинг чораси бор. У ҳам бўлса, пайғамбар, пайғамбар, пайғамбар ва яна фақат пайғамбар дир. Яъни улуғ шоир бу ўринда Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг расул, амин, мустафо, мужтабо сингари тўрт сифатлари қаторига бешин-

чи бўлиб ўз исми туришини жуда-жуда хоҳлайди. Зеро, шоир бунга кўпроқ ботин тилида рамз-ишора қилади.

Инсон – ботиний изтироб аралаш диний эътиқод билан собит. Бу тавр кўнгилнинг энг бебаҳо зийнати. Бусиз у манкуртликка маҳкум. Зотан, Навоий йиллар кўнгил дуржида ана шу эътиқодни авайлаб-эъзозлаб ўстирган. Ва буни ҳеч кимга ҳеч вақт писанда қилмаганлар ҳам. Ҳаттоки у кишини дин пешволари шеър уйини тузиб, дин уйини бузаётир, деб маломат қилганларида ҳам... Аслида эса, «Хазойин ул-маоний»нинг маълум бир қисми мусхафнинг бадий тафсиридир. Албатта, бу тахайюлий тарз, бу қадар хокисорлик инсон кўнглини мангу ғафлат уйқусидан халос этади. Китобхон кўнглига эса бетакрор завқ-шавқ бахшида этади ва уни иймон нури билан музайян қилиб туради. Илло, чинакам диний эътиқод – кўнгил камолидир.

«Иста маъни оламиким...»

Ҳазрат Алишер Навоий шеърияти ўзининг рамзий сир-синоати билан неча асрлардан буён инсониятни хайратга солиб келади. Айниқса, улуғ шоир ғазаллари адабий мулкимизда илоҳий ишқ билан рамзланган энг сара гўзаллик тимсоли намуналари саналади. Зотан, бугун ҳам Навоий шеъриятига хос образ – рамзли мажозий, илоҳий ишққа хос оламий уйғунлик, инсонийлик шевасининг очилиш сир-асрорларини билишга кучли бир эҳтиёж бор. Бу сирлар, бундай хусусиятлар, албатта, ботиний бир рамз тилида баён этилади.

Куйида ана шундай ғазаллар сирасига кирувчи «Фавойид ул-кибар»даги 184-ғазални тўла келтирамиз:

*Гулни найлай, хотир ул рухсори гулгун сориदур,
Қўй Гулафшонни, кўнгул боғи Ҳумоюн соридур.*

*Чекти қатлим тигини гардуну мен ҳам оҳ ўқин,
Оҳким, қатлимга оҳим доғи гардун соридаур.*

*Кўзларинг девона кўнглум жонибин тутти, не тонг,
Ишқ даштида кийиклар хайли Мажнун соридаур.*

*Номасин кўргач недин кўзу кўнгулга бўлди рашк
Ким, агар ул бўлса хат сори, бу мазмун соридаур.*

*Эл қадинг зикрин қилурда оқса ёшим тонг эмас,
Тифли софийтабъ майли сўзда мавзун соридаур.*

*Подшоҳеким қаноат махзанин истар, эрур
Бир гадодекким, хаёли ганжи Қорун соридаур.*

*Эй Навоий, иста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридаур.*

Етти байтдан таркиб топган бу ғазал матни зоҳирӣй ва ботинӣй маъноларига кўра, ҳам халқона, ҳам рамзӣй бир тилда битилган. Ғазал рамали мусаммани маҳфуз (фо-ъи-ло-тун, фо-ъи-ло-тун, фо-ъи-ло-тун, фо-ъи-лун) баҳрида ёзилган. Қуйида ушбу ғазални имкон қадар шарҳлашга уринамиз.

*Гулни найлай, хотир ул рухсори гулгун соридаур,
Қўй Гулафшонни, кўнгул боғи Ҳумоюн соридаур.*

Аввало, матлабдаги энг характерли сўзларга эътиборни қаратайлик. Булар – гулгун, гулафшон сўзларидир. Зеро, уларнинг замирида улуғ шоир назарда тутган ажиб бир манзара ниҳон. Гулгун Алишер Навоий асарларида «гулранг», «пуштиранг», «қизил» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиётда бу

сўз «тез югурувчи чопқир от» маъносида ҳам келади. «Фарҳод ва Ширин» достонининг XXXI бобида чиройли – гулдор чопқир от, яъни Ширин минадиган отнинг номини ҳам ифодалаган: «Ўзи гулрангу гулмонанд зоти /Бўлуб Гулгун халойиқ ичра оти». Ушбу байтнинг насрий баёни қуйидагича: «У отнинг ўзи гул, ранги ҳам зотига ўхшаш гулранг бўлиб, халойиқ унинг исмини Гулгун деб қўйган эди. Жаҳон боғида бундай елқадам йўқ, унинг тезлиги гул баргини учиргувчи тонгги сабодек эди». Гулафшон сўзи эса, «гул сочувчи», «гулдек очилиб турувчи»; «нур сочувчи», «нурафшон», «қадимги оташбозликнинг бир тури», шунингдек, форсий манбаларда гулафшони тарзида «худнамолик» маъносини ҳам англатади. Албатта, байтда қўлланилган иштиқоқ санъатига кўра, ушбу сўз ва ҳатто байтнинг маъносида бошқачароқ изоҳланиши мумкин. Лекин бу ўринда ғазалнинг байтлари аро ботиний умумий бадий тафаккур уйғунлиги, қиёсийлик қуйидаги изоҳларни талаб қилади. Улуғ шоир гулафшон сўзининг маъносига талмиҳ санъати орқали ишора қилади. «Бадойеъ-ус-санойеъ» асарининг муаллифи Атоуллоҳ Ҳусайний бу ҳақда шундай ёзади: «Талмиҳ каломда машҳур қисса ё машҳур нодир шеър ёки машҳур мақолға ишорат этмактин иборатдир». Айни маънода бу ишорат гулафшон касаллиги учун ўкиладиган машҳур шеър қасида бўлиб, у халқ орасида туя (баданда тангача-тангача шаклида белги бўлади) ва кичик гулафшон (эт орасида бўлади) номи билан машҳур бўлган. Ушбу касаллик билан оғриган бемор қирқ кун обжўш, тузсиз нон ёки талқон истеъмол қилади. Бу шеър қасида ҳозиклар, дуоғўйлар томонидан шипирги билан беморнинг усти шипириб-шипириб мулойим оҳангда ўқилган. Бу бемор рухиятини кўтариб, унга кучли бир меҳр ҳолатида таъсир кўрсатган. Қасидада дастлаб сўнгги мурсалнинг

руҳи равонини хотирлаш, сўнг чорёрлар, Фотима она-мизнинг меҳр, иймон, ҳаё каби юксак ахлоқий фазилатлари ва ботиний бир тавр тараннум этилган. Бу шеърӣ қасида халқ ичида гулафшон касали билан оғриган беморга катта сабр, тоқат, қаноат бағишлайдиган дуо сифатида ҳам кенг тарқалган. Чунки унда халқ оғзаки ижодиға хос шундай мазмундаги мисралар ҳам бор: «Тоқати сабрам набуд, тоқати ман ёр-ёр/Мушкули ман аз мушкул, мушкули ман ёр-ёр». Бу анъана ҳозирда ҳам Қашқадарё кенгликларидаги халқ оғзаки ижодида бардавом. Ҳақиқатан ҳам, гулафшон сўзининг тиббий маъноси айрим луғатларда учрайди¹. Шуларга кўра, байтнинг маъносини, яъни ундаги руҳият эврилишларини куйидагича тасвирлаш мумкин: «Эй дардимга малҳам изловчи киши, айна дамда кўнгил гулни нима қилсин, илло, ул маъшуканинг гулдор отининг хиромон юришини, яъни елдек учишини яна бир кўришга муштоқ. Чунончи, тахайюл шуни истаюр. Бас шундай экан, усиз бу дунёнинг гулини нима қилай?». Агар шарҳланаётган байт мазмунига кўра, бир ботиний рамз шоир гулафшон касалига чалинганлигига ҳам ишора қилинаётир десак, у ҳолда шоир гул деганда, нафақат баданга тушган гул, балки кўз оқига тушадиган гулға ҳам ишора қилаётганлигининг эҳтимоли кўп. Унда байт маъносида яна шундай бадий тафаккур бор: менинг ботинимда шундай бир исмсиз дард жўш урмоқдаки, унинг олдида дунёвий дард, яъни кўзга тушган бир кичик гул нима бўпти (шоир наздида, бу «гул» аслида, ҳақдан келаётган бир рамзий муждадир). Қолаверса, хушхабар келтирувчи ул ёр отининг бутун бир бадани-да гул белгиларидан иборат бўлганидан сўнг! Модомики шундай экан, эй дуогўй, гулафшон дуосини ўқишни ҳам бас қил! Зеро, бу дам кўнгил фақат қадим оҳанглари сари йўналтирилган,

¹ *Миллер Б. В.* Персидско-русский словарь. – М., 1953. – С. 425.

илло, кўнгил ана шундай қадим андуҳгин оҳангларни тинглашга илҳақдир.

*Чекти қатлим тигини гардуну мен ҳам оҳ ўқин,
Оҳким, қатлимга оҳим доғи гардун соридаур.*

Бу байтда ҳам юқоридаги бадий кайфият, яъни улуғ шоирнинг ҳолати руҳиясидаги ҳолат давом этаётир: мен нола чекканим ҳамон фалак гўё кўксимга ажал ханжарини санчди. Аслида, оҳларим ҳам ана шу кажрафтор туфайли тортган андуҳларим маҳсулидир.

*Кўзларинг девона кўнглум жонибин тутти, не тонг,
Ишқ даштида кийиклар хайли Мажнун соридаур.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: худдики, ишқ даштида кийиклар тўдаси Мажнун тарафига ўтгани сингари фаттон кўзларинг ҳам девона кўнглим эҳтиромини қозонди, яъни у томонга ўтди. Бунда бадий тафаккурнинг гўзал эврилишларию, ботиний рамзнинг мужиблиги кишини оҳанрабодай ўзига тортаверади.

*Номасин кўргач недин кўзу кўнгулга бўлди рашк
Ким, агар ул бўлса хат сори, бу мазмун соридаур.*

Яъни: негадир, ёр мактубин кўргач кўнгилга рашк ўти тушдиким, агар у хат туфайли бўлса, унга шу мазмун, яъни руҳ боисдир. Ушбу байтдаги рамз шуки, ишқ аҳли хатога йўл қўймаслиги учун, аввало, моҳият-мазмунни англаши жоиз. Зеро, моддий дунёдаги нарсалар ходисадир. Моҳият – Мутлақ руҳ. Демак, бу дунё – шакл, руҳ эса маъно оламидаги мазмун. Киши шакл ва ходисаларга чуқур берилмаслиги жоиз.

*Эл қадинг зикрин қилурда оқса ёшим тонг эмас,
Тифли софийтабъ майли сўзда мавзун соридаур.*

Байтнинг қисқача мазмуни: сўз айтишда пок кўнгилли боланинг рағбати зоҳирий гўзаллик, яъни шакл сари бўлгани каби эл қаддингни таъриф тавсифин баён қилганда кўз ёшим оқса, ҳеч ажабланма! Зеро, бунда шундай рамз бор: кўзда ёш қалқиши, сўзда шаклбозлик, аслида, моддий дунё касратига хос бир кўриниш. Шоир наздида, шу андуҳ дейилса, катта иштибоҳ бўлади. Бу фақат ботинга ишора, холос. Илло, ботиний ғамни ҳатто «заррабин» билан ҳам кўриб бўлмаслиги аён ҳақиқат. Ботин сирларини инсон фақат ишқ «заррабин»и орқалигина идрок этиши мумкин, холос.

*Подшоҳеким қаноат махзанин истар, эрур
Бир гадодекким, хаёли ганжи Қорун сориदур.*

Бу сатрларда шундай бир бадий кайфият илгари сурилади: подшоҳ қаноат хазинасини исташи мушкул юмуш. Чунки унинг ўзи дунё дафинаси устида ўтирибди. Зотан, бу худди бирор-бир гадонинг Қорун хазинаси ҳақида хаёл суришига ўхшаб кетади. Ҳолбуки, Қорун хасислигидан ўз хазинасини ер остида ўта маҳфий сақлаган. Зеро, диний манбаларга кўра, ер остидаги ҳаракатланувчи (ҳаракатланиб турувчи ёки ҳаракати Қорун томонидан бошқарилиб турувчи) тахтиравонга туташган Қорун хазинасидир. Энди бундай дафинани сақлаш салоҳиятига мушарраф бўлмаган гадо қандай қилиб Қорун хазинасини тасаввур қила олади ва бу ҳақда яна қандай хаёл суриши мумкин?

*Эй Навоий, иста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридур.*

Ушбу мактаъда шундай бадий тафаккур илгари сурилади: эй Навоий, гарчи бу оламда кишининг кўнгли мод-

дий дунё касратига мойил бўлса ҳам, сен фақат маъно оламини иста! Бордию шундай бир имконият туғилганда ҳам.

Умуман, ғазал ҳар икки жиҳатни ўзида тажассум этган. Хусусий ҳолатга кўра, у улуғ шоирнинг аҳволини англатса, умумий ҳолатга кўра, инсонгарчилик каби башарий муаммоларни бартараф этишга чоғланганлиги билан чуқур аҳамият касб этади. Чунки инсон бу дунёга, аслида, моддий ва ғайримоддий олам сирларининг кашшофи сифатида одамийлик деган мушкул вазифани аъло даражада бажармоғи учун сафарбар қилинган. Зеро, у ҳеч вақт шаклларга маҳлиё бўлиб қолмаслиги жоиз. Ғазал ана шу жиҳатлари билан инсонийлик шевасини йўқотмаслик йўлида нақадар чўнг бир тафаккурий қиёсийликни ўзида жо этган ҳазрат Алишер Навоий ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал ўзбек миллий шеъриятимиздаги шарқона румузиёт, яъни ботиний рамзлар оламини янада теран инкишоф этишда дастуруламал бўлиб хизмат қилади.

Маъно ва тимсоллар сир

Алишер Навоий шеъриятида доимо шакл-мазмун мутаносиблиги бир маром ва меъёрда бўлган. Мумтоз шеъриятдаги бундай бениҳоя гўзаллик-мукамаллик, яъни назмдаги шаклий-маънавий мувозанат, айниқса, ундаги суфиёна, ботиний хусусият Навоий шеъриятига нақадар хосдир. Зотан, мумтоз шеъриятда маъно ва шакл, яъни сурат ва маънонинг вобасталиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда айтиш жоизки, тасаввуф шеъриятида «соқий», «муғбача», «майпараст», «қадах» ва «май» сингари поэтик тимсол, ирфоний рамзлар гўё тасаввуфнинг тамал тошидек бўлиб қолган. Аслида, бундай поэтик тимсоллар кўп маротаба тадқиқот объекти бўлган. Эндиликда эса улуғ шоир назмиёти янгича талқинларда ўрганилишига катта

эхтиёж бор. Дарҳақиқат, навоийшунос олимлар айтганидек, «Биз истаймизми-истамаймизми, навоийшуносликда маълум бир якранглик ва турғунлик кўзга ташланиб турибди. Буни бартараф этиш осон эмас. Бунинг учун, биринчи навбатда, Навоий шеърятининг руҳонияти ва туйғулар оламига қарашни тубдан ўзгартириш лозим; янгича тадқиқ усул ва йўллари жорий этишга уриниш керак; Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирӣй «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботинӣй «қатлам»ларини очиш лозим»¹. Айни маънода, Навоий шеърятида бадийӣй ғояни ифодаловчи, ҳам ботинӣй-рамзий, ҳам тасаввуфӣй маъноларга уйғун шеърӣй образлар қаторида бодом тимсолини ҳам санаб ўтиш мумкин. Бу, айниқса, образли шаклларда ўз ифодасини топган. Зеро, «шеърнинг руҳӣй ва ғоявий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағрида яширингандир»². Шунга кўра, шоир шеърятида қўлланган бодом – поэтик образ, ирфонӣй рамз ҳисобланади:

*Қут бир бодому ерим гўшаи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.*

Байтда қўлланган «бодом», «гўшаи меҳроб» – поэтик тимсол, суфиёна рамз. Бодом – қаноатнинг зайли, поклик. Зотан, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам сабр, қаноат, покликдир. Гўшаи меҳроб – холи жой, меҳроб бурчаги, масжидда имом турадиган тепаси қайрилма энг муқаддас жой. Шунингдек, «гўшаи меҳроб» (ёрнинг қайрилма қоши) мажозӣй маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳӣй муҳаббат. Энг муҳими, бу

¹ Навоийнинг ижод олами / Мақолалар тўплами. – Т., 2001. – 8-бет.

² Ўш а с а р . – 56-, 152-бетлар.

поэтик тимсолни қўллаш улуғ бобомизнинг «Оразин ёпқач кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш /Ўйлаким пайдо бўлаур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш» деган энг машҳур ға-залидан бошланади.

Навоий шеъриятида бодомнинг «пўсти» ва «мағзи» маъно ва шаклнинг мутаносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлигини ифодалаган:

*Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.
Бир наъш ила ул ики дилором,
Андоқ эдиким ду дона бодом.*

Мисралар маъноси: ҳар икки хилқат бир кафанга жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир баданга кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом пўсти ичидаги қўшалок данагига ўхшар эди. Яъни шоир бу икки хилқат (Лайли ва Мажнун назарда тутилган. – М. А.)ни бодом мағзига, тобутни эса шаклан бодомга менгзаётгани ёки унинг бодом шаклида эканлигини ўз рамзий чизгиларида санъаткорона ифодалаганлиги ҳам маълум бўлади. Шу ўринда айтиш жоизки, Никлсон Мажнун тимсолини шарҳлаб, шундай ёзган: «Суфиёна адабиётда «Мажнун» ўз нафсига барҳам берган, нафсини буткул тарк этган ёхуд ўлдирган деган маъноларни билдиради». Айни маънода бодом нафсни жиловлашга қаратилган ботиний рамздир.

*Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнгулм,
Риёзат айнидиндур кунда бир бодом ила қонёъ.*

Байтда ишлатилган «нотавон кўнгул», «риёзат айни» ва «бодом» – тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул – нотинч, бетоқат; бечора кўнгил; доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айни – риёзат назари, ишқ

туфайли чекилган риёзат. Бодом – қаноат тимсоли. Бодом нафақат Навоийнинг назмиётида, балки насрий асарларида ҳам жуда кўп мартаба қайта-қайта риёзат, поклик, ҳалоллик, қаноат каби ирфоний рамзларда қўлланган: «Ва ул (Шайх Алоуддин Хоразмий қ.с.), бодом мағзларидин манга берур эрди ва мен ер эдим. Ва ул емади, бир мағздин ўзга ё иккидин ўзга». Шунингдек, Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида бир қатор абдол, шайхларнинг комиллик даражалари, риёзатлари бодом тимсолида жуда теран ифодаланган. Юқорида қайд этилганидек, шеърий образда шоирнинг руҳий ва ғоявий қудрати ўз аксини топган бўлади. Айни маънода бодом тимсоли иштирокидаги яна айрим байтларга мурожаат этайлик:

*Шайху, бир бодому қон ютмоқки, пири дайрнинг
Нуқл ила майдин фано аҳлига кўп эҳсони бор.*

Ушбу байтда ҳам «бодом», «пири дайр», «нуқл», «фано аҳли» – шеърий тимсол. Навоий илгари сурган бадий тафаккурни англаш учун эса бу тимсолларнинг туб моҳиятига эътиборни қаратиш керак. Бодом – сабр, қаноатлик тимсоли. Пири дайр – майхоначи; бутхона бошлиғи. Нуқл – майдан сўнг тановул қилинадиган газак. Фано аҳли – ўзликдан кечганлар, ҳаёт басталикларини улоқтирганлар, йўқлик ихтиёр қилганлар. Демак, байтда қўлланилган бодом тимсоли – сабр ва нафсни тийиш орқали покликка эришишдир.

Албатта, Навоий шеъриятида бодом фақат истиора, ўхшатиш каби бадий тасвир воситаларини ифодалашда ҳам қўлланилган:

*Кўз маҳди аро тутуб ул ором,
Зарфу мазруф, мағзу бодом.*

Байтнинг маъноси: бодомнинг ичида мағз сақланганидай, бу бола ҳам кўз бешигида фароғатда яшарди.

*Гаҳеки кўргузасен заҳри чашим тонг эрмас,
Бўлур чу бодомнинг донаси берарди талх.*

Маъноси: гоҳо кишига бодомнинг мағзи аччиқлик қилганидек, сен (ёр, махбуба назарда тутилган) ҳам тонг отмасдан ёмон кўз билан қараш қилмоқдасан.

*Сутиким, соғибон оғзига доя,
Ки жисми андин олғай қути моя.
Анга ичмак бўлуб ноком янглиз,
Мавизу шираи бодом янглиз.*

Байтлар маъноси: доя унинг жуссаси куч-қувватга тўлсин деб оғзига сут соғарди. У эса касал одам бодом ширасини ёқтирмагани каби сут ичишни истамас эди.

Дарҳақиқат, Навоий шеъриятида поэтик рамзлар ва суфиёна маънолар билан боғлиқ тушунчаларни ифодалашда қўлланилган бодом сўзи шоир шеъриятининг рухий-ғоявий кудрати ва ғоявий-бадий қимматини оширишда муҳим ўрин тутган. Зеро, шоир ўз шеърларида поэтик образ тимсоли сифатида бодом сўзини такрор-такрор қўллаган. Гўё шоир бир комил инсоннинг ўсиб-улғайганидан то сўнгги манзилига кузатиб қўйгунга қадар бодом тимсолидан санъаткорона фойдаланган:

*Чун қора бодом тобут узра расмидур қадим,
Кўз жанозам сари солким, сенсизин бўлдум қатил.*

Энг қизиғи шундаки, юқорида эътироф этганимиздек, бу поэтик тимсолдаги характерли хусусият икки жиҳати билан ҳайратланарлидир: биринчиси, бу поэтик тимсол иштирокидаги ғазалнинг радифли қисмини ёш шоир Мавлоно Лутфий ҳазратларига ўқиб берадилар. Иккинчиси, уни устоз ғазалига мухаммас битганда яна қўллайдилар.

Бодом тимсоли XVII аср мумтоз шеърлятида ҳам ма-
ромига етказиб қўлланилган. Айниқса, бу ҳол форсигўй
шоир Мирзо Бедил шеърлятида яққол намоён бўлади:

*Дар чаман ҳам аз газанди чашми бад эмин мабош,
Парда занбурест он жо дидаи бодомро.*

Байт таржимаси: эй инсон, бу – чаманзорлардаги
гўзалликларга қўп ҳам ошуфта бўлаверма, ундан кўра,
ҳамиша бу чаманлар ортида писиб ётган зараркунанда-
ларнинг ёмон кўзларидан сакланишга ҳаракат қил! Зеро,
сенга ҳар вақт бодом қоғотлари ичидаги парда ортида
яшириниб ётган арилар нишидан озор етиши муқаррар.
Ушбу байт мазмунидан англашиладики, Мирзо Бедил
ҳам бодом тимсолида инсониятни дунёга басират кўзи
билан қарашга чорламоқда.

Шоир асарларида бодом ўз луғавий маъносида сер-
мой ва лаззатли ёки аччиқ, инсон саломатлиги учун кони
фойда бўлган табиатнинг яна бир неъмат сифатида ҳам
ишлатилган:

*Базм бу навъ ўлди эса нуқли ҳадисин демаким,
Ғунча била наргисидин шаккару бодом етар.*

Бодом сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида, асосан,
сермой ва лаззатли мағзи учун экиладиган дарахт, шу да-
рахтнинг меваси ҳамда гўзал ёрнинг қовоғини бодомга
ўхшатиш каби луғавий, кўчма маъноларда ишлатилади.

Навоий шеърлятида бодом юқорида қайд этилган
маъноларидан ташқари яна қуйидаги маъноларда ҳам
қўлланган:

1) ёр (махбуба)нинг бодом шаклидаги кўзини ифо-
далаган:

*Кўзларинг бодоми ҳажридин бўлуб жисмим сақим,
Чиқти жоним, эй қора кўз, баски ҳажринг берди бим;*

2) кўз косаси маъносини ифодалаган:

*Равшан эрур кўзки, тутар ком ила,
Гўшаи меҳроб ики бодом ила;*

3) бодом шаклида ясалган муҳр маъносини англатган:

*Ишқ нақи кисасининг ҳифзига бодома муҳр,
Гар тилар бўлсанг муносибдур бу чок ўлган юрак.*

4) инсон тана аъзоларидан бири – кўз (Юсуф пайғамбарнинг чиройли кўзлари назарда тутилган):

*Кўзи оллида, эй бодом, қилдинг ишва даъвосин,
Магар кирпичларидиндур нишони жисми афгоринг.*

Хуллас, Алишер Навоий шеъриятида бодом тимсолининг ўрни, ирфоний рамзлари ва суфиёна маъноларини талқин этиш нафақат шоир шеъриятининг ботиний хусусиятларини, балки шоир ижодиётининг дин руҳи, улухият асрори ва рубубият илми билан чамбарчас боғлиқлигини ўрганишга ҳам яқиндан ёрдам беради. Зотан, Имом Ғаззолий ҳам ўзининг «Ихёи улум ид-дин» асарининг «Таваккул» бобида тавҳиднинг тўрт мартабаси борлигини писта мисолида бундай изоҳлайди: 1) пистанинг ташқи яшил пўсти; 2) бу пўстнинг остидаги қаттиқ пўст; 3) пистанинг ичи; 4) пистанинг ичидаги ёғ. «Биринчисига кишрул кишр (пўстнинг пўсти), иккинчисига кишр (пўст), учинчисига лубб (мағзи), тўртинчисига луббул лубб (мағзнинг мағзи) дейилади. Зоҳирий олимлар наздидаги тавҳид ё пўсти, ё пўстининг пўстидир. Орифлар

назаридаги тавҳид эса ўз мағзи ёки мағзининг мағзидир. «Улуғ орифлар дин руҳи, улуҳият сирри ва рубубият илмидан воқифдирлар»¹. Кўринадики, шоир асарларидан, янги аниқланган айрим сўзларнинг суфиёна маъноларини фақат бадий талқин усули орқалигина очиш мумкин. Шу маънода, Исмоил Анқаравийнинг ёзмашлари бунга яна бир далилдир: «Ёр васлига етишмоқ ихтиёрий ўлим воситасида ҳосил бўлади. Шунингдек, муҳаббатнинг натижаси ўлим оқибатидир. Ҳар чанд бу йўл хатарли ва қонлидир, ушшоқ аҳли учун ғоят неъмат мўлдир. Зеро, ҳақиқий ҳаёт аносирий ўлим билан бошланади». Айни шу ҳолат ва хусусиятлар бодом тимсолида дарждир.

Бадий сўз мақоми

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида шундай сўзлар борки, зоҳиран кишига маънолари тушунарлидек туюлса-да, ботинан ундай эмас. Зеро, уларнинг замирида муайян бир сирли маънолар яширин. Оддий китобхон учун бу маъноларни англаш ҳар доим ҳам осон кечавермайди. Улар бадий сўз мақомининг санъаткорона ифодаси намуналаридир.

Дарҳақиқат, «Муҳокамат ул-луғатайн»да сўзнинг бадий мақоми, кадр-қиммати ҳақида шундай жўшқин фикрларни ўқиймиз: «...сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жоми маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намоиш қилур ва анинг қиймати жа-воҳириға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулда доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос (хос бўлиш) василаси (йўл; сабаб) била гузориш (баён) ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати фаҳм мартабаси нисбатига боқа интишор (ёйилиш, тарқалиш) ва иштиҳор (шуҳрат) топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки бир

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т. 1999. – 29–30-бетлар.

дирамдин юз тумангача деса бўлур». Рамз-ишораларга бой улуғ шоир шеъриятининг ботиний маънолари сирини – бадий сўзнинг тагмаъноларини теран англашга ҳар доим кучли бир эҳтиёж бор.

Айни шу маънода қуйида «Ҳазойин ул-маоний»даги ана шундай айрим белгили сўзлар маъноларини тўғри изоҳлаш ва талқин этишга уринамиз.

*Журму гунаҳлардин ўтуб, келтурма юзга қўрқутуб,
Лола агар соғар тутуб, мусича гар қилмиш зино.*

Навоий ўз асарларида ҳеч вақт бирор-бир сўзни но-жоиз ишлатмаган. Юқоридаги мисрада «зино» сўзини мажозий маънода образли қўллаган. Зеро, наинки инсон, балки бу фоний дунёнинг бевафолиги шоирнинг илоҳий ишққа лиммо-лим кўнглини ларзага солади. Унинг кўнгли сўз уммони ичра ана шундай бир сўзга эҳтиёж сезади. Қизиги шундаки, бу сўз Навоий шеъриятида фақат бир ўринда учрайди. Бунда шоир гўё сўз сарҳадлари оша аниқ бир мезон, аниқ бир чегарани кидираётгандек туюлади. Шу маънода ушбу байтни қуйидагича талқин қилиш мумкин: агар лола мусичага қадах тутсаю, у бундан сархуш бўлиб, зинога қўл урса, эй Оллоҳ, фақат буни гуноҳ санаб, уни жазога мустаҳик қилма! Ахир бунинг сабабчиси ўша лола эмасми?

Шоир наздида, никоҳ хоҳ осмоний (бу ўринда Одам Ато ва Момо Ҳавво никоҳлари назарда тутиляпти. – М.А.), хоҳ заминий бўлсин, унда наинки вафо, садоқат, иймон сингари барча инсоний сифатлар, балки илоҳий маъноларга эш рамзлар (аслида, никоҳ инсон ботинида мужассам. Бунинг зоҳирий кўриниши сифатида эса, мусҳафда Ҳаввонинг Одам этидан яратилиши борасидаги қайднинг ўзи кифоядир. Инсон унга, яъни никоҳга содиқ қолсагина, ўзидаги ички инсонлик хусусиятини

сақлаб қолади) мужассам. Илло, никоҳ азал-азалдан ўн саккиз минг олам ичра Оллоҳнинг наздида азизу мукарам саналмиш инсонгагина тақдим этилган эди. Шундай бўлса-да, улуғ шоир бунга, яъни никоҳ аҳдларига инсон-ку инсон, ҳаттоки пайғамбарга уммат саналмиш кушлар-да риюя қилишига орзуманд бўлган эди. Лекин буни ҳам шоир кишини ўсал қилмай, яъни ҳар галгидек ўта бадийй назокат билан тарраннум этади: баҳор айёми – айни Наврўз кунларидан бирида обдан очилган бир лола тонг саҳарда шабнам тўла соғар – майи ноб (яъни «ваҳдат майи») тўла қадаҳни бир беозор мусичага тутати. Ва мусича қадаҳни кўтариб сархуш бўлади, натижада ўзидан ихтиёри кетиб, шодлик оғушида зинога кўл уради. Шунда шоир Тангрига қарата шундай нидо қилади: бечора беозор мусича майни ичиш оқибатида зино қилган бўлса бордир. Аммо бу кечиримлидир. Шу боис, эй Оллоҳ, буни гуноҳ санаб, кўп писанда – маломат қилавермай, шу бечора мусичанинг гуноҳидан кеча қол. Ва, энг муҳими, улуғ шоир бу мажозий образ орқали байт замирига илоҳий ишққа бўлган садоқат, Тангрига муножотни жо этади. Зотан, шоир фикрича, илоҳий ишқ булардан-да устун. Чунки у инсонга шундай бир чек-чегарасиз эрк, жасорат бағишлайдики, уни бирор нарса (ҳолат)га қиёслаб бўлмайди.

*Бордур Навоий бекасе, ишқ ичра андоқким хасе,
Чун ўртадинг ани басе, куйдурма дўзахда яно.*

Бу мақтаъда юқорида келтирилган байтдаги бадийй кайфият «хас» сўзи тимсолида образланади: ошиқ илоҳий ишқ ичра нафақат бор-йўғи бир хас, балки унга ҳам арзигулик эмас. Модомики, шундай экан, охиратда уни жоиз-ножоиз сўзлари учун тағин дўзахда хас сингари куйдирмагин. Буларнинг бари, ахир, ишқ туфайли

бехудликда юз берди. Дарҳақиқат, мазкур байтда «хас» сўзи – рамз. У байтда хокисорлик тимсоли даражасига кўтарилади. Чунки шоир, аслида, бу мақтаъ иштирокидаги ғазалда кибрлилик ва хокисорликнинг аслига, яъни пайдо бўлишига эътиборни қаратади: «Чекмай малак лутфунг куни жуз зикр ила тасбиҳ уни/Одам дебон қаҳринг туни ҳар дам «заламно раббано». Яъни бу байтнинг умумий мазмунига кўра, Тангри Одамга жон ато этаётган вақтда малоийикларнинг собиқ мударриси бўлган шайтон ножоиз сўзлаб кибрга кетади ва унга, яъни Одамнинг яратилишига қарши чиқади. Шу билан биргаликда, улуғ шоир бу ўринда Тангри дастлаб Одамни яратмокчи бўлганида коинотдаги барча унсурлар уни биздан ярат деб тама қилади. Фақат Ер мен барча унсурлардан заифман. Менда қувонарли нарса йўқ, деб хокисор сўзлайди. Байт диний рамзларга ҳам ишора қилади.

Яна бир мисол:

*Навоий, чорадин кўп дема сўзким,
Ғамингга чорасизлиг чора бўлмиш.*

Бу мисралар қатида яширинган теран илдизли образли ифодалар (чора – «илож», «тадбир»; «қочиш»; «даво», «дармон»; «макр», «ҳийла»; ғам – «қайғу», «андух», «ғусса», «хафагарлик», «кулфат», «алам», «ташвиш»; «дунё бойликларига аҳамият бермаслик»; «севги», «муҳаббат»; «ишқ», «илоҳий ишқ»; чорасизлиг – «иложсизлик»; «ожизлик»; «дармонсизлик»; «танг аҳволга тушиб қолганлик») Навоий шеъриятида бундан ҳам кенг фалсафий, ботиний маъноларни англатиб келади. Айниқса, чора сўзи шоир шеъриятида «чорарас», «чоражўлук», «чорандеш», «чорагарлик», «чорақўш», «чорапайванд», «чорасанж», «бечоралиғ», «чораи кор истамак» тарзида қўлланилганда янада ўзгача чуқур маъно-мазмун касб этади.

Ғазалда ифодаланган бадиий кайфиятни юқорида келтирилган байт мазмунидан англаб олиш мумкин: «Навоий чора ҳақида кўп сўз айтишинг ножоиз. Аслида, сенинг ғамингга, яъни ишқдан яраланган мосуво қалбингга ана шу «чорасизлик» малҳам бўлди». Зотан, шоир наздида, чорасизлик шоирлик қисматидир. Кўринадики, ошиқ, аслини олганда, ўзининг бу нотавон аҳволидан (илоҳий ишқдан яраланган забун ҳолатидан) мамнун. Ахир, бунинг акси бўлиб, у «чорасоз» бўлганида бу ажиб туйғу, бу фараҳбахш чоғлардан бенасиб бўлур эди. Бундай мазмунни Навоийнинг яна «Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ», «Жаҳони хокий эрур бир кесак, вале нопок», «Жаҳонни бир кесак англа, ҳавоси – гарди бало» сингари кўплаб жозиб мисраларидан англаб олиш унчалик мушкул эмас. Кўринадики, шоир буларнинг барида Куръони Каримда келтирилган «Инсон ожиз қилиб яратилгандир» мазмунидаги ояти карима маъносига ишора қилаётир.

Айни шу маънода ҳам ботиний мумтоз шеъриятнинг асл маншаъи, яъни келиб чиқиши – «қайғу», «ғам», «андух», «нотавонлик», «ишқ», «ҳажр», аниқроғи, «чорасизлик олами». Бу тарзни шоирнинг «Фалақдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру/Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу», «Ғамки юз йиллик рафиқимдур, нетиб мен телбаға/Кўрмайин кўксумда юз минг доғи ҳижрон танимас» қабилидаги образли ифодаларида ҳам аниқ-тиниқ кўрамиз. Демак, Навоий ҳазратлари «чорасизлик» деганда анъанавий шеъриятимизга хос «тафрид», «тажрид» – айрилик, яъни ҳижрон, ёлғизлик каби илоҳий ишққа эш маъноларни ҳам назарда тутади.

Шоир фикрича, буларсиз чинакам шеърият ғариб-лашади. Шоир шу «чорасизлик олами»да осудахотир – «кўнгли тинч», яъни шоирнинг музтар кўнгли унда кўз очади, унинг кўнгил боғи эса ана шу оламда ястаниб ётади. Зеро, улуғ шоир бир ўринда «Хотирни жамъ ис-

тар эсанг аввал хавотир дафъин эт, Кимда хавотир бўл-
маса осудахотир бўлғуси», деб бежизга айтмаган эди.

Айтиш жоизки, улуғ шоир бадий матндаги сўз-
нинг мақомини муносиб белгилаш орқали умумбаша-
рий шеърят тарихи зарварақларида ўчмас из қолдирди
(«Назм ул-жавоҳир»дан):

*Рифъат аро фавқи Ариши аъзам сўз эмиш,
Жонбахш дами Масиҳи Марям сўз эмиш,*

*Маъни дур(р)и анда барча мудғам сўз эмиш,
Улким анга маъни ўлмағай ҳам сўз эмиш.*

Шоир талқинича, сўз Оллоҳ иродаси билан азал-
дан қиймат ва мартаба бобида энг юксак аршдан, яъни
Оллоҳнинг «Лавҳи маҳфуз»идан жой олган эди. Унинг
хаётбахшлиги эса Масиҳи Марям нафаси сингари. Си-
расини айтганда, у маъно оламида ҳам ўзгача – махфий
маънолар фақат унда мужассам. Бинобарин, шоир унга
боис бўлмаган ҳам сўз эди, дейди.

Навоий наздида, сўз дур(р)ининг қиймати ва марта-
баси сўзнинг руҳида мужассам («Назм ул-жавоҳир»дан):

*Ҳар бириси тўрт риштаи дур(р)му экин?
Ё луълуи дарёи тафаккурму экин?*

*Ё ҳар биридин дур(р)га тафохурму экин?
Сўз руҳига йўқса тўрт унсурму экин?*

Шоир ушбу тўртликда биргина «дур(р)» сўзини
асл луғавий маъносидан ташқари «маънолар тизими»,
«илоҳий ишқ» ва, эҳтимолки, Фаридиддин Аттор, Сай-
йид Ҳасан Ардашер, Пахлавон Муҳаммад, Абдурахмон
Жомий сингари нозиктаб шоирлар асарларига ишора

тарзида ҳам қўллайди. Энг асосийси, улуғ сўз санъаткори бу сўзни «сўз» замиридаги яширин (махфий) маъноларни тўла-тўқис инкишоф этиш учун қўллайди ва сўз руҳи – тириклиги сув, ҳаво, ўт, тупроқ каби тўрт унсурга алоқадормикан деган бадий фикрни илгари суради. Дарҳақиқат, шоир шунга ўхшаш умумэтирофни «Хазойин ул-маоний»да ҳам келтиради: «Жинси башар йўк оғаҳинг, хуршид хоки дарғаҳинг/Кўк маҳд аро тифли раҳинг етти атоу тўрт ано».

Ҳазрат Алишер Навоийнинг инсон руҳига илоҳий қувват бағишловчи чиройли сўзлари нозикфаҳмлидир, улардаги ҳар бир сўз ва ибора олийқадр ва юксак мақомда. Ҳар сўзи қиймат ва мартабада бебаҳо дурдан юксакроқ. Илло, шоирнинг мўъжизавий каломи руҳининг ишқу камолоти ва комил кайфиятига вобастадир.

Хуллас, улуғ шоирнинг сўз борасидаги рамзий ишораларидан англаймизки, азалдан Парвардигори оламнинг Каломи, асида, Пайғамбар алайҳиссаломга сўз руҳи воситасида етиб келганлигини инсониятга такрор-такрор эслатишдан иборат. Эътиборлиси шундаки, Алишер Навоий ҳазратларининг ўзлари ҳам Оллоҳнинг «Лавҳи маҳфуз»идан жой олган ҳам сўз, ҳаттоки «Байт ул-муқаддас»нинг тўрт девори ҳам, асида, Сўз дейишгача боради. Улуғ шоирнинг чуқур диний эътиқодига кўра, дунё «Бўл сўзидан бино бўлгандир». Демак, дунё бир бино бўлса, унинг маънавий тарҳи сўздир. Қачонки сўз тимсолга айлансагина, бемисл илоҳий қудратга эга бўлади. Дарҳақиқат, бадий сўзнинг энг асосий хусусияти ҳам унинг образлилигида. Зеро, бадий сўз кўнгил косасида зухурланади, унинг мақоми эса само-лар қадар юксакдир. Шу ўринда хотирга келтириш жоизки, шоир ўз асарларида миллий сўз қадри ҳақида жон қадар қайғуради ва бу ҳеч замонда инсонни бефарқ қолдирмаган. Навоий мумтоз бадий сўзимиз такомилли-

да сўз билан ифодалаб бўлмайдиган даражада илоҳий жасорат кўрсатган. Эҳтимол, инсоннинг ҳар доим ҳам бу ҳақда бош қотиришга фурсати етмас. Лекин қаердан чинакам бадиий сўз йўқолса, ўша ерда маънавий жасорат ҳам сустлашади. Айни шу маънода чинакам бадиий сўз бардавомлиги учун Навоий шеърятини янада янгича усулларда қайта-қайта таҳлил қилмоқ, хусусан, улуғ шоир сўзлари замиридаги ботиний маъноларни янада кенг талқин этмоқ ва ўрганмоқ жоиздир.

Нафосат хазинабони

Мир Алишер Навоий меросининг муҳим қирраларидан бири унинг тарихдан диний манбалар билан узвий боғлиқлигидадир. Улуғ шоир асарларида суфиёна тимсоллар ва суфийлар тимсоли матншунос, адабиётшунос олимлар томонидан бир қадар кенг таҳлил этилган. Аммо Навоийнинг диний манбаларга муносабати, хусусан, шоир асарларидаги исломий сўзлар тадрижи айтарли ўрганилмаган. Бу ҳол собиқ шўролар даврида узок давом этган. Ҳолбуки, Навоийнинг диний мазмун-моҳиятдан йироқ бўлган бирор-бир асари йўқ. Шоирнинг деярли барча асарларида диний манбалар (адабиётлар)га, Қуръони Каримга муносабат билдирилган:

*Олам эли ичра гар гадо, гар шоҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамроҳ эрур,*

*Қуръонни тиловат этсун гар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво Каломуллоҳ эрур.*

Шоирнинг «Назм ул-жавоҳир» асаридаги ушбу мисралардан англашиладики, ўзини маънан огоҳ деб билган ҳар қандай «дардли» киши, яъни у хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ

гадо, кўнглига малҳамни фақат Қуръонни қайта-қайта тиловат қилишдан топади. Зеро, ҳар қандай оғир дамларда «эл», «улус», «раият» кўнглига Каломуллоҳ му- дом даво бўлиб келгани каби.

Тарихий манбалардан маълумки, Навоий яшаган давр- да Ислом дини, дин пешволари катта мавқега эга бўлиб, Қуръонни ёд олган нуфузли, қувваи ҳофизаси кучли қо- рилар кўп бўлган ва дин ақидалари, хусусан, фикҳ илми жуда ривож топган. Табиийки, ўша даврда ҳам мутаассиб диндорлар, ўз руҳоний илмига мағрур уламолар кўп бўл- ган. Қолаверса, ўз даврида Оллоҳнинг инояти билан узоқ асрлар башарият орзу қилган «валиюллоҳ», «харобот аҳ- ли»нинг «дурри яtimi» бўлмиш Навоийдек даҳо санъ- аткорнинг ижод майдонида «тавсан суриши» анча-мунча дин аҳлини ҳайратга солганлиги аниқ. Бундай мутаассиб кимсаларнинг шоир шеърияти маъно-мазмунини тўла- тўкис идрок эта олишлари ҳам ақлдан йироқ кўринар эди. Улар ҳатто шоирни назмгўйликда айблаб, Ислом ди- нига зид «куфр» ишларни авж олдирыпти, «ислом дини уйини» бузаяпти, деб айtilлари ҳам ҳеч гап эмас эди. Агар шундай бўлмаганда, улуғ шоир бу борада баъзи фикрлар- ни ошкора илгари сурмаган бўлур эди:

*Эшиттим базмининг бир нуктадони,
Шоҳи соҳибқирон жон дармиёни.*

*Демиш: не суд гар бир уйни тузмиш
Ки, назми шайнидин кўп уйни бузмиш.*

*Ўқузон эл онинг шеърини пайваст,
Тилар бўлғай ҳамиша ошиқу маст.*

*Солиб ислому дин уйига ошуб,
Бинойи хайр буткармак не маҳсуб.*

Бирок, шоир шахсиятидаги бу қадар хокисорлик ҳатто ана шундай уйдирма, фисқу фужур гапларни тўғри танқид, деб айтишга изн беради. Буларни улуғ шоир кўнгил мулкига олмай, ички бир сукут билан бадий тафаккурни содда бир тилда баён этади. Бунда у ортиқча билимдонлик ёки донишмандликка берилмайди. Бу тавр китобхонни чунон ҳайратлантирмай қолмайди. Гўё шоир бу «қийлу қол» (гап-сўз)лардан тўғри хулоса чиқаради:

*Тушуб бу нуктадин жисмим аро печ,
Чу билдим, чин эмиш дам урмадим ҳеч,*

*Дедимким, айлайин бир нусха мастур
Ки, бўлғай дину ислом уйи маъмур*

деб шоир ўзининг «Сирож ул-муслимин» («Мусулмонлар чироғи», 1499–1500 йилда ёзилган) номли асарини битади. Асар Ислом динининг асоси бўлган иймон ва унинг шохобчалари баёнига бағишланган.

Биз кейинги йилларда Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» асаридаги сўзларни «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати» (1983–1985 йиллар)га қурбимиз етганча матний-қиёсий таҳлил қилиб чиқдик. Натижада, лиҳия, истиншоқ, таҳйир, фарзият, таҳаққуқ, мазмаза қилмоқ, муволот, алҳамду, нафсфармой, ташаххуд, та-яммум, тасаддуқ сингари «Сирож ул-муслимин»да қўлланилган, лекин мазкур луғатлардан тушиб қолган соф исломий сўзларни аниқлашга муваффақ бўлдик. Қуйида изоҳланаётган ана шундай исломий сўзлар намуна сифатида келтирилди:

Истиншоқ – таҳорат вақтида бурунга сув олиш ёки чайиш учун сув ишлатиш:

*Оғизга мазмаза қилмоқ билгил,
Бурунга даги истиншоқ қилгил.*

Тахйир – ихтиёр бериш, эркинлик бериш:

*Яна тартиб, яъни улча таҳрир,
Қилинди берма лек анга тахйир.*

Лиҳия – соқол, эркак кишининг юз, чакка туклари:

*Яна таҳлил қилмоқ лиҳияга зам,
Оёғ бирла илик бармоғлари ҳам.*

Фарзият – Оллоҳ йўлида буюрилган фарзлар, фарз баёнлари, вожиб амаллар:

*Вале фарзиятида шартлар бор,
Қулоқ тутким, қилай борини изҳор.*

Таяммум – ислом дини қоидаларига кўра, сув бўлмаган жойда тупроқ ёки қум зарралари билан юз-қўл ва бошқа яширин аъзо (аврат)ларига таҳорат олиш мумкин:

*Таяммум фарзи аввал бўлди ният,
Илик туфроққа урмак икки навбат.*

Тасаддуқ – садақа бериш, Худо йўлига холис садақа қилиш; хайрот бериш:

*Бу сийм аҳкомидур қилмоқ тасаддуқ,
Яна ашёда мундоқ бил таҳаққуқ.*

Луғатлар мумтоз асарларни ўқиш ва уқиш, уларга ҳаққоний баҳо беришда кўзгу вазифасини ўтайди. Ҳар бир халқнинг тарихан миллий маънавияти шаклланишида ҳам луғатларнинг ўрни бекиёс. Албатта, Алишер Навоий асарлари учун тарихда ўнлаб луғатлар тузилган.

Жумладан, «Луғати Амир Навоий», «Дар баёни луғати Навоий», «Абушқа», «Санглох» ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» (1953) ва яна шу муаллифлар иштирокида «Алишер Навоий асарлари луғати» (1972) сингари китобларни санаш мумкин.

Шу пайтгача «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати» ҳам улуғ шоирнинг бебаҳо асарларини ўқиш ва тушуниш учун китобхонларга муҳим манба бўлиб келди. Аммо кейинчалик шоир ижодини чуқурроқ англашга бўлган талаб-эҳтиёж ортиши боис, бу луғат манба тўлиқ эмаслиги сезилиб қолди.

Ушбу луғат Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг «Тарихий лексикология ва лексикография» (1983–1985 йиллар) бўлимида таёрланиб, нашр этилган. Аслида, луғат Навоий асарларидаги диний сўзларни ҳам камраб олиши жоиз эди. Афсуски, бундай бўлмаган.

Айрим исломий сўзларнинг изоҳли луғатга кирмай қолиши бошқа омилларга ҳам боғлиқ бўлган кўринади. Баъзи сўзлар, бизнингча, луғат тузувчи жамоа ёки ноширлар назаридан четда қолган. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Масалан, улуғ шоир асарларидаги «Насух» сўзи изоҳли ва замонавий луғатларда учрамайди. Бу сўзнинг маъноси ҳануз очилмай қолган. Зеро, янги нашрда ҳам бу сўз кичик ҳарфлар билан ёзилганлиги юқоридаги хулосага келишимизга сабаб бўлди. Умуман, мусхафдан келтирилган иқтибосларнинг аксарияти бу луғатда ҳам эътироф этилмаган.

«Иқтибос луғатга илм ўзлаштирмоқдур, – деб ёзади Атоуллоҳ Ҳусайний, – ва ўт олмоқ маъносинда ҳам келишди. Аташ важҳи биринчи маъносиға кўра зоҳирдур, иккинчи маъносиға кўра Қуръон ва ҳадисни нур ва айшу сурур воситаларин ҳозирламоқта ўтқа ўхшатмоқдур ва

аларни бир нимани каломға анинг зийнату равнақи учун киритмакни нур ва айшу сурур воситаларин ҳосил қилмоқ учун ўт олмоққа ўхшатмоқдур»¹.

Иқтибос санъати намунаси нафақат Навоий ижодиётида, балки деярли барча мумтоз шоирларимиз асарларида кўп ишлатилган. Шундай бўлса-да, шу пайтгача бошқа санъат турларига нисбатан камроқ ўрганилган.

Адабиётшунос олим В. Раҳмонов... «иқтибос санъати таркибидаги ҳадис келтириш ҳодисасига мустақил санъат мавқеини бериш»² таклифини билдиради. Унинг назиди: «Негаки, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларини ўрганишнинг ўзи буюк бир илм бўлгани каби, байтда шоир томонидан ҳадис келтириш ҳодисасини ҳам санъат ҳисоблаш ва унга алоҳида атама бериш жоиздир»³.

Бизнингча, ҳадис келтириш ҳодисасига алоҳида санъат мавқеини бериш зарурати сезилмайди. Чунки бу даражада кичик турларга бўлиб, санъатлар сонини янада кўпайтириш, фикримизча, уларни ўрганиш ишини мураккаблаштиришга олиб келади. Мумтоз шеъриятимиздаги ҳадис келтириш ҳодисасини иқтибос санъати сифатида ўрганилса ҳам, зарур натижаларга эришиш мумкин. Қолаверса, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича: «Ибнуласир иқтибосни тазминга кириптур ва ани алоҳида санъат деб ҳисобламактур»⁴. Энди Куръондан келтирилган «Насух»нинг маъносини шарҳлайлик.

*Буюрма тавба яна, носихоки, муғбачалар
Ҳавоси қилди мени тавба тавбасида Насух.*

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ (А.Рустамов таржимаси). – Т: Адабиёт ва санъат, 1981. – 243-бет.

² Раҳмонов В. Ҳадис келтириш санъати // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2002. № 2. – 148-бет.

³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ (А.Рустамов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 148-бет.

⁴ Ўша асар. – 243-бет.

Табийки, бу сўзнинг маъносини чуқурроқ англаш учун, аввало, диний манбаларга мурожаат қилиш жоиз. Уларга кўра, қадим замонда бир подшоҳнинг ҳарамига қарашли аёллар ҳаммомида аёл киёфали, хушсурат бир йигит хизмат қилган экан. Унинг исми Насух бўлган. У ўзининг ташқи кўринишидан фойдаланиб, подшоҳ ҳарамига ўрнашиб олган. Бир куни ҳарамдаги аёллардан бирининг узуги йўқолиб қолади. Подшоҳ мулозимлари ҳарам аёлларини бирма-бир тафтиш қила бошлайдилар. Насух энг орқа қаторда бўлади. Мулозимлар ҳарам ҳаммомидаги ҳар бир аёлни текширганда Насухнинг жони гўё ҳалкумига келади, жони танасидан чиқаёзади. Навбат Насухга етганида мулозимлардан бири узук топилди, деб қолади. Жони омон қолган Насух Оллоҳга минг бора шукроналар келтиради. «Бу ҳарамни елкамнинг чуқури кўрсин, то тирик эканман, ҳаргиз бу ишни бошқа такрорламайман», деб онт ичиб, тавба қилади ва ҳарамга бошқа йўламайди. Насух умрининг охирига қадар шу ваъдасига содиқ қолади. Шунинг учун ҳам, Қуръони Каримда «Я айюҳаллазина аману тувбу илаллоҳи тавбатан насухан» – «Эй иймон келтирганлар, агар тавба қилсаларинг худди Насух тавбасидай чин тавба қилинглр», дейилган («Таҳрим» – 8). Тасаввуфий манбаларда ҳам, аслида, ҳақиқий тавба Насух тавбасига нисбатан айтилиб, илоҳийдир дейилади. Зотан, нақшбандия тариқатининг машхур намояндаларидан бири Хожа Аҳрор Валий ҳам «Барча дунёвий, ухровий, маънавий ва суварий азобларга мустаҳиқ бўлган солиқ – бу балодан «Тавбаи Насух»га эришиш орқали фориғ бўлади»¹, деган фикрни илгари сурган.

Умуман, улуғ шоир асарларида чин илоҳий тавба билан боғлиқ бу тушунча, яъни Насух тимсоли атиги бир неча бор қўлланилганлиги ўзи ҳайратланарли бир ҳол.

¹ *Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор*. Табаррук рисоалар. – Тошкент: Адолат, 2004. – 117-бет.

Аслида, тавба сўзи «Ҳайрат ул-аброр» девонидаги ўн бешинчи мақолатнинг биринчи қисмида 13 марта, иккинчи қисмида ҳам айнан шундай қўлланилганлигининг ўзи янада сирлидир. Ушбу мақолатда тавба сўзи жами 26 марта шу тарзда қайтарилади. Айни шу маънода, девон матнининг бу қисмлари рамзий-ишоравий илоҳий тавба тимсолига бағишланган десак, ҳеч муболаға бўлмайди:

*«Тубу илоллоҳ» ила топса футуҳ,
Бўлса бу тавбаки, топибдур Насуҳ.*

Юкоридаги байт маъносидан англашиладики, шоир Насуҳ тавбасидек илоҳий тавбага мушарраф бўлиш инсон учун нақадар бахт эканлигини алоҳида таъкидлайди.

*Ҳақ бу қарам қилмаса нетсун киши,
Ўзлук бирла нечук этсун киши.*

Ушбу байтда агар Оллоҳ марҳамат қилмаса, киши ўзлигича қандай қилиб чин тавбага эришиши мумкин, деган диний ғоя илгари сурилади.

*Тавба эмас етмайин илҳоми ғайб,
Кимки ўзи қилса ушатмоқ не айб.*

Навоий мазкур байтда ҳам тавба ҳақидаги олдинги бадий тафаккурни давом эттириб, кишига ғайбдан илҳом етишмагунча, унинг ўзича қилган тавбаси тавба ҳисобланмайди, деган илоҳий тамойилни илгари суради. Шунингдек, оддий инсон тавбасининг бузилмоғи ҳам табиий. Зотан, инсон нуқслардан холи эмас. Лекин у ҳар сония огоҳ бўлиб, гуноҳ қилмасликка ҳаракат қилиши ва бунинг учун тинимсиз риёзат чекиб, Оллоҳнинг лутфу қарамидан умидвор бўлиши жоиз. Шунда

киши қалбига Оллоҳдан юборилган сирли муждагина
ҳақиқий тавбага йўл очади, деган фикр баён этилади.

*Одам ўз журмига мухтор эмас,
Тавбасидан доғи хабардор эмас.*

Мазкур байтдан маълум бўладики, инсоннинг ихтиёрсиз равишда нуқсон ва камчиликларга, хатога йўл қўйиши ўз ихтиёридан ташқарида. Зеро, у келажакда ўзи қилган тавбаси бузилишидан хабардор ҳам эмас. Яъни уни олдинда қандай сирли синовлар кутяпти, шу синовлардан унинг иймони пок ва саломат ўтадими ё йўқми? Бу ёлғиз парвардигорга аён.

*Амр бўлиб тавба деса чин дурур,
Гар они ҳифз этмасалар синдирур.*

Ушбу байтда агар ожиз бандани Оллоҳ гуноҳлардан сақламаса, у хатога йўл қўяверади. Унга фақат Оллоҳдан илоҳий мужда етиб, тавба қилсагина, ҳақиқий тавбасига етишади деган фикр илгари сурилган.

*Тавбага ҳар кимгаки тавфиқ эрур,
Синмас анинг тавбаси таҳқиқ эрур.*

Мазкур байтда шоир ҳар ким тавба қилаётганда Унинг (Оллоҳ) ёрдамида бўлсагина, бу тавба ҳеч қачон бузилмайди деган фикрни баён этган.

*Ўзлик ила тавба табоҳи дегил,
Қилмогидин тавба илоҳий дегил.*

Улуғ бобомиз ушбу байт замирида юқоридаги барча мисралар маъноларидан келиб чиқиб, қуйидаги бадий тафаккурни мужассамлаштирадilar.

Кишининг ўзича ёки шунчаки қилган тавбаси тавба эмас, зеро, у омонат, яъни бузилиши муқаррар. Эй инсон! Сендан ҳақиқий тавба қандай бўлади, деб сўрасалар, Оллоҳ бандасининг кўнглига солган тавбагина ҳақиқий тавбадир, деб айт! Аммо бундай тавбани Оллоҳ ўзи севган бандаларига беради. Агар Оллоҳ тавбани банданинг кўнглига солмаса, у ҳақиқий тавба қилмай, бу дунёдан қалби сўқир ҳолда ўтиб кетаверади. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асаридаги ўн бешинчи мақолатнинг иккинчи қисмида ҳам айнан шундай сирли ҳолат баён этилган.

Мазкур баёндан кўриниб турибдики, Навоий ҳазратлари асарларида мазмун-моҳияти очиб берилмаган бундай сўзлар талайгина. Улуғ шоир асарларидаги маъноси янги аниқланган сўзлар комуслар ва умумтилшунослик манбаларини тўлдириш учун хизмат қилибгина қолмай, балки ёш адабиётшунос, муаррих, қолаверса, кенг китобхон мухлисларга гоё ва бадий образларни янада кенг таҳлил қилишда қўл келади. Бундай сўзлар мумтоз маънавиятимиз дурдоналаридаги мазмун-моҳиятни чуқур идрок этишга, демак, ўзлигимизни янада теранроқ англашга имкон беради.

Комиллик сир

*Фақр эрур бир лафзу шарҳи ёзилур юз минг ки
Не учунким, хуш келур айтурда итноби анинг.*

Байт мазмунидан англашилишича, агар фақрга доир биргина истилоҳнинг ўзи тасаввуфий моҳият жиҳатидан батафсил шарҳланса, ҳажман юз минг китобга етиши мумкин. Дарҳақиқат, тасаввуфшунос олимлар яхши биладиларки, ўтмишда фақр калимаси ҳақида кўплаб китоблар ёзилган. Аммо фақр лафзини батафсил таҳлил этиш ва бу билан комиллик сирларини ошкор этавериш

жоизмикан ёки гапни итноб, яъни чўзавериш кишига хуш келармикан?

Дарҳақиқат, бу байт мазмунида сўзбозликка берилиб, ғайб асрорини бемаврид ошкор этувчи дор ул-ғурурдаги аҳли ғурурга ҳам ишора бор. Буюк Яратувчи инсониятнинг қазо ва қадарини азалдан белгилаб қўйган. Шунинг учун инсон ҳар қанча уринмасин, қисматдан ортиғи бўлмайди. Байтда кўзда тутилган муҳим масалалардан бири – илмбозлик, яъни илмга ҳаддан зиёд чуқур кетиш ҳам нафсга берилишнинг бир кўриниши экандир. Баъзи илмли кишиларда иддаонинг пайдо бўлиши бунга мисолдир. Бунда иккита хавф мавжуд: биринчидан, илмга боши билан шўнғиган киши бутунлай хато йўлдан кетиб, ўзини ҳам, жамиятни ҳам ҳалокат ёқасига олиб бориб қўйиши эҳтимоли бор. Бундай бўлмаган тақдирда ҳам, кўп билим ҳосил қилган инсон илмига ғурурланиб, ҳатто Оллоҳга ҳам ширк келтириши мумкин. Шунингдек, байтда бандаи ожиз қанчалик фасиҳ сўзли бўлгани билан Оллоҳнинг каломидан ортиқ бир сўз айта олармикан, деган фикр ҳам баён этилади.

Ҳазрат Навоий ижодида фақр калимаси жуда кенг тасаввуфий маъноларни қамраб олган. Шоир фикрича, комил инсон бўлиш учун фақат фақру фано моҳиятини чуқур ўрганиш ёки тасаввуф илмини эгаллашнинг ўзи кифоя қилмайди. Негаки, гоҳо унчалик илмли бўлмаган, лекин иймони мустаҳкам одамлар Оллоҳ иродаси билан тез фурсатда комилликка эришади. Бунга сабаб кишининг эътиқодда собитлиги, самий тавбаси, ибодатда комиллигидир. «Насойим ул-муҳаббат»да баён этилишича, Ҳабиб Аъжамий чин тавбаси билан ана шундай бахтга мушарраф этилган абдоллардан бўлган: «...Ва Шайх Ҳасан Басрий қошида кундуз илм ўрганур эрди ва кеча тонг отгунча тоат қилур эрди. Ва ани «Аъжамий» анинг учун дерлар эрдик, Куръонни ду-

руст ўқуй олмас эрди, аммо соҳибкамоллар анинг қошида тифли мактаб эрдилар».

Шоир талқинича, ўтмишда шу қадар улуғ шайхлар ўтганки, дуёвий ва диний-тасаввуфий илмларни пухта билишларига қарамай, хокисорлик сабаб ўзларидан бирор китоб, ҳатто икки энли дастхат ҳам қолдирмаганлар. Хаёлотини бот-бот ана шундай хислатли суфийлар ўзига жалб этган шоир ҳақиқат сирларини улардан ўрганишга интилан.

Ҳазрат Навоийнинг кузатишича, факру фано сирларидан бохабар суфийнинг асосий сифатларидан бири унинг сукути ва айбпўшлигидир (айбларни беркитувчи). Шоир ана шу фазилатни устози Абдурахмон Жомий тимсолида кўради: «Турфа будурким, Хожа Муҳаммад Тайёбодийким, бир қарн ул ҳазратнинг махсус мулозими эрди. Назмларидан бир байт билмас ва билса ҳам назм ва насрларидан бир нукта фаҳм қилмас ва қилса ҳам мақсудки мувофиқ демас. Боракаллоҳ, камоли қобилият мунча — ўк, бўлғай! Ул ҳазрат йиллар анинг бадхўйлуғин кўруб сингурубдурлар ва ўзларига кетурмайдурлар».

Ҳазрат Навоий кишидаги кўп билиб, кам сўзлашни, сукуту айбпўшликни ниҳоятда қадрлайди. Улуғ ҳақиқатлар сирини юксак тафаккур билан мухтасар тарзда очиш шоир услубига хос хусусиятдир. Зеро, Тангри таоло берган истеъдоди билан ўттиз, қирқта китоб эмас, балки юзлаб битиклар ёзиб қолдиришга қодир эди. Ўзидаги истеъдоддан унумли фойдаланишни сўзбозликда эмас, аксинча, салоҳият кўп ўрганишу кам сўзликда деб билгани Навоийнинг ҳақиқатни, орифлик сирларини ниҳоятда теран англаганини кўрсатади.

Ҳайрат туйнуклари

Бугунги шеърхон, айниқса, улуғ бобомиз Навоий ҳазратлари шеъриятидаги анъанавийликка хос диний-фикрий муддаони теран англаши учун ундаги тасаввуфий сўзларнинг истилоҳий маъноларини яхши билиши жоиз. Акс ҳолда, шеърхон улуғ шоир назарда тутган ирфоний маъно оламини тўлиқ англамай қолиши айни ҳақиқат. Шу маънода қуйидаги бир байтни шарҳлашдан олдин унга алоқадор диний-суфиёна «файз» сўзининг истилоҳий маъносини очишга ҳаракат қиламиз. Баъзан эса мутафаккир назмиётидаги бирор-бир байтнинг ирфоний рамз ва маъноларини очиш шоирнинг бошқа бир байтлари шарҳини талаб қилади.

Улуғ шоир «Бадоеъ ул-бидоя» асарида:

*Файз кўз тутма риёзатда тешилмай юрагинг
Очмайин равзана, уй ичра қуёш солмади зав, –*

дейди. Яъни дарчасиз уй ичида қуёш нурлари тажаллий қилмаганидек, инсон қалбида ҳам ҳайрат туйнуклари очилмагунча, унга файзи ҳақиқийдан баҳрамандлик етмайди. Аслида, ҳар бир инсон қалб вужудида тешиқлар бўлади, фақат у ғализ парда сабабли зоҳир бўлмайди. Агар инсон доимо ўзликни таниш, борлиқни зикр этиш билан машғул бўлса, бу ғализ пардалар очилиб, шу тешиқдан тажаллий бирликдан иборат нур таралади ва инсон жисмида сайр қилади. Бундан инсон ақли ва бошқа тана аъзолари беҳад ҳайратланади. Улар мана шу қалб ҳайрат туйнукларидан таралаётган нури тажаллийдан батамом хушнудланадилар. Кейин уларда бирорта сарф-харажат на зоҳирда ва на ботинда намоён бўлади. Шунинг учун бу туйнук «ҳайрат» (ал-бахт) деб аталади. Зотан, Хожа Аҳрор Валий таъкидлаганидек, «Қачонки Оллоҳ таоло бу банданинг боқий қолишини

ирода қилса, унинг қалбига бир булут юборади. У қалб мана шу нуқтадан кенгаётган нур орасини ўраб олади. Шундан сўнг нур унда акс эта бошлайди. Рух билан аъзолар ҳайратдан халос бўладилар. Мана шу ёниб йўқ бўлиб кетишдир, мустаҳкам барқарорликдир (Тасаввуфда дейилмоқчи. – М. А.). Демак, мана шу булут ортида расми қолганлиги учун шохид бўлиб қолаверади. Тажаллий эса ҳамиша боқий қолади. Ҳеч қачон бу қалб тешикдан йўқолмайди». Улуғ шоир шеъриятида рамзий маъноларга омукта хилма-хиллик, яъни мантикий бир тавр зухурлана боради. Зотан, шоир замон ва макон ҳодисотларига нафақат зоҳир, балки ботин кўзи билан назар ташлайди: шоир бир ички сезим орқали буюк интизом билан арзу самони ҳаракатлантирувчи Тангри мўъжизотидан қаттиқ ҳайратланади. Ҳақиқатан ҳам, одамият яралибдики, ижод аҳлига хос бундай ҳайратлар азал-азалдан мавжуд эди: «... ҳайъат аҳлининг (юлдузлар илми билан шуғулланувчи мунажжимлар) эътироф этишича, ёлғиз Ер шаридан кўринадиган миллионларча юлдузларнинг ҳар бири камоли интизом билан буюк бир вазифани ижро этарлар; ҳаракат жараёнида бири бирига зиён етказмас, мутеъ хизматкорлар каби муайян ва мунтазам замон ҳамда сувратда ҳаракат этиб, аввалан-нихоя ҳарорат бахш этарлар. Уларнинг жараёни шу қадар мунтазамки, масалан, юз, юз эллик йилдан сўнг бир юлдузнинг осмон кенгликларида янги бир нуқтада пайдо бўлиши нужум аҳли учун сахвсиз (хатосиз) маълум бўлади» (Румий).

Навоий фикрича, файз тушунчасининг маъно кўлами нихоятда кенг. Бу суфиёна истилоҳ мазмун-маъно жиҳатдан ирфоний ҳақиқатлар сирини очишга доир масалаларни қамраб олади. Дарҳақиқат, файз тасаввуф адабиётида «файзи ақдас», «файзи муқаддас», «файзи раҳмоний», «файзи илоҳий», «важҳи нос» каби турларга ажратилади. Шулардан «важҳи нос»да борлиқда ҳар нарса мавжуд бўл-

са, ўшанинг зотий тажаллийдан насибаси бўлади. Шоир айтганидек, арбоби завқдан бўлган ҳар бир инсон «Эй соқий, сафосини ол, ифлосини ташла!» («Айюҳа-с-соқий лано даъ мо кадар хуз мо сафо!») маъносини ўйлаб, ўзларининг ахлоқларини поклаш мақомида бўлишлари керак. Файзи илоҳийдан нимаки етса, шукр қилиб, риёзат чекишни тарк этмасликлари энг тўғри йўлдир. Аниқроқ айтганда, инсон қалб каъбасини поклаш учун тинимсиз риёзат чекиши, кўнгилни дунёвий майллардан буткул узиб, узлатга олиши керак.

Ҳазрат Навоий талқинига кўра, исломиятдан илгари ўтган яҳудий ва насронийлардан бўлган Абдуллоҳ ибн Салом, Ҳабашистон подшоҳи Нажоший каби айрим тарихий шахслар илоҳий файз орқали Қуръони Карим (Муҳаммад с.а.в.га) нозил бўлганидан хабар топишгач, ўзларининг китоблари Таврот ва Инжилдаги Тангри таоло ўзининг охириги пайғамбарини юбориши борасида берган ваъдаси амалга ошганидан шодланиб, Муҳаммад алайҳиссаломга иймон келтирган эканлар:

*Файз ар ўтдин етар, Парвез этиб ул ер тутар,
Чун наби сари хаёл ичра Нажоший эврүлур.*

Улуғ шоир фикрича, илоҳий файз тушунчасини тегран англамаган киши Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.)нинг қандай зот эканликлари, сурат ва сийратларини чуқур ҳис ва идрок этиш бахтига мушарраф бўла олмайди. Аслини олганда, шоир назарда тутган ушбу байтдаги бош мақсад ҳам шеърхонга пайғамбарнинг хислат ва фазилатларини тасаввур қилдиришдан иборат (Мазкур байтдаги Парвез, Нажоший тарихий шахс номлари нашрда кичик ҳарфлар ҳамда айрим нуқсонлар билан ифодаланган: парвиз, начоши. – М. А.). Шу маънода анъанавийликка хос Навоий лирикасидаги Пайғамбар (Муҳаммад

с.а.в.)нинг тимсоли ана шундай ирфоний ишора ва маънолар билан идрок этилиши мақсадга мувофиқ. Бинобарин, мазкур байтнинг кенг талқини қуйидагича: ривоятларга кўра, қадим замонларда Шарқда Хурмуз бинни Ануширвон деган бир золим подшоҳ бўлган. Унинг Парвез исмли ўғли бўлган. Кунлардан бир куни Ануширвон салтанатида фитна юз беради. Ануширвон бу фитна содир бўлишида ўғли Парвезнинг ҳам қўли бор деб гумон қилади. У мулозимларига ўғлини тезда ушлаб, қатл эттиришларини буюради. Аммо Парвез отаси тазйикидан Арман вилоятига қочишга улгуради. Орадан анча йиллар ўтгандан сўнг Хурмуз салтанати инқирозга юз тутта бошлайди. Бундан норози бўлган давлат аъёнлари Хурмузнинг кўзига мил тортиб, қатл этадилар ва унинг ўрнига ўғли Парвезни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Демак, шоир назарида, агар Тангридан илоҳий файз етса, ҳар қандай қабоҳат, албатта, барҳам топажак. Зеро, шоир ўшандай алғов-далғов замонларда Парвездек бир бечоранинг подшоҳлик мақомига кўтарилиши кимнинг ҳам хаёлига келган эди, дейди. Шу маънода шоир илоҳий файзнинг муқаррарлигини, унинг асосини Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.)га боғлайди ва у зотнинг тимсолида илоҳий файзни янада аниқроқ, илмийроқ мукошафа этишга ҳаракат қилади: диний китоблардаги тарихий шахс Нажошийнинг илоҳий файз топганлигини эътироф этади. Яъни Нажоший ва унинг сафдошлари ўзларининг илоҳий китобларидан келажақда Муҳаммад (с.а.в.)нинг таваллуд топиши, унга Қуръони Карим тушиши, у охириги пайғамбар бўлиши каби муждани пайқайдилар ва унга иймон келтирадилар. Бунга сабаб уларнинг илоҳий файздан баҳраманд бўлишларидир. Бинобарин, шоир лирикасидаги кўплаб ғазаллар исломий характердаги ғоялар маҳсулидир. Илло, Навоий ўз шеъриятида диний-анъанавийлик ва исломий тим-

солни қўллашда нақадар чуқур ёндашган. Айни пайтда эса шеърятга бундай ёндашиш миллий адабиётнинг диний-анъанавий узлуксизлигини таъминловчи мезон ҳамдир. Бунинг учун ўрни билан шоир ғазалиётидаги ўта ботиний, мураккаб, аниқроғи, тушунилиши қийин диний руҳдаги ғазалларни тўлиқ шарҳлаш, уларни изоҳлар билан таъминлаш керак.

Хуллас, ҳазрат наздида, файз ва ҳайрат тушунчаси ана шундай ирфоний рамз ва маъноларга эга. Шу билан бирга, файз – нафақат ирфоний тушунча, балки улуғларнинг тўғри йўлидан ташқарига чиқмаслик, ўзликни таниш, юксалиш истеъдодига эга бўлиш сирини очувчи маънавий кўприк ҳамдир. Ана шу боғлиқлик сирини англаган кишигина орифлик мақомига эришади.

«Эсиб раҳмат насими...»

Мумтоз шеърятимизга хос маъшук васли кўйи, айникса, «илоҳий ишқ» сирини чуқур англаш – инсоннинг ботиний шеърий тафаккур тарзи учун ниҳоятда жоиз хусусиятдир. Зеро, «илоҳий ишқ» таври инсоннинг кўнгил мулки қадар кенг ва терандир. Навоий ғазалиёти замиридаги бундай ботиний хусусиятларнинг маълум бир қисми Расулulloҳ васф этилган ояти карималар таъсирида вуҷудга келган, дейишимиз мумкин. Бу тарз кўпроқ Ҳазратнинг наът-ғазаллари замирида мужассамдир.

Энди ана шундай наът-ғазаллар сирасига кирувчи «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 7-ғазалини тўлиқ келтирамиз:

*Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони «ав адно»,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.*

*Қилиб чун хай гулоби майл наълайнинг, бўлуб ондин
Малак раъноларининг жабҳасига бўлуб чарх сандалсо.*

*Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сори,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.*

*Фалак қолиб Буроқингдин, эмас васфи фалаксурат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.*

*Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, қуёшдин ою ойдин қийргун габро.*

*Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.*

*Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида ҳудҳуд,
Буроқинг сойир анжум шоҳи устинда сипеҳросо.*

*Қилиб бу сайр аро маъшук васли кўйида манзил,
Тилаб саргаишта ушшоқига ҳам раҳмат уйин маъво.*

*Навоий хуш кўрар оламни отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёву мофиҳо.*

Бу наът-ғазал тўққиз байтдан таркиб топган бўлиб, унинг ўзига хос хусусияти ўқувчига шарқ шеърятига хос илоҳий ишқнинг не чоғли руҳий мақомда эканлигини янада чуқурроқ англатишдан иборатдир. Айтиш жоизки, бу наът-ғазал сўнгги мурсалнинг кавну макон, яъни коинот ичра маъшук (Тангри таоло назарда тутилган – М.А.) кўйи манзили сари интилиш таври бу бо-радаги тасаввуримизни кенгайтиришда муҳим адабий омил бўлиб хизмат қилади.

Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони «ав адно»,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.*

Аввало, ушбу матлаъдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – Мусхафнинг «Нажм» – («Юлдуз») сурасидаги «ав адно» иқтибосидир. Бу иқтибос Алишер Навоий асарларида «ёки яқинроқ» маъносида қўлланилиб, «фа кона қобақавсайни ав адно»га ишорадир. Умуман, мумтоз адабиётда бу мусхафий иқтибос «Бас, (Мухаммад с.а.в.га) икки камон ёки ундан-да, яъни икки қош оралиғидек яқинроқ бўлди» маъносида келади. Айни шу маънода матлаънинг қисқача мазмуни куйидагича: эй мурсал, сен учун фалаклар узра сайр қилиш худди «ав адно» сингаридир. Зеро, Буроқинг, яъни шу номли учкур отинг гўё бир кечада самонинг «фалак-улафлок» манзилига, яъни сўнгги тўққизинчи қаватига кўтарилди. Шу кечада сен Тангрига гўё икки қош оралиғича яқинлашдинг... Бунда меърож кечаси таърифланади. Яъни, бу унинг Маккадан то Масжиди Ақсогача, сўнгра у ердан осмонлар узра кўтарилиб, Оллоҳ буюрган жойгача самовий сайр қилишига рамздир.

*Қилиб чун хай гулоби майл наълайнинг, бўлуб ондин
Малак раъноларининг жабҳасига бўлуб чарх сандалсо.*

Шоҳбайтдаги бадий ҳақиқат наълайн («бир жуфт ковуш») сўзи маъносида мужассам. Зеро, у шоҳбайт маъносининг очкичидир. Аммо, бу ўринда наълайн отнинг туёқ изларига ишора тарзида қўлланилган: ўша кеча, яъни ўша меърож туни Буроқинг билан ердан кўкка кўтарилаётганингда, отингнинг туёғига ердаги бир сангпора, мен ҳам бораман, деб илашган эди. Отинг ҳавога кўтарилгандан сўнг, сен сангпорага қол деб амр қилдинг ва у ҳавода «санги муаллақ» ҳолида қолди. Бунда шундай ташбих бор: ана шу муаллақ қолган тошга Буроқингнинг туёқ изи ва баданидан чиққан хушбўй терлар нишонаси қолди. Кечада у шундай жилваланиб

турардики, бу худди аршдаги хурюзли малоикларнинг манглайига тортилган сандал дарахти сингари сабзранг фалакнинг нишонларига, аниқроғи, тақдири азал қолдирган асорат белгиларига менгзаш эди. Нақадар ғаройиб ташбих! Бу ташбих шунга ишора этади: эй инсон, кўр, бил, бу сенга ибратдир. Зотан, оламлардаги барча нарса ва ҳодисалар Тангрига хизматкордек ҳаракатда. Уларга бундан ортиғи берилмади. Ортиқроғи эса инсонга берилди. Чунки Худо ўз-ўзидан билиш санъатини фақат инсонгагина инъом этди. Инсон ўз-ўзига тўсиқ бўлмаса, бас!

*Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сори,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.*

Ғазалнинг умумий мазмунига кўра, бу байтда қўлланилган куйидаги сўзлар ушбу маъноларда келган: раҳмат – гуноҳларни афв этувчи шабада; руҳоний – фаришта; жайб – кўнгил, дил. Бунда шундай бадий тафаккур илгари сурилади: эй сўнгги мурсал, бу кеча сенинг хушбўй сочларинг сари ажиб бир шабада, яъни Парвардигори олам томанидан гуноҳларни афв этувчи майин шамол кетма-кет эсди. Бу шамол шу кеча каби тим қора сочларинг бўйини кенг оламга ёйди. Бу хушбўйликдан, то ҳатто малоиклар қалбида лиммо-лим тўлди.

*Фалак қолиб Буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.*

Байтнинг мухтасар маъноси: Меърож кечасида Буроқинг, яъни отинг тез ҳаракатланиши гўё фалакни ҳам ортда қолдирди. Лекин бу билан бу ҳолни фалаксуръат деб ҳам бўлмайди. Негаки, сенинг сифатинг учун бу васф камлик қилади. Шу кечада жамолинг партави ол-

дида ой ҳам хижолатда эди. Аммо бу қамарсиймо дегани эмас. Чунки жамолинг тажаллийси азалиятга дахлдордир. Зеро, сенинг нурунгни улуғ Тангри башариятни яратмасдан бурун яратиб қўйган эди. Аслида, инсонни яратишидан мурод ҳам сен эдинг. Улуғ мутафаккир бу манзарани бошқа бир асарида шундай образли тарзда баён этади: «У Одам Атодан ҳам илгари мавжуд бўлиб, ҳам набий, ҳам сирлар огоҳи эди. У олти кунда яратилган оламдан бурун ҳам нур ҳолида бор эди. Бу шундай нурки, у юз иззат ва шараф эгасидир. У – маъшук, Яратувчи – ишқивоз эди. Оллоҳ Булбашарни яратгунига қадар, бу нур узоқ йиллар, Ҳақ назаридан баҳраманд эди. Булбашар вужуди яратилганда унинг юзи шу юлдуз нуридан камол топди».

*Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, қуёшдин ою ойдин қийргун габро.*

Бу байтда шундай маъно бор: эй Расулуллоҳ, ер юзида қуёшни ой, ойни қоп-қоронғулик тўсган бўлса, бунинг зидди ўлароқ, бу кеча юзинг, яъни жамолинг шундай партавландики, гўё жамолинг тажаллисидан юлдуз, юлдуздан қуёш нури ҳосил қилингандай эди.

*Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: фалак водийларини кезиш учун от суришни мақсад қилганингда, ақл элчисига ҳам, биринчи қадамдаёқ машаққат зоҳир бўлди.

*Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида ҳудҳуд,
Буроқинг сойир анжум шоҳи устинда сипеҳросо.*

Бу байтнинг биринчи мисрасида Қуръони Каримнинг «Намл» («Чумоли») сурасининг кушлар тилидаги ғайб хабарлари маъносига ишора қилинади. Аниқроғи, инс ва жиндан туғилган Сабо мамлакатининг қизи Билқис, яъни Сулаймоннинг бўлғуси ёри ўртасида «номабарлик» (хат ташувчилик) қилган Худхуд номли кушнинг азму шижоати ва донолигига рамз қилинган. Айни шу маънода байт мазмуни қуйидагича: эй мурсал, дўстинг, яъни Буроқингнинг жасорати олдида бир пайтлар Сулаймонга хат ташувчилик қилган Худхуд кушининг жасорати ҳеч бўлиб қолди. Зеро, тавсанинг, яъни учкур отинг бу кеча сайёралардан ҳам юксакда сайр қилди.

*Қилиб бу сайр аро маъшук васли кўйида манзил,
Тилаб сарғашта ушшоқига ҳам раҳмат уйин маъво.*

Байт мазмуни: бу сайрдан асосий мақсад, биринчидан, маъшук, яъни Парвардигор васлига етишиш йўлида бир манзил тутиб, у билан юзма-юз келиш бўлса, иккинчидан, сарғашта, яъни ёр (Худо) кўйида паришон бўлган ошиқларига ҳам гуноҳларни мағфират этувчи уйни мақом тутишларини ундан (Парвардигордан) тилаш ҳам эди.

*Навоий хуш кўрар оламни отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёву мофиҳо.*

Мақтаъда шундай фикр баён этилади: қачонки, номинг мазкур бўлганда, Навоий бу оламни яхши кўриб кетади. Йўқса, дунё ва ундаги мавжудотлар унинг учун дўзах ичидаги оловдайдир.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг биз юқорида шарҳлашга уринган ғазалида шарқона шеъриятга хос маъшук васли кўйида мақом тутиш сўнгги мурсалдан не чоғли машаққатли ажзу ниёз, аниқроғи, ботиний заҳмат та-

лаб қилгани кўзда тутилади. Кўринадики, мазкур ғазал мисралари замирида ана шундай зоҳирий ва ботиний маънолар олами ястаниб ётибди. Шу боис Ҳазрат ғазалиётини ўрганаётган ҳар бир ўқувчи бу хусусиятларни теран англаб олиши жоиздир.

Жасорат тимсоли

Алишер Навоий Ҳазратларининг аксар ғазаллари зоҳиран инсонийлик шеvasи таҳқиқи инкишофидек кўринса-да, аслида, уларнинг зумрасида комил инсоннинг ғайриихтиёрий кечмишлари, айниқса, андуҳга чўлганган сафоли туйғулари янада пурдард тарзда тараннум этилади. Зеро, ўз замонида киши ҳақиқатини билиш нафақат бадиий ҳақиқат кашшофлари учун, балки эл, улус раият тарбияти учун ниҳоятда зарур эди. Шунингдек, улуғ мутафаккир назарида хос кишилардаги маънавий бедорликка пайвасталик – ботиният зумраси ичра Худони таниш тавридир. Эҳтимол шулардандир шоир ғазалларидан бирида қадим манбалардан келтирилган «жаваз-ал-иснайни шоъ» – («далирлик, яъни ботирликнинг икки нишонаси») ибораси замиридаги ботиний маънога ишора қилинади... Унга кўра, ҳақиқий жасоратнинг аломатларидан бири киши эл сўзини тинглаши, яъни уларнинг сўзига нописанд бўлмаслиги бўлса, иккинчиси инсон ўз нафсини енгитидир. Бундай хусусият халқнинг чинакам ботирлари қалбида мужассам бўлади. Чунки эл кўнгли Тангрининг назаргоҳи, агар бандаи ожиз унинг сўзига эътиборсиз бўлса, бегумон Ҳақнинг қаҳрига дучор бўлади. Нафсни тиёлмасликнинг оқибати ҳам шундай аъмолга менгашдир. Улуғ шоир ушбу иборанинг рамзий маъноси орқали кишидаги шижоат, билим ва туйғу ҳам амалий, ҳам табиийлик касб этиши жоиз деб ҳисоблайди. Баъзан, оқ қоғоз шундайлигича дурустдир, худди ножоиз нарсаларни кўрмаган, билма-

ган киши тийнати бедоғ қоғоз мисоли пок ва беғубор туйғулар соҳиби бўлгани каби. Билим ҳам шундай. Чунки инсон ундан турли хил мақсадларда фойдаланади, бироқ у билан ҳамма нарсага эришиб бўлмайди... Бундай тавр шоирнинг биз қуйида шарҳламоқчи бўлган ушбу ғазалида ўз аксини топган.

*Истасангким ургасен давронга тийғи инқитоъ,
Ул видоъ эткунча сен қилгил бурунроғ алвидоъ.*

*Жон бериб ширину муҳлик жоҳ учун илгинда тийғ,
Назъ вақти шарбати марг истаб айлайсен низоъ.*

*Асрадинг каттон кафан қилмоқ учун, не судким
Ҳашр бозорида беқийматдурур мундоқ матоъ.*

*Масканинг охир чу туффроғдур, не ўткармакдурур
Мадфанинг айвонига кўк гунбазидин иртифоъ.*

*Сандалойин эв ясаб, элдин кўрарсен сарзаниш
Ким, бу янглиз кўрди сандалники, еткургай судоъ.*

*Ер ўпарсен ризқ учун миннат юкидин ҳам бўлуб,
Тенгри ёрингким, қилибсен хуш намозе ихтироъ.*

*Дур қулогинда момикдин бир чигитдур, эл сўзин
Бу момуқ бирла чигитдин айламассен истимоъ.*

*Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун оламда йўқ сендек шужоъ.*

*Эй Навоий, Тенгри асрорига тил маҳрам эмас,
Чок кўнглунг ичра тутким «жаваз-ал-иснайни шоъ».*

Бу — «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 288-ғазали бўлиб, тўққиз байтдан таркиб топган. Ғазал юксак ғоялари ва бетакрор ботиний туйғулар мужассами эканлиги билан ажралиб туради. Унинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўқувчига шарқ шеъриятига хос инсонийликнинг нечоғли руҳий мақомда эканлигини янада чуқурроқ англатишдан иборат. Зотан, инсон инон-ихтиёри тизгини, аслида қазо қўлидадир. Яъни инсон учун бу дунё синовдир. Бас, шундай экан инсон ўз-ўзини алдаб, риёкорлик йўлига кирмаслиги жоиз. Ундаги чин хислат, фазилатларнинг сири инсонийлик шевасининг қандай таҳқиқ қилиниши билан очилади.

Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Истасангким ургасен давронга тийги инқитоъ,
Ул видоъ эткунча сен қилгил бурунроғ алвидоъ.*

Дастлаб ушбу матлаъдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу — арабча инқитоъ сўзидир. Бу сўз Алишер Навоий асарларида «кесиш», «узилиш», «тугаш»; «тўхтаб қолиш» сингари маъноларда қўлланилади. Бундан ташқари, мумтоз адабиётда бу сўз «танҳолик», «жудолик», «одамлардан узоқда, яъни узлатда яшашлик» маъносида ҳам келади. Айни маънода матлаънинг қисқача мазмунини қуйидагича: эй инсон, агар сен астойдил истасанг, даврондан бутунлай узилишинг мумкин, ҳолбуки, сен буни истамасанг ҳам бир кун келиб, у сен билан хайри маъзур қилиши тайин. Шунинг учун сен ундан бурунроқ у билан видолашиб қўя қол! Аниқроғи, шоир бунда дунё билан ботинан хайрлашишни назарда тутган. Бу тавр, яъни буни эртароқ англаш, аслида эса, Тангрининг севган қулларига берилган илоҳий инъом.

*Жон бериб ширину муҳлик жоҳ учун илгингда тийғ,
Назъ вақти шарбати марғ истаб айлайсен низоъ.*

Байтнинг қисқача мазмуни: аслида, инсон учун энг хатарли бўлган дунё моли учун қўлингга тиғ олиб ширин жонингни ҳам беришга тайёрсан, худдики, бу ҳолат ўлаётган инсоннинг момик пахта билан оғзига томдирилаётган ўлим шарбатига типирчилаб интилишига ўхшаб кетади.

*Асрадинг каттон кафан қилмоқ учун, не судким
Ҳашр бозорида беқийматдурур мундоқ матоъ.*

Бунда шундай бадий тафаккур илгари сурилади: ўлимтигинг учун йиллар канождан тўқилган энг қиммат матони асраб келдинг. Сенга бундан қандай фойда бўлиши мумкин? Агар билсанг қиёмат кунида бўладиган бозорда бу матойингнинг зиғирча қиймати йўқ. Яъни у сариқ чақага ҳам арзимаёди. Чунки шоир наздида, инсон зоҳирий кўринишларга маҳлиё бўлиб, худнамоликка юз тутиши – бу чинакам ботиний ғафлатдир. Агар Навоийнинг бу фикрлари янада соддароқ талқин қилинса, ўз-ўзидан шундай жўн савол туғилади. Хўш, ҳашр бозорида, аслида, нима қийматга эга? Аввало, инсондаги риёсиз барча ботиний амаллар. Хусусан, у кишиларга қилган меҳру мурувватини мутлақ эсдан чиқариши. Бунда... ўзини мудом гуноҳкор деб билиши жоиздир. Кейинги байтлардаги ташбеҳлар ана шу бадий тафаккурни тўлдиришга хизмат қилади.

*Масканинг охир чу туфроғдур, не ўткармакдурур
Мадфанинг айвонига кўк гунбазидин иртифоъ.*

Байтнинг мухтасар маъноси: эй инсон, охир сўнгги манзилинг тупроқ бўлади. Шундай экан, нима учун

кабринг бошига кўк гунбазидай баланд айвон кўтарасан? Зеро, буларнинг бари, аслида, нокерак нарсалардир. Ортикча дабдаба риёкорликка йўл очади ва бу ҳолат киши рухиятини синикишига олиб келади. Бу ерда улуг шоирнинг муҳим ижтимоий қараши жо этилганлигини кўрамиз.

*Сандалойин эв ясаб, элдин кўрарсен сарзаниш
Ким, бу янглиғ кўрди сандалники, еткургай судоғ.*

XIV–XV асрларда сандал дарахти юқори қийматга эга бўлган. Ундан фақат сарватманд одамлар уй бино қилишган. Айни маънода байт мазмуни қуйидагича: эй инсон, хуш исли, яъни сандал дарахтидан уй бино қилиб, халқдан дашном эшитасан, зеро, ҳозирнинг ўзида бунинг оқибатини кўряпсан. У бош оғриғидан бошқа нарса эмас.

*Ер ўпарсен ризқ учун миннат юкидин ҳам бўлуб,
Тенгри ёрингким, қилибсен хуш намозе ихтироғ.*

Улуг шоир юқорида келтирилган бадий кайфиятдаги мавҳумликни энди ушбу байтда янада аниқроқ давом эттиради: миннатдан келган ризқ учун, яъни уни жон баҳосини кадрлаш учун икки букилиб гўё ер ўпасан, худдики, пинҳона Тангри билан дўстлашиш мақсадида намоз ўқиганинг каби. Лекин, бу ўринда яна бир сирли ишора бор. Зеро, шоир фикрича, кишидаги иймон, эътиқодталаблик биргина исломнинг фарз, суннат ёки диний ақоидларини адо этиш билан амалга ошиб қолмайди. У жуда кенг тушунча... Дарҳақиқат, Ҳазратнинг иймонга нисбатан кенг қараш ва асрий даъватлари кейинчалик ҳам ўз ифодасини топди. Одамият бунинг турли кўринишларда бўлса-да, англаб етди: «Иймон – фақат муайян диний таълимотларнинг маҳрига тушган фавкуллодда бойлик эмас. Энг яхши иймон – бўлиб ўтган, ҳо-

зир мавжуд ва энди бўладиган нарсаларнинг ҳаммаси-да Камолотга интилувчи бир ирода мужассам эканига қатъий ишонч. Кимда-ким шу эътиқодга эга бўлса, у мукаммаллашиш жараёнида иштирок этади» (Жон Голсуорси). Энг муҳими, бунда инсон ботиний хотиржамлик ва ростликка эришади...

*Дур қулогингда момикдин бир чигитдур, эл сўзин
Бу момуқ бирла чигитдин айламассен истимоъ.*

Бу байтда гўё ғазал мақтаёидаги умумлаштирувчи бадий тафаккурга, аниқроғи, «жаваз-ал-иснайни шоъ» иборасининг маъносига рамз қилинади. Яъни қулогингга бир чигитдай, яъни инжудек момик пахта тикилган. Ахир, шу момик пахта билан чигит туфайли халқнинг маъноли сўзларини эшитмай қоласан-ку!

Навоий ижодида нафс тарбиясига ҳам зоҳирий, ҳам ботиний жиҳатдан жуда кенг ўрин берилган. Энг муҳими, буни улуғ шоирнинг ўзи амалда бошидан ўтказди ва сўнгра тилга келтиради. Масалан:

*Қут бир бодому ерим гўшаи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.*

Байтда қўлланган «бодом», «гўшаи меҳроб» – поэтик тимсол, суфиёна рамз. Бодом – қаноатнинг зайли, поклик. Зотан, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам сабр, қаноат, покликдир. Гўшаи меҳроб – холи жой, меҳроб бурчаги, масжидда имом турадиган тепаси қайрилма энг муқаддас жой. Шунингдек, «гўшаи меҳроб» (ёрнинг қайрилма қоши) мажозий маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳий муҳаббат. Энг муҳими, бу поэтик тимсолни қўллаш улуғ бобомизнинг «Оразин ёпқач кўзумдин сочилуру ҳар лаҳза ёш, Ўйлаким пайдо бўлуру

юлдуз, ниҳон бўлғач куёш» деган энг машҳур ғазалидан бошланади. Унинг бардавомлиги Навоий ижодиёти сил-силалари оша янада яққол намоён бўла боради:

*Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнгул,
Риёзат айнидиндур кунда бир бодом ила қонёъ.*

Байтда ишлатилган «нотавон кўнгул», «риёзат айни» ва «бодом» – тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул – нотинч, бетоқат; бечора кўнгил; доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айни – риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. Бодом – қаноат тимсоли. Бодом нафақат Навоийнинг назмиётида, балки насрий асарларида ҳам жуда кўп маротаба такрор-такрор риёзат, поклик, ҳалоллик, қаноат каби ирфоний рамзларда қўлланилган: «Ва ул (Шайх Алоуддин Хоразмий қ.с.), бодом мағизларидин манга берур эрди ва мен ер эдим. Ва ул емади, бир мағиздин ўзга ё иккидин ўзга». Шунингдек, Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида бир қатор абдол, шайхларнинг комиллик даражалари, риёзатлари бодом тимсолида жуда теран ифодаланган. Юқорида қайд этилганидек, шеърий образда шоирнинг руҳий ва ғоявий қудрати ўз аксини топган бўлади. Энг кизиғи, бу билан улўғ шоир кунни бир дона бодом истеъмол қилиш билан ўтказдим демоқдалар. Чунки шоир фикрича, ўтмишда нафс ҳақида юзлаб китоблар мужаллад қилинган. Аммо, у амали билан бўлмаса бефойда, яъни куруқ чўпчак бўлиб қолаверади. Зеро, нафсга берилмаслик шоир ижодиёти маъно микёсининг амалий интиҳосини белгилайди:

*Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун оламда йўқ сендек шужоъ.*

Байтнинг қисқа мазмуни: баҳодирлик бу ўрмондаги шерни енгилсин дегани эмас, балки ўз нафсингни мағлуб қилишингда намоён бўлади. Ана шундагина бу оламда сенга етадиган жасоратли паҳловон топилмай қолади ва бунга зинҳор ажаблана кўрма!

*Эй Навоий, Тангри асрорига тил маҳрам эмас,
Чок кўнглунг ичра тутким «жаваз-ал-иснайни шоъ».*

Мақтаънинг мухтасар мазмуни: эй Навоий, Тангри сирларига кишининг тили сирдош бўла олмайди. Агар буни астойдил истасанг, энг аввало, кўнгилга ғамни сирдош тут! Шундагина, ботирликнинг ҳар икки белгиси ҳам сенда намоён бўлади... Навоий ушбу ташбих мисолида кишидаги шижоат, ботирлик хислатлари, аслида, ботиний ҳодисалигини назарда тутмоқда.

Хуллас, ғазал зоҳиран кўнгил кўзининг очилиши, ботинан эса орифлик тарзини англаш йўлида қиёсийликни ўзида жо этган бадий тафаккур маҳсули сифатида Ҳазрат шеъриятида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал ўзбек миллий поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотади, киши кўнглида эса инсонийлик шевасини пайдо қилади.

Нўъмон лоласи...

Ҳазрат Алишер Навоийнинг аксар ғазаллари замиридаги ботиний ишқ жараёни қанчалик камол топгани сари унинг қатида ранго-ранг суратлар партавлана боради. Аслида, мумтоз адабиётда ишқ бесурат ҳам тасаввур этилаверади: «...Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?.. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтирди ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлди. Булар айни замонда рўёбга чиққан, шаклу шамоийил олган суратлардир» (Румий). Улуғ шоир асарларидаги бундай ғазаллар зоҳирий

ва ботиний бадий кайфият уйғунлигининг маҳсули бўлиб, уларнинг аксари «ҳасби ҳол» руҳида ёзилган. Албатта, ботиний ишқ Холиқ ва унинг бандаси ҳақиқатини кашф этиши баробарида, хоҳ ўз даври воқеалари, хоҳ мозий сабоқлари мисолида бўлсин, уларга уйғун тарзда камол топади. Уларнинг ҳеч бирини бир-биридан айро тарзда тасаввур қилиб бўлмайди. Кўринадики, ботиний ишқ дарди чек-чегарасиздир. Чунки шоир умрининг сўнгги йилларида ёзилган асарларида ҳам бу тавр муҷассам: «Яна «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») девони, уни ҳаёт охирида замирим хомаси – ҳаёлим қалами Чин рассоми устахонасининг ҳасади ва жаннат рашки келадиган қилибдики, унда катталарга фойдаларнинг тоза сувини етказибман ва ҳаваслари шуъласига насихатлар сувидан сув урибман...» Энди ана шундай ғазаллар сирасига кирувчи «Фавойид ул-кибар»нинг 343-ғазалини тўла келтирамиз:

*Тоза доғ атрофида жисмимда тим-тим қон кўрунг,
Дарду ғам тоғида, ваҳ-ваҳ, лолаи Нўмон кўрунг.*

*Нафй қилганлар қуруғ жисмим ҳалоку заъфини,
Танға кўнғлумдин тиралган ҳар тараф пайкон кўрунг.*

*Халқ йиғлаб туфроғим бошида юз ҳасрат била,
Ўқларин ҳар ён таним омочида хандон кўрунг.*

*Ғам туни юммас кўзум давринда киприк хайлини
Саф чекиб, кўзнинг қарорган ҳолига ҳайрон кўрунг.*

*Ишқин этканлар ҳавас, ийнак бу туҳматдан мени,
Бозланиб бўйнуғ фано бозорида, урён кўрунг.*

*Чарх баҳри нақдини қилган таманно зарралар,
Меҳр ғаввосин бу игрим ичра сарғардон кўрунг.*

*Ўқларидиндур Навоий жисми меҳнат гулбуни,
Гуллар ийнак тоза қонлиг доғидин ҳар ён кўрунг.*

Ушбу етти байтли ғазал замирида ботиний ишқ бағрида меҳр пинҳон. Буни ғазал ботинидаги пурмаъно рамзлар инкишофисиз тушуниш мушкул. Илло, киши ишқ боис чинакам маънавий ҳаёт завқини, аниқроғи, ижод шавқини ҳис қилади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Тоза доғ атрофида жисмимда тим-тим қон кўрунг,
Дарду ғам тоғида, ваҳ-ваҳ, лолаи Нўъмон кўрунг.*

Маълумки, мумтоз адабиётда доғ сўзи «куюк», «куйган жой»; «қоралик»; «қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвонлар танасига босилган белги, «нишон», «нақш», «из», «жароҳат» ва «ғам-андух», «қайғу-алам» сингари маъноларда келади. Тим сўзи эса, «томчи», «қатра»; «катта карвонсарой», «усти ёпилган бозор», «раста»; «ғам», «андух» сингари маъноларда келади. Байтда эса, доғ ва тим сўзларини бадий маъно оламидаги чексизлик жараёни сари қўлланилган тушунчалар дейиш мумкин. Биринчи мисра ҳасбу ҳол руҳида ёзилган бўлиб, мазмуни қуйидагича: жисмимдаги янги жароҳат атрофида пайдо бўлган қатра-қатра қонни кўринг. Бу худди дарду ғам, яъни гўё ғам тоғи теварагидаги лолаи Нўъмон (қизил лола)га ўхшайди. Матлаънинг ботиний маъноси эса қуйидагича: чуқур қайғулар боис кўнглимда ғам-андух усти ёпиқ бозордаги шовқин мисоли ҳаракатланади. Бу худди гўё асрлар давомида шаклланиган дарду ғам тоғининг оҳ-нолалари туфайли унда пайдо бўлган қизил лола аъмолига менгзашир. Нақадар ғаройиб ташбих! Бу матлаъда шоирнинг бағоят бир ички сукути ҳукм суриб, бу тарз унинг бутун мазмун-моҳиятини, аниқроғи, чин ошиқнинг ботиний аҳволи руҳия-

сини якқол намоён қилади. Аммо ушбу байтда тажохул ул-ориф санъати қўлланилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг замирида яна бир бошқа маъно ҳам борлиги маълум бўлади. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича: «Тажохул ул-ориф»андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни суку-маълум масоқа ғайриҳ, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажохул деб атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, Тенгри таолонинг каломинда воқеъ бўлуптур, Аллоҳ таборака таоло дептур: инна ав иййакум лаъала худан ав фи залалин мубин, яъни ҳақиқаттабиз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз ё йўлдан очиқ озғанмиз. Бу ояттағи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр аҳлига арз этилмиштур» (Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ. Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов. Т., 1981, 132-бет). Яъни, байтда доғ ва тим сўзлари лоллаи Нўъмон орқали ўзаро боғланади. Мумтоз адабиётда Нўъмон турлича талқин этилган: масалан, араблардаги Тоиф шаҳри яқинидаги дарёнинг номи деб ҳам фараз қилинган. Лекин форсий луғат манбаларга кўра, Нўъмон подшоҳ бўлиб, у аслида тоғдан лола келтириб, парвариш қилгани учун унга лоллаи Нўъмон деган нисбат берилган (ФЗТ. – М., 1969, 603-бет). Ҳақиқатан ҳам, ўтмишда шундай нисбатли шахс бўлган. Тарихий манбада қайд этилишича, бу тарз шундай рамзий тус олади: ажам мулкида Яздигирд Бинни Баҳром деган бир золим подшоҳ бўлиб, у 8 йил деганда бир ўғил фарзанд кўради, лекин негадир ўғлини ўша подшоҳ Нўъмон бинни Мунзирга топширади. Нўъмон унинг ўғлини, яъни Баҳромни худди тоғ лоласи сингари хушҳаво ерларда яхши тарбия қилган. Кейинчалик, аниқроғи, отаси вафотидан сўнг, Баҳром Нўъмон ёрдамида золим отаси подшоҳлигини қўлга киритади. У

отаси бузган ишларни тузади ва мамлакатда адолат ўрнатади... («Тарихи мулуки ажам». – Т., 2000, 234–235-бетлар). Шоир умидича, Ҳусайн Бойқаро ҳам гўё шундай йўл тутганда эди, балки унинг мамлакати келажаги ҳам ана ўшандай тоза булоқ сувини ичиб унган тоғ лоласидек қобил фарзанд кўлига ўтган бўлар эди. Эҳтимолки шундандир, улуғ шоир ушбу ғазални битаётганда унинг тахайюли бир муддат «Мажолис ун-нафоис»нинг 8-мажлисида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро ғазалларидаги ўзи шарҳлаган бир байт таҳлили сари ўрлашган бўлса, не ажаб: «Манзурнинг лаби табассумини ва ўзини қоналғон доғини ғунчаи хандон ва лолаи Нўъмонға ташбиҳ қилибдур ва маъниси шеър саноеъидин «тажохул ул-ориф» услубида хуш воқеъ бўлубтур:

*Айлади лаъли табассум, ғунчаи хандон эмас,
Догини кўнглум қонатти, лолаи Нўъмон эмас.*

Бу санъат иштирокидаги ғазалнинг биринчи байтида ҳайрат изҳор қилинса, иккинчи байтида мадҳ муболағаси, учунчи байтида зам, яъни жамлаш ёки ташбиҳ, тўртинчи байтида ҳамранглик ёки маломат ва қолган байтларида ҳам ана шундай хусусиятлар ифодаланади:

*Нафй қилганлар қуруғ жисмим ҳалоку заъфини,
Танга кўнглумдин тиралган ҳар тараф пайкон кўрунг.*

Байтнинг қисқача мазмуни: эй рад қилувчилар аҳли, агар қуриган жисмимни заифлашиши ёки фано бўлишини кўрмоқчи бўлсангиз ҳар тарафдан танамга тиралиб турган камон ўқларига боқинг.

*Халқ йиғлаб туфроғим бошида юз ҳасрат била,
Ўқларин ҳар ён таним омочида хандон кўрунг.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: халқ бу оламдан ўтганимдан сўнг тупроғим бошида юз ҳасрат билан йиғлайди. Аслида, кўксим гўё азалдан ўқ отиб машқ қилиш учун бир нишон бўлганлигини билишгач, яъни ҳар тарафдан кўксимга йўналтирилган ўқларни кўришгач хандон отиб қулишади.

*Ғам туни юммас кўзум давринда киприк хайлини
Саф чекиб, кўзнинг қарорған ҳолига ҳайрон кўрунг.*

Байтнинг умумий маъноси шундай бадиий тафаккурни тақозо қилади: андуҳ туни, яъни кўнглим ўша ғамга ботган қоронғу тунда гўё кўзим теварагидаги мижгон гуруҳлари бу аҳволимдан огоҳлиги боис мижжа қоқмадим. Шунда улар, яъни киприклар тўдаси гўё аскарлардек саф тортиб, ғамдан қорайиб торайган кўзимнинг бу маҳзун ҳолатига лолу ҳайрон боқишди.

*Ишқин этганлар ҳавас, ийнак бу тухматдан мени,
Богланиб бўйнуи фано бозорида, урён кўрунг.*

Бунда Навоий шундай бадиий тафаккурни илгари суради: ёр ишқини ҳавас этганлар шу ишқ боис, яъни зиммамдаги ана шу оғир савдо туфайли мени фано бозори кўйида иложсиз, имконсиз холи қолганлигимни кўриб таажжубландилар. Ёки: маъшуқа ишқини ҳавас этганлар шу ишқ боис, менинг гарданим фано бозорида иложсиз, имконсиз яланғоч қолганлигимни кўриб қаттиқ таажжубландилар.

*Чарх баҳри нақдини қилган таманно зарралар,
Меҳр заввосин бу игрим ичра саргардон кўрунг.*

Байтнинг умумий мазмуни: аслида, даврон қимматбаҳо хазиналарга тўла денгиз ашёларини орзу қилганли-

гига сабаб зарралар – нурлардир. Агар ана шу нурлар денгизни ёритмаганида эди, кишилар бу гўзаллик сирларидан воқиф бўлмас эдилар. Уни орзу қилишга ҳожат қолмас эди. Меҳр ғаввоси, яъни сув ичига шўнғиган ёки балқиган куёшнинг ўзи эса, гўё ҳеч нарсадан беҳабардек бу гирдоб ичида сарсон-саргардон бўлиб юрганини кўринг!

*Ўқларидиндур Навоий жисми меҳнат гулбуни,
Гуллар ийнак тоза қонлиг доғидин ҳар ён кўрунг.*

Мақтаънинг қисқача маъноси: ўша ўқлардан Навоий жисми гўё дард гулларига айланди. Бунинг бари, яъни шу умид гулларининг униб-ўсиши худди шундай бағоят даражада покиза қонлик сирли доғ туфайлидир.

Умуман, ғазал, хусусан, ундаги ишқ ва сурат образлари замиридаги ботиний туйғу ва тимсолларнинг бе-назиру бетакрорлиги кишини ҳайратга солади. У ботинан ишқ маъноларига бойлиги, суратан эса, ишқ йўлида бетимсол қиёсийликни ўзида жо этган гўзал бадий тафаккур жараёни сифатида Ҳазрат ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал китобхон тасаввурида ишқни сурату суръатлантиради ва унинг тафаккур тарзида янгича бир эврилиш пайдо қилади.

Ишқ ҳавоси

Алишер Навоийнинг ҳар бир ошиқона руҳда ёзилган ғазали замирида «ошиқи покбоз»нинг забун ҳолати, сурату сийрати ва унинг ботиний ҳазинлиги мунаққаш этилган. Зеро, бу синоатни улуғ шоир кўнглига, аввало, азал ишқ суратгари (Оллоҳ) нақш этган эди. Албатта, ошиқнинг ҳижрон онларидаги маҳзун аҳволи руҳияси, тимсол-тасвири, аслида, миллий мумтоз адабиётимиздаги энг кўҳна мавзулардандир. Лекин шу кўҳна мавзу Ҳазратнинг нақадар пурдard шеъриятида янада ян-

ги-янги кўринишларда кўнгиллардан-кўнгилларга ўтиб бардавом этган. Чунки шоир шеърятти ҳузн тасвири-нинг бу қадар синоатдорлиги киши кўнгил мулкининг ички кенгликларига ҳам турлича жило билан таъсир қилади. Улуғ шоир асарларидаги бундай ғазаллар зоҳирӣ ва ботинӣ бадӣӣ кайфият уйғунлигининг маҳсули бўлиб, уларнинг аксари «ҳасби ҳол» руҳида ёзилган. Энди ана шундай ғазаллар сирасига кирувчи «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари»)нинг 504-ғазалини тўла келтирамиз:

*Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун,
Нишона ҳар бирига, дермен, ушибу хаста бош ўлсун.*

*Юзунгнунг меҳридин бир зарра сотмон, гар фалак
жавфи,
Тўла бўлсун филурий, ҳар филурий бир қуёш ўлсун.*

*Ситам зангин темурдек кўнглидин, ваҳким, қира
олмас,
Нечаким нолаи зоримда суҳондек харош ўлсун.*

*Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташибих,
Оғиз гар зарра, Чўлпон – кўз, янги ой анга қош ўлсун.*

*Агар пайконларинг кўз истабон топти кўнгул, гам йўқ,
Келиб йиғлар маҳал ул қатра сулар кўзга ёш ўлсун.*

*Сипоҳий ҳуснунга бир маҳчаси раҳшон алам бўлғай,
Қуёш кўзгусига оҳим сутуни гар тутош ўлсун.*

*Кўнгулда сирри ишқин асрай-асрай ўлдум, эй соқий,
Қадаҳ тутким, харобот аҳлига фош ўлса фош ўлсун.*

*Кўнгулга жон била бир доғинг оздур, қўй яна бир ҳам,
Неча икки гадога бир дирам узра талош ўлсун.*

*Ўларда тенгдурур шоҳ айласун гулшан гулин мафраш,
Вагар гулхан кули узра гадо соҳибфирош ўлсун.*

*Навоий ашк дурридек тиларким кўзда ер бергай,
Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун.*

Ушбу 10 байтли ғазал азалий сурат ва маъно мутаносиблигига қай тарзда дахлдорлиги борасидаги тасаввуримизни янада кенгайтиришда муҳим адабий манба бўлиб хизмат қилади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун,
Нишона ҳар бирига, дермен, ушбу хаста бош ўлсун.*

Улуғ шоирнинг бу матлаъи бағоят бир жўшқин кайфиятда ёзилган бўлиб, ғазалнинг бутун мазмун-моҳиятини, аниқроғи, ошиқнинг аҳволи руҳиясини яққол намоён қилади: агар илоҳий жазба теккан ошиқ кўнглим, яъни ишқ ҳавоси ичра ёр ишқи кўйида руҳий парвоз қилар маҳалида бордию фалакдан, яъни самодан дўл ёғса тош бўлсин. Чунки чин ошиқ учун кавну макон кенгликларида писанд эмас. Илло, у руҳий ҳаракатда – бу йўлда фано бўлишга тайёр. Бунга бир белги сифатида, энг аввало, бу «ошиқи покбоз», яъни илоҳий ишқ кўйида бемор – Навоий тошга айланган ёгинларнинг ҳар бирига бош бўлсин. Бу суратланиш ғазал мисралари оша бардавомдир:

*Юзунгнунг меҳридин бир зарра сотмон, гар фалак
жавфи,
Тўла бўлсун филурий, ҳар филурий бир қуёш ўлсун.*

Юз (сурат)нинг Навоий тахайюл ва тасаввурида жи-
лоланган мужассами, айниқса, Румий Ҳазратлари талқи-
нида янада равшанлашади: «Сурат (юз) ишқ нуридир.
Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур – аслсиз
номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилма-
ганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир.

Бири: «Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чикмага-
нига кўра суратнинг нури бўлиши керак» – дейди. Биз
«Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?» – деймиз.
Ҳатто суратни ишқ майдонга келтирди ва ундан юз-
минглаб сурат ҳосил бўлди. Булар аини замонда рўёбга
чикқан, шаклу шамоийл олган суратлардир». Зеро, юз
илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чехрасидир.
Айни маънода ушбу байт мазмуни қуйидагича: эй ёр,
юзингнинг меҳридан, яъни нуридан ҳам бирорта зарра
сота олмайман. Чунки сени куёшдек меҳринг, яъни ну-
ринг менинг ошиқ қалбимни киздирди. Жамолинг му-
шоҳадаси кўнглимда кучли завқ-шавқ пайдо қилиб бўл-
ди. Модомики шундай экан, бу ишни қилмаслик эвазига
менга фалак осмон тўла куёшдек-куёшдек келадиган
тиллаларни ҳадя этса ҳам мен уларни рад этаман.

*Ситам зангин темурдек кўнглидин, ваҳким, қира
оламас,
Нечаким нолаи зоримда суҳондек харош ўлсун.*

Байт мазмуни: кўнглимдан чиқаётган нолаю зорим-
нинг эговдай хириллашига барҳам бериб бўлмагани
сингари ундаги зулм-ситам зангларини қириб олиш ҳам
гўё темирни қиргандай оғир юмуш. Бу байтни яна қуйи-
дагича талқин қилиш мумкин: агар инсон жаҳон молига
қаттиқ боғланса, кўнглини занг босиб, темирдай қалб
соҳибига айланади. Бундай кўнглини дунё зангларидан
тозалаш нақадар мушкул.

*Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбих,
Оғиз гар зарра, Чўлпон – кўз, янги ой анга қош ўлсун.*

Аввало, ушбу байтдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – «чўлпон» сўзидир. Бу сўз Алишер Навоий асарларида «ёруғ тонг юлдузи»; «гўзал», «чиройли», «порлок» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиётда «Чўлпон» – «Зухра», «Ноҳид» номлари билан ҳам юритилади. У «қуёш системасидаги тўққизинчи катта сайёралардан бири, Ерга энг яқин, қуёшдан ҳисобланганда иккинчи сайёра» ҳисобланади. Форсий ривоятларга кўра эса, у афсунгар Ҳорут ва Морут ошиқ бўлган аёлдир. Улар ҳақида Қуръони Карим «Бақара» сурасининг 102-оятида мужда, яъни хабар келтирилган. Аниқроғи, бунда яна шундай маъно бор: ишқ шундай таврдирки, бу кўйга тушган инсон-ку инсон, то ҳатто фаришталар-да йўлдан озишлари муқаррар. Зеро, ўша малоиклардан бири, яъни Ҳорут ишқ туфайли кўкдаги юлдуз оҳанжамасига, иккинчиси, Морут ердаги бани башар авлодига мансуб бўлган аёл жинсига ошиқи беқарор бўлиб қолган эди.

Ушбу байтда «мурутун-назир», яъни «мутаносиб» (Изоҳ: бир-бирига мос ва монанд лафзларни бир байтда тўплашдир. Масалан, қуёш ва ой, кўз ва қош сингари сўзлар) бадий санъати қўлланилган. Бу санъат мумтоз адабиётда «таносуб», «талфиқ», «тавфиқ», «ийтилоф» деб ҳам юритилади (Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ. Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов. Т., 1981, 232-бет).

Шоир фикрича, Қуёшни Тонг юлдузи-ку Тонг юлдузи, балки у ойга ҳам ташбих қилиб бўлмайди. Эй фалак, нидоимни эшит! Майли, ташбихда сенга бир йўл кўрсатай. Агар сен ёрнинг оғзини бир зарра деб билсанг, унинг шахло кўзини Чўлпон юлдузи, қошини эса, янги

чиққан ойга қиёс қила қол?! Бу ўринда Навоий «чўлпон» сўзини гўзаллик тимсолида қўллаш баробарида сонияда минглаб чақирим йўлни босиб ўтадиган тез учар сайёра – Чўлпон, аммо у вафо, муҳаббатда ҳеч қачон қуёшдек гаронжон, яъни оғир, вазмин бўла олмаслигини поэтик рамзларда ифода этади.

*Агар пайконларинг кўз истабон топти кўнгул, гам йўқ,
Келиб йиғлар маҳал ул қатра сулар кўзга ёш ўлсун.*

Байтнинг мухтасар маъноси: киприкларинг гўё найзадек кўнгилга санчилишни истаган бўлса, начора. Бундан ғам йўқ. Чунки йиғи келган маҳалда, ўша найза теккан кўнгил булоғидан кўз очган чашма сувлари вақти келиб сўқир кўзларга кўз ёш бўлишга асқотиши мумкин.

Навоий Ҳазратлари ғазалларида ошиқнинг ҳолати қанчалар забун бўлишидан қатъи назар, унинг руҳи самолар қадар юксак экани гўзал шоирона ташбиҳ восита-сида тараннум этилади:

*Сипоҳий ҳуснунга бир маҳчаси раҳшон алам бўлғай,
Қуёш кўзгусига оҳим сутуни гар тутош ўлсун.*

Ушбу байтда шундай бадий тафаккур илгари сурилади: сипоҳий, яъни ҳарбий хизматчи сенинг жамолинга туғнинг учига ўрнатилган олтиндан ясалган ярим ой шаклини тутгани монанд менинг оҳу нолаларимдан ясалган устун қуёш кўзгусига рўбарў бўлиб, куйса-куйсин!

*Кўнгулда сирри ишқин асрай-асрай ўлдум, эй соқий,
Қадаҳ тутким, харобот аҳлига фош ўлса фош ўлсун.*

Байтда қўлланилган «соқий», «қадаҳ» ва «харобот» – тасаввуфий рамзларга ишора. Соқий – пири комил, Ҳаққа

етишган киши; маърифат булоғи. Қадах – май ичиладиган идиш; ориф инсон қалби. Харобот – пир даргоҳи, пири комил ҳузури, комил инсонлар йиғини. Ана шу маъноларга кўра байт мазмуни қуйидагича: кўнгилда ишқ сирийн асрайвериб тоқатим тоқ бўлди. Эй пир, комил инсонлар аҳлига бу махфий сирым, яъни Ҳаққа ошиқлигим ошкор бўлса бўлсин, энди менга «қадах» тут!

*Кўнгулга жон била бир доғинг оздур, қўй яна бир ҳам,
Неча икки гадога бир дирам узра талош ўлсун.*

Маълумки, мумтоз адабиётда доғ сўзи «куюк», «куйган жой»; «қоралик»; «қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвонлар танасига босилган белги, «нишон», «нақш», «из», «жароҳат» ва «ғам-андух», «қайғу-алам» сингари маъноларда келади. Байтда эса, доғ сўзи кўпроқ «ғам-андух» маъносида келган. Байт мазмуни қуйидагича: икки гадо бир дирам устида талашгани унинг камлигидандир... Лекин сен кўнгилни унга ташбиҳ қила кўрма! Ахир, кўнгил битта бўлса ҳам, унга битта ғам-андухнинг камлик қилади, шу туфайли яна ғам-андухлар қўшавер!

*Ўларда тенгдурур шоҳ айласун гулшан гулин мафраш,
Вагар гулхан кули узра гадо соҳибфирош ўлсун.*

Бу байтда шундай ҳикматли маъно бор: майли, бу ўткинчи дунёда шоҳ, то ҳатто дунёдаги барча чаманзор гулларида гилам қилиб устига ўтирсин, гадо эса, буниси акси ўларок, гулхан кулидан ўзига тўшак қилсин! Аммо, ҳар иккиси ҳам оламдан ўтгандан сўнг улардаги ўша фарқ йўқолади, яъни уларда тенглик пайдо бўлади.

Улуғ шоирнинг ушбу ғазалида матлаъдаги биринчи мисра мақтаъда иккинчи мисра бўлиб қайтарилади.

Мумтоз адабиётда бу санъат лафзий санъат турларидан ҳисобланиб, у«радди матлаъ» деб юритилади. Бу ҳолатни ушбу ғазалнинг мақтаёидан билиб олиш мумкин:

*Навоий ашк дурридек тиларким кўзда ер бергай,
Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун.*

Мақтаъ маъноси: Навоий кўзида абадий макон тутиш учун дуру жавоҳирга ўхшаш кўз ёш истайди. Гарчи бу йўлда, яъни ёр ишқига етишиш орзуси йўлида кўкдан ёғаётган ҳар бир дўл унинг бошига тошдек урилсин! Лекин, у бу ботиний аҳдидан ҳеч вақт қайтмайди, аксинча, унга тоабад содиқ қолади.

Умуман, ғазал, хусусан, ундаги «юз», «ишқ» ва «хусн камоли» образлари замиридаги туйғу ва тимсолларнинг беназиру бетакрорлиги кишини ҳайратга солади. У ботинан ишқ маъноларига бойлиги, суратан эса, ишқ йўлида бетимсол қиёсийликни ўзида жо этган бадий тафаккур маҳсули сифатида Ҳазрат ғазалиётида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал китобхон тасавурида ишқни сурату суръалантиради ва унинг тафаккур тарзида янгича бир эврилиш пайдо қилади.

Ишқ ифшоси

Алишер Навоий назарида сўз қондасига мунтазам риоя қилиш – шеърӣ тафаккур тарзи учун ниҳоятда муҳим омил эди. Эҳтимол шундандир, шоир ижодида такрор қўлланилган сўз аслида бетакрор маънога эга. Унинг ғазалиётида ҳар бир сўз ёки тимсол маъносининг зидди бор.

Сир эмаски, шоир ғазаллари замирида ботиний ишқ мужассам. Зотан, шоир фикрича, илоҳӣ ишқ, аслида ботинийдир. Албатта, Шарқ шеърӣятида уни китобхонга уқтириш учун турли бадий воситалардан, то ҳатто зоҳирий тимсол-размлардан кенг фойдаланилади. Бунда

китобхоннинг зоҳирӣ мушоҳадалардан сўнггина ботиний маъно сари интилиши кўзда тутилган. Биз қуйида ана шундай ғазаллар сирасига кирувчи «Бадоеъ ул-ва-сат»нинг 51-ғазалини шарҳлашга уринамиз.

*Ииқинг ихфосига не янглиг бўлайин муртакиб
Ким, бўлурмен, ҳар киши отингни тутғач музтариб.*

*Эйки, дерсен: бормасун ул юз сари кўнглунг қуши,
Ким кўрубтур шаъмдин парвона бўлмоғ муҷтаниб.*

*Кўрмаган мушкин саҳоб ичра паёнай соиқа,
Дуди оҳимдин дамо-дам шуълалар кўр мултаҳиб.*

*Гаҳ кўзидин ўлтурур, гоҳи лабидин жон берур,
Шўхлигидиндур анга ҳар дам бурайи мунқалиб.*

*Риндлар, ифлосдин ғам йўқ, тўкилган бодадин
Айш этарсиз, чунки муг дайрига кирди муҳтасиб.*

*Итларингга нисбатимни рост қилсам, Каҳф ити
Одамиларга ўзин қилган кебидир мунтасиб.*

*Маркабинг жавлонида бошин Навоий қилди гўй,
Ииқ аро бўлди ажаб саргаишталikka муртакиб.*

Бу ғазал ўқувчига Шарқ шеъриятига хос лирик ишқнинг не чоғли руҳий мақомда эканлигини янада чуқурроқ англатишга қаратилган.

Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Ииқинг ихфосига не янглиг бўлайин муртакиб
Ким, бўлурмен, ҳар киши отингни тутғач музтариб.*

Аввало, ушбу матлаъдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – арабча ихфо сўзидир. Зеро, унинг замирида шоир назарда тутган ажиб бир манзара ниҳон. Бу сўз Алишер Навоий асарларида «яшириш», «беки-тиш»; «махфий» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиётда бу сўз «ифшо» – «фош этиш», «очиш», «ошкор қилиш» маъносидаги сўзнинг зидди сифатида келади. Айни маънода матлаънинг қисқача мазмуни қуйидагича: гўё ҳар бир киши номингни тилга олганида қаттиқ изтироб чекаман, тоқатсизланаман. Бас, шундай экан, қандай қилиб яширин, аниқроғи, ботиний ишқинг сари отланаман! Шоир фикрича, аслида чинакам ишқ хоҳ заминий, хоҳ мажозий, хоҳ ҳақиқий бўлсин, у махфийдир. Зеро, бу ҳол, айниқса, хос кишилари-нинг наинки кўз, юз, то ҳатто кўнгил ифодаларида ҳам сезилиб турмаслиги жоиз. Бу – сир... Аммо киши бу йўлда доимо руҳий ҳаракатда бўлмоғи маъкул.

*Эйки, дерсен: бормасун ул юз сари кўнглунг қуши,
Ким кўрубтур шаъмдин парвона бўлмоғ мужтаниб.*

Байтнинг қисқача мазмуни: яна дейсанки, кўнглинг қуши маъшуканинг гўзал юзи сари ҳаводис қилмасин! Бунинг ҳеч имкони йўқ. Ахир, ҳеч кўрган ёки эшитган-мисан парвона ўзини шамдан олиб қочганини?!

*Кўрмаган мушкин саҳоб ичра паёнай соиқа,
Дуди оҳимдин дамо-дам шуълалар кўр мултаҳиб.*

Бунда шундай бадий фикр илгари сурилади: гарчи чақмоқ қора булутлар тўқнашувидан ҳосил бўлса-да, лекин ҳеч вақт у ўша ерда қўним топмаган. Бу ҳолат худди ботиний ишқ дардлари маҳсули бўлган, яъни ўтли оҳимдан алангаланиб чиқаётган шуълалар аъмолига менгзашир. Нақадар ғаройиб ташбих!

*Гаҳ кўзидин ўлтурур, гоҳи лабидин жон берур,
Шўхлигиндур анга ҳар дам бурайи мунқалиб.*

Байтнинг қисқача маъноси: ёр гоҳ фаттон кўз қарашлари билан кишини фаноликка маҳкум этса, гоҳида эса буни акси ўлароқ, лабидан чучук сув бериб яна кишига жон ато этади. Буларнинг бари, яъни ёрнинг ўзгарувчан феъли унинг шўхлиги туфайлидир.

*Риндлар, ифлосдин ғам йўқ, тўкилган бодадин
Айш этарсиз, чунки муғ дайрига кирди муҳтасиб.*

Байтнинг дунёвий мазмуни: эй ринд аҳли, яъни май-парастлар, аслида сизларни қашшоқликдан ҳеч ғамингиз йўқ. Баъзан ўз риёкорлигингиз учун ҳар қанақасига бўлса ҳам йўл топасиз. Агар дин нозири (яъни шариат қоидаларининг бузилмаслиги учун масъул бўлган шахс) майхонангизга ташриф буюриб қолса, унга етти қатла букилиб таъзим бажо келтирган киши бўлиб, филҳол ерда тўкилиб ётган майни ялаб-юлқаб айш ҳам қиласиз! Сиз гўё бу орқали ўзингизни қанчалик итга тақлид қилганингиз билан, аслида, ит садоқати олдида ҳеч ким эмассиз. Аммо байт замирида яна шундай суфиёна маъно ҳам бор. Байтда қўлланилган «ринд», «бода», ва «муғ дайри» – тасаввуфий рамзларга ишора. Ринд – пири комил, Ҳаққа етишган киши. Бода – илоҳий тажаллийдан сархушлик, илоҳий нусрат ва ишқ. Муғ дайри – пир даргоҳи, пири комил ҳузури. Айни маънода байт мазмуни қуйидагича: эй риндлар, харобот аҳли, сизлар аслида чорасизликдан ҳеч ғам чекмайсиз, ахир, ана шу чорасизликдан етишиб чиққансиз. Демак, бундан қаноат, факр йўлига кирган кишилар, аникроғи, хокисорлик рутбасига кўтарилганлар Ҳақ йўлида мудом ит сингари вафодордирлар, деган ботиний маъно келиб чиқади.

*Итларингга нисбатимни рост қилсам, Каҳф ити
Одамиларга ўзин қилган кебидир мунтасиб.*

Улуғ шоир юқорида келтирилган бадий кайфиятдаги мавҳумликни энди ушбу байтда янада аниқроқ давом эттиради: худдики, остонангдаги итларни ўзимга яқин олганлигимни рўй-рост айтсам, аслида бунга боис ўша садоқатли, яъни «Каҳф ити» тимсолидир. Чунки бу ит ўзини одамзодга алоқадор, гўё азалдан қандайдир боғлиқдек тутди. Бу чин вафо рамзи шу эмасми? Бу Мусхафнинг ўн саккизинчи «Асҳоб ул-Каҳф» – «Ғор эгалари» сурасидаги Тамлихо, Игсиг Мино, Мартолус, Сарриниус, Зу Анас (айрим диний манбаларда бу исмлар бошқачароқ тарзда ҳам юритилган) исмли йигитлар ва уларга йўлда эргашган Қитмир лақабли ит кассасига ишорадир. Яъни улар Дақёнус замонидаёқ имон келтирган ва бу воқеа дин тарихида ғор кишилари номи билан машҳур бўлган. Бунда, асосан, имон, эътиқодталаблик йўлида, ҳатто фанони афзал кўрган йигитларга эргашган Қитмир номли итнинг илоҳий садоқатига рамз қилинган. Зеро, улар Тангрининг марҳамати билан шу ғорда, «Асҳоб ул-Каҳф» ғорида 309 йил уйкуга кетишади... Дарҳақиқат, шоир бошқа ўринларда ҳам чин садоқат, вафодорликни фақат Каҳф ити тимсолидагина ифодалаган. Демак, шоир бунда ошиқ ишқ йўлида худди Асҳоби Каҳф ити, яъни Қитмир сингари содиқ қолишига ишора қилинган. Бунда инсон қанчалик оддий, хокисор ҳаёт кечирса, моддий кўз билан кўриб бўлмайдиган маънавий ҳаёт неъматларидан чинакам баҳраманд бўлади, деган бадий кайфият илгари сурилади.

*Маркабинг жавлонида бошин Навоий қилди гўй,
Ишқ аро бўлди ажаб саргаишталikka муртакиб.*

Шоир одатдагидек бу мактаъда ҳам умумлаштирувчи бадий фикрни мутараққий эттиради. Яъни елдиригдай (лирик маъшуканинг оти назарда тутилган) елиб бораётган чопқир отинг пойига Навоий ўз бошини худди чавгон тўпи сингари ташлади. Бу эса, ишқ туфайли ҳайратланарли ажаб саргашталикка боис бўлди.

Хуллас, ғазал ботинан мажозий ишқ маъноларига бойлиги, зоҳиран эса, садоқат, вафо йўлида қиёсийликни ўзида жо этган бадий тафаккур маҳсули сифатида Ҳазрат шеъриятида муҳим ўрин тутди. Бу ғазал ўзбек миллий поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотади, киши кўнглига эса ишқ доимо руҳий ҳаракатда бўлмоғи жоизлигини солади.

«Меҳр юз кўрмай ўчашди...»

Алишер Навоий Ҳазратларининг жуда кўп ғазаллари ишқ, яъни илоҳий муҳаббат мавзуида. Ғазаллар замирида эса, улуғ шоирнинг сўзи қадар қадр топган шахсияти, пок эътиқоди, садоқати, юксак бадий тафаккури, илоҳий туйғуси ва, энг муҳими, унинг гўзал ҳақиқати мужассамдир. Бу сунъийликнинг зидди ўлароқ, ҳаёт билан бақамти кайфиятда кўз очиши бот-бот ҳайратлантиради. Чунки ўз даврининг ҳам эҳтимолият, ҳам заруриятига кўра Навоий ижодиётидаги бундай ғазаллар нафақат тасаввуф илми, балки шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат илмларининг ўзаро уйғунлигида юзага келган ғаройиб туйғу ва тафаккур маҳсулидир. Улуғ шоир ғазалларини биргина шариат ёки тариқатга боғлаб талқин қилиш ҳақиқатдан йироқ, албатта. Эҳтимол, шунинг учун ҳам, етти яшардан етмиш яшаргача банибашар авлоди борки, улардан ўзига хос тарзда баҳраманд бўлаверади. Бундай хусусият шоирнинг биз қуйида қурбимиз етганча шарҳлашга уринмоқчи бўлган ушбу ғазалида ҳам ўз аксини топган.

*Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот,
Ким қабул этман огир деб чиқса эғнимдин қанот.*

*Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташила ул юкни етишмак истасанг васлига бот.*

*Шаҳсуворимнинг буроқи пўясидин қолди барқ,
Ким анинг феъли шитоб эрмиш, мунунг расми сабот.*

*Кўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни Туфайл
Ангаким, топмиш Масиҳ онинг туфайлидин ҳаёт.*

*Меҳр юз кўрмай ўчашиди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сариг юзин қора ердин уёт.*

*Чун юди кўзлар саводин ашк ёрут юз очиб,
Ким дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот.*

*Эй Навоий, хоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор биайниҳ тўтиё ичинда солгандек набот.*

Бу – «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 73-ғазали бўлиб, етти байтдан таркиб топган. Ғазал юқори тахайюл ва бетакрор ботиний ишқ туйғуларини ўзида мужассам этган. Унинг ўзига хос хусусияти шундаки, китобхонга шарқ шеъриятига хос илоҳий ишқнинг самолар қадар юксак мақомда эканлигини янада чуқурроқ англатади.

Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот,
Ким қабул этман огир деб чиқса эғнимдин қанот.*

Ёр васлига етишиш нақадар мушкул бир савдо... Чунки у чек-чегарасиздир. Чексизликнинг чекларига етар-

манму, – деб шоир Ҳаққа ёлворади. Унинг «жаҳди», яъни шахду шиддату жасорати ич-этига сиғмаса нетсин! Айни маънода матлаънинг мухтасар мазмуни куйидагича: эй маҳбубам, ҳозир шундай бир ҳолатдаман, яъни илоҳий ишқ ичра васлингга етишиш орзусида шу қадар ҳам ғайратли, ҳам беҳудманки, бордию эғнимдан қанот ўсиб чиқса, уни оғир деб қабул қила олмайман. Аниқроғи, на нафимни, на зараримни биламан. Зеро, бу таврни ботинан англаш учун ўзимда қурб топа олмаяпман.

*Сабр тоғи бирла қилмоқ нўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни етишмак истасанг васлига бот.*

Ушбу байтда шундай бадий тафаккур бор: сабр тоғи, яъни ботиний сабрнинг юки шундай оғирки, аслида у билан ҳеч вақт юксак орзуларга, айниқса, ёр васлига етиб бўлмайди. Чунки ботиний сабр юки билан маънавий жиҳатдан елиб-югуриб бўлмайди. Шунинг учун, эй кўнгил, агар маҳбуба васлига етишишни чиндан истасанг, аввало, бу юкни ташла, яъни ундан халос бўл! Бу байтдаги мавҳумлик ёки тугал маъно кейинги байтда ойдинлашади:

*Шаҳсуворимнинг буроқи нўясидин қолди барқ,
Ким анинг феъли шитоб эрмиш, мунунг расми сабот.*

Бунда шаҳсувор сўзи чавандоз ёки гўзал маҳбуба эмас, балки сўнгги мурсал маъносида келяпти. Бу сўзнинг қаратқичи буроқ – диний эътиқодга кўра, учар от бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) Меърож туни унга миниб Маккадан Байт ул-муқаддасга, у ердан самога кўтарилганлар. Меърож тунида сўнгги мурсалдаги шитоб, яъни маъшук васли куйидаги суръат шу даражада тез эдики, ҳатто ётган ўрни совимасдан яна тунги тўшагига қайтиб

тушди. Бунинг акси ўлароқ, улуғ шоир ишқ йўлида гўё ўзидаги сушт ҳаракатни таҳқирлади. Кейинги байтлардаги ташбиҳлар ана шу бадий тафаккурни тўлдиришга хизмат қилади.

*Кўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни Туфайл
Ангаким, топмиш Масиҳ онинг туфайлидин ҳаёт.*

Мазкур байтдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – арабча туфайл сўзидир. Зеро, унинг замирида улуғ шоир назарда тутган ажиб бир тимсол мужассам. Туфайл Алишер Навоий асарларида «чақирилмаган меҳмон», «Ўзи чақирилмаган бўлса ҳам, чақирилган кишилар қаторида, уларга эргашиб, тўй-маъракаларга борувчи»; «сабаб», «боис», «баҳона», «важ-корсон», «восита» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, диний адабиётларда бу тимсол «араблар қабиласига мансуб Умайя авлодидан бўлган Туфайл исмли шахсдир. У жуда камбағал, фақир бўлганлиги туфайли, ҳатто бировларникига меҳмондорчиликка ҳам бора олмаган. Демак, шоир бунда қайсидир маънода камбағаллик айрим кишилар назарида фазилат бўлмаслиги мумкин, лекин бу айб ҳам эмас, деган бадий тафаккурни илгари суради. У камбағал, фақирдир, лекин ботинида ажиб меҳрга ташна садокатли кўнгил яширин. Ахир, азалдан тақдир, аниқроғи, илоҳий ҳукм унга шу фақирликни ихтиёр этган бўлса, не ажаб. Ҳолбуки, шоир Туфайл шахсида қандайдир бир илоҳий ҳикмат борлигини кўради. Энг муҳими, унинг ўз шахсий олами мавжуд. Шунингдек, у ҳаётда доимо ўз жодасини, яъни ўрнини яхши билади. Айни шу жиҳатлари билан бошқалардан фарқланиб туради. Яна унда Худо берган шундай табиий булоқ сувидай жиҳат мавжуд: у кимсалар меҳмондорчилигига бориш учун бойиш у ёқда турсин, ҳатто бу тарзни ҳаёлига ҳам келтиролмайди. Улуғ

шоир ушбу байтда гўзал ташбиҳ орқали айни шу ҳолатга рамз-ишора қилганининг эҳтимоли кўпдир. Чунки давр аҳли унинг сўзини англаши қийин. Айни маънода байтнинг қисқача мазмуни куйидагича шарҳланади: Масиҳнинг кишига ҳаёт бағишловчи нафаси ҳақида кўп гапириш айни дамда унчалик жоиз эмас, балки кишига худди Туфайлдай оддий, табиий ҳаётингни бахшида эт! Зеро, бундан ҳатто Масиҳнинг ўзи ҳам жон топган бўларди. Эҳтимолки, бунда улуғ шоир ҳаёлотида яна шундай бир сирли рамз ўрлашган. Яъни бунда Масиҳ – Исо келажакдаги ўз тақдири – вақти-соати етганда, тўртинчи осмондан Ерга тушиб, гўё чақирилмаган меҳмон Туфайлдай сўнгги мурсал авлодига меросхўр бўлиши назарда тутилган. Айни маънода улуғ мутафаккир тахайюл оламида дунёнинг бир кунжида томлари хувиллаб ётган Туфайл ҳаёти – кулбаси жонланади. Балки чинакам кўнгил шу боис барҳаётдир.

Улуғ шоир шеъриятида «юз» рамзий образи такрор ва такрор келиб, ҳар сафар ўзгача бетакрор бадий маъно-мазмун, тutilмаган лирик образ касб этади:

*Меҳр юз кўрмай ўчашиди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сариғ юзин қора ердин уёт.*

Бунда «юз» ташбиҳининг турли бадий маъно жиолари, айниқса, тажнис бадий санъати орқали кўҳна Шарқ шеъриятига хос маъшуқанинг лирик тимсоли яратилади. «Меҳр юз кўрмай ўчашиди...» Нақадар ғаройиб ташбиҳ. Умуман, улуғ шоир бу ташбиҳни бошқа ўринларда ҳам ҳадди аълосига етказиб қўллайди: «Меҳр паст ўлган замон андоқки топқай соя тул». Шоирнинг самовий қарашлари «меҳр» тимсолида мужассам. Айни маъноларга кўра байтдаги бадий кайфият шундай: меҳр – қуёш ҳали юзланмай туриб, яъни намоён бўлмасдан

парда ортидаги юзингни кўриши биланоқ ўчакишди-кўйди. Бу худди куёш сариғ, яъни гўё касалманд юзини ердан кўтаролмаётганидан хижолат чекаётган тарзга менгаш эди. Лекин улуғ шоир мазкур байтнинг иккинчи мисрасида тааммул, яъни андиша, ийманиш туйғусини илгари суриб, бурун ўчакишган бўлса ҳам, сўнг ошиқ бу ахдидан қайтади. Аниқроғи, бундан руҳий изтироб чекиб, у чинакам меҳру вафо муҳофизига айланади.

*Чун юди кўзлар саводин ашк ёрут юз очиб,
Ким дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот.*

Шоир байтда шундай элсеварлик кайфиятини очик баён этади: дирамсиз, яъни ҳеч вақоси йўқ элга бойлар фарз деб закот бериши – бу худди кўз косаси ичидаги кўзга кўринмас модданинг вақти-қақти билан кўз қорачиғини ювиб туришига ўхшайди. Албатта, буни ҳеч ким пайқамайди. Негаки, закот ҳам мискинга, аслида ошқоро эмас, балки пинҳона берилгани дуруст. Шоир фикрича, тариқдай беминнат қилинган саховат киши кўнглини тоғдай сарбаланд қилади, унга кўзга кўринмас куч-қудрат ато этади. Демак, бунда улуғ шоир элни кўз қорачиғига менгзайди. Нақадар ғаройиб ташбих! Аммо бу ўринда яна бир сирли ишора бор. Зеро, шоир фикрича, кишидаги иймон, эътиқодталаблик биргина ислонинг закот ёки диний ақоидларини адо этиш билан амалга ошиб қолмайди. У жуда кенг тушунча... Ҳақиқатан, Ҳазратнинг иймонга нисбатан кенг қараш ва асрий даъватлари кейинчалик ҳам ўз ифодасини топди. Одамият буни турли кўринишларда бўлса-да, англаб етди: «Иймон – фақат муайян диний таълимотларнинг маҳрига тушган фавқулодда бойлик эмас. Энг яхши иймон – бўлиб ўтган, ҳозир мавжуд ва энди бўладиган нарсаларнинг ҳаммасида Камолотга интилувчи бир ирода мужас-

сам эканига қатъий ишонч. Кимда-ким шу эътиқодга эга бўлса, у мукаммаллашиш жараёнида иштирок этади» (Жон Голсуорси). Энг муҳими, бунда инсон ботиний хотиржамлик ва ростликка эришади.

*Эй Навоий, хоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор биайниҳ тўтиё ичинда солгандек набот.*

Мақтаънинг мухтасар мазмуни: эй Навоий, лирик маъшуқанинг хоки пойи – оёқ ости тупроғи йўлидаги фидойилик ва қурбонлик борасидаги таърифнинг нақадар шириндирки, гўё тўтиё (кўз дориси), яъни оч кўк рангли, кумуш каби ялтироқ модданинг оксиди ёки купорос – қандайдир сульфат кислотаси ичида ётган новот ёки бир обакидандонга менгзашир. Эҳтимол бу модда ичида новотнинг шакли ёки мазаси аллақандай ўзгаришларга учрашар?! Энг асосийси, агар киши ўз айтган сўзига амал қилмаса, унинг сўзи ҳар қанча фасиҳ, гўзал, ширин бўлмасин – у алдамчи кўринишдир. Зеро, бундай сўзнинг замирига нигоҳ ташланса, худди ўша модда ичидаги шаклсиз, маънисиз бир нарсадирки, уни таърифлашга тил ожиздир... Навоий ушбу ташбиҳ мисолида инсоннинг рост, ҳаққоний сўзи, аслида ботиний ҳодисалигини назарда тутмоқда.

Хуллас, ғазал зоҳиран Шарқ шеъриятига хос лирик маъшуқа васлига етишиш йўлидаги саъй-ҳаракат, ботинан эса илоҳий ишқ сари яна бир гом, яъни руҳий бир қадам қўйиш, шу билан бирга, комиллик сирлари ва орифлик тарзини англаш йўлида қиёсийликни ўзида жо этган бадий тафаккур маҳсули сифатида Ҳазрат шеъриятида муҳим ўрин тутди. Зотан, бунда улуғ шоир нафақат бадий тафаккур ёки жўшқин туйғулар соҳиби, балки илми ҳайъат, кимё сингари билимларни чуқур эгаллаган улуғ олим сифатида ҳам намоён бўлади. Бу

ғазал ўзбек миллий поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотилади, кўнгилу жону руҳиятда эса илоҳий ишқ сари интилиш туйғусини пайдо қилади.

«Асҳоби Каҳф» ити ёхуд садоқатли ит тимсоли

Алишер Навоий Ҳазратларининг аксар шеърлари замирида чинакам садоқат, вафодорлик ит тимсолида ўз аксини топган. Айтиш жоизки, бу тарз, аслида мумтоз адабиётимиздаги энг кўҳна мавзулардан бири саналади. Лекин шу кўҳна мавзу шоир асарлари мазмун-мундарижасини шунчалар кўп ва ҳўп бойитганки, уларнинг маъно кўлами ўзбек миллий адабиётининг янги-янги саҳифаларининг очилишига боис бўлади ва у бизнинг бу борадаги тасаввур оламимизни янада кенгайтиради. Лекин, Навоий сатрлари катидаги шу тимсол билан боғлиқ сўз ва иборалар бирорта луғатда тўлиқ қайд қилинмаган ёки баъзиларининг маъно-мазмунини фақат қисмангина баён қилинган. Ҳолбуки, улуғ шоир ижодида кўп маънолилиқ жуда кучли бўлиб, бир сўзга кўплаб маънолар юкланган. Ҳақиқатан ҳам қадим мумтоз адабий манбаларида ушбу сўз кучук, сағ (ит), сағишикорий (овчи ит) сағи обий (қундуз, яъни сув ҳайвони), калб (ит), сағбон/сакбон (итбоқар), сакбонлиғ, саклов (сув ити, жонивор), калбак (кучук, ит) сингари кўплаб маънодошлари билан такрор ва такрор намоён бўлади. Бундай пайвасталик замиридаги тимсол улуғ шоир асарларида бундан-да пайдар-пай маъно-мазмун касб этган десак, муболаға бўлмайди. Айни маънода биз қуйида Навоийнинг айрим шеър ва ғазалларидаги ит тимсолини қурбимиз етганча талқин қилиб ўтмоқчимиз:

*Ким кучук бирла хўтукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одамий.*

Ушбу байтда шундай бадий тафаккур илгари сурилган: эй оқил, кучук – итнинг ёки хўдук, яъни хўтик – эшакнинг боласига қанчалар меҳр бериб тарбия қилмагин бу барибир бефойдадир. Чунки улар шундай яралган. Аниқроғи, тақдири азалнинг ҳукми шундай, сен бунга ўзгартира олмайсан!

Зеро, бу тарбиянгдан кучук нари борса катта қопоғон итга, хўтик эса бир тепонғич эшакка айланади, лекин асло одам бўлмайди. Албатта, бу – мажоздир. Лекин бунда яна шундай рамз борлигининг аҳтимоли кўп: инсоннинг ичида қандайдир бир «қора девор» бор. Агар киши шу «қора девор» ортида бир умр қолиб кетса, у одамийлик касб этмай, балки шу ҳайвонийлик қобилиги ичра мангу қолиб кетар... ана шунда унга ҳеч қандай тарбия қор қилмас...

*Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбият била қила олғайму ани ток.*

Бу байтнинг мухтасар баёни шундай: киши ит узумига шунчалар май билан сув берса, яъни уни қалб қури билан тарбиялаб вояга етказаман деса, шубҳасиз, катта иштибоҳ – хато қилган бўлади. Негаки, киши бу қилган тарбияси билан уни ҳеч қачон ток узуми даражасига етказолмаслиги аниқдир. Унинг бу ҳаракати зое кетади. Бунда бу сўз «итузум» маъносида қўлланилган.

*Мен киму зулфунг таманноси, агар куфр истасам,
Итларинг бўйни танобидин манга зуннор бас.*

Ушбу байтнинг қичкача мазмуни қуйидагича: эй маҳбубам, зулфингнинг таманноси олдида мен ҳеч қим эмасман. Мен учун сенинг васлингга етишиш бор-йўғи бир ҳаёлдир. Бордию, бу тарзга куфрга, яъни кофирлик-

ка берилиб баён этадиган бўлсам, шундай деган бўлардим. Эй ёр, итларингнинг бўйнига осиглик арқондан менга бир зуннор ясаб бер! Менга шунинг ўзи кифоядир. Юқоридаги байтда бу сўз «ёр ити» маъносида келган. Бироқ ушбу мавзу кейинчалик Навоий асарларида чуқур диний руҳ ола бошлаганлиги шоирнинг айрим мисралари қатидаги тағмаънолардан аён бўла боради:

*Чекмай малак лутфунг кун и жуз зикр ила тасбиҳ уни
Одам дебон қаҳринг туни ҳар дам «заламно раббано».*

Шоир ушбу байтнинг иккинчи мисрасида Куръони Каримдан «заламно раббано» («заламно раббано анфусано» – «эй Раббим, биз ўзимизга зулм қилдик») иқтибосини келтиради. Бундан мурод Оллоҳ одамга жон ато этаётганида у (одам)нинг биринчи бор акса уриши ва барча малоиклар истиғфор келтириши, шайтон алайҳи лаъна эса мен оловдан, одам балчиқдан яралди деб, сажда қилмай, аксинча, унга тупуриб кибрга кетганлиги каби илоҳий маъноларга ишорадир. Диний ақидаларга кўра, унинг тупуги одамнинг киндигига тушади ва Тангри таоло дарҳол у жойни бир парча эти билан бирга юлиб ташлайди. Ана шу этдан надир бир кучук пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бошқа жонзотларга қараганда, у одамга яқин ва вафодор ҳисобланган.

*Шери гардун ул кишига бўйни боғлиғ бўлғай ит,
Ким эшигинг итларин топқай ўзига ақрабо.*

Юқоридаги бадиий кайфият ушбу байтда ҳам бардавом эттирилган. Аммо бунда сўз сўнгги мурсал васфига қаратилган: худдики эшигингдаги итларни ўзингга қариндош деб билганинг каби осмон шери (фалакиёт илмида осмоннинг ўн икки буржидан бири, «асад») ҳам гўё

у киши (Бу ерда Муҳаммад с.а.в.нинг меърожга чиққан кечасидаги бир ҳолатга ишора қилинмоқда – М.А.)га азалдан илоҳий ҳукмга кўра, бўйсундирилган ит сингари боғланган. Шунингдек, шоир шери гардун – осмон шери деганда, у кишининг куёвлари Алининг садоқатини ҳам назарда тутган. Умуман, бу байт замирида яна бир рамз ҳам йўқ эмас. Аниқроғи, бунда мусҳафнинг ўн саккизинчи сурасига қаратилган ишора бор. Ҳақиқатан ҳам бу рамз, айниқса, улуғ шоир ғазалиётидан кенг ўрин олган:

*Итларингга нисбатимни рост қилсам, Каҳф ити
Одамиларга ўзин қилган кебидур мунтасиб.*

Энди бунда ушбу рамз нафақат байт замирида, балки зоҳирона, яъни очиқ-ойдин ифодаланган: остонангдаги итларни ўзимга яқин олганлигимни рўй-рост айтсам, аслида бунга боис ўша вафодор, яъни «Каҳф ити» тимсолидир. Чунки бу ит ўзини одамзодга алоқадор, гўё азалдан қандайдир боғлиқдек тутди. Бу чин вафо рамзи шу эмасми? Бу мусҳафнинг ўн саккизинчи «Асҳоб ул-Каҳф» – «Ғор эгалари» сурасидаги Тамлихо, Игсиг Мино, Мартолус, Сарриниус, Зу Анас (айрим диний манбаларда бу исмлар бошқачароқ тарзда ҳам юритилган) исмли йигитлар ва уларга йўлда эргашиган Қитмир лақабли ит қиссасига ишорадир. Яъни улар Дакёнус замонидаёқ иймон келтирган ва бу воқеа дин тарихида ғор кишилари номи билан машҳур бўлган. Бунда, асосан, иймон, эътиқодталаблик йўлида, ҳатто фанони афзал кўрган йигитларга эргашиган Қитмир номли итнинг илоҳий садоқатига рамз қилинган. Зеро, улар Парвардигорнинг инояти билан шу «Асҳоб ул-Каҳф» ғорида 309 йил уйкуга кетишади... Дарҳақиқат, шоир бошқа ўринларда ҳам чин садоқат, вафодорликни фақат Каҳф ити тимсолидагина ифодалаган. Демак, шоир бунда чин

ошиқ ишққа худди «Асҳоби Каҳф» ити, яъни Қитмир сингари содиқ қолишига ишора қилган. Бунда инсон қанчалик оддий, хокисор ҳаёт кечирса, моддий кўз билан кўриб бўлмайдиган маърифий ҳаёт неъматларидан чинакам баҳраманд бўлади, деган бадиий кайфият илгари сурилади.

Хулоса қилиб айтганда, улуғ шоир ўз ижодиётида итни тимсол мақомига кўтариб, чин ботиний садоқат, вафодорликни Каҳф ити мисолида тараннум этган. Зотан, шоирнинг диний эътиқодига кўра, итда ҳам азалдан заррадек бўлса-да, инсонийликка хос қандайдир бир фитрат ёки унга боғлиқлик бўлган. Бордию, ундаги ўша кичкина тавр очила қолса, у «намиқдор» бўлса ҳам гўё одамийлик касб этиши эҳтимолдан холи эмас. Унинг зидди ўлароқ, гарчи шу хусусият инсонда жуда юқори бўлгани билан, у очилмаса инсон «қора девор», яъни ўша ўз худбинлик девори ортида абадий қолиб кетаверади. Яъни гарчи инсонлар сафида бўлса-да, аслида унда одамийликдан асар ҳам бўлмайди. Энг муҳими, бу йўсин шоир эътиқодини янада чуқурроқ ўрганишга йўл очади. Бу тарз ўзбек миллий поэтик тафаккур тарзида янгича бир тавр уйғотади, айниқса, азалдан инсон ва итнинг бир-бирига пайвасталиги, вафодорлиги ёхуд қиёсийлигини ўзида жо этган бир тарз сифатида ўқувчи кўнглида доимо садоқат ва вафо уруғини экиб, ажиб бир эврилиш туйғуларини пайдо қилади.

XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

Анъанавийликка эш, янгиланишга ташна (Чўлпон шеърлятида анъанавийлик)

Миллий адабиётимиз равнақига улкан ҳисса қўшган сўз санъаткори Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон поэзияси анъанавийликка эш бўлган адабиётимиз тарихидаги катта ўзгаришлар даври шеърлятидир. Бу шоирнинг адабий эстетик қарашларини тушуниш, шеърлари замиридаги рамзий маъноларни теран илғаш ва уларга муносабат билдиришдан аввал Алишер Навоий ҳазратлари шеърлятига бир назар ташлаб ўтиш жоиз. Зеро, «Адабиётнинг хусусияти, мазмуни ҳамда вази-фаси ҳақида бағоят маънодор бир таъриф Навоийнинг шеърлятга қарашини тўғридан-тўғри ва очикдан-очик ифодаляди»¹. Илло, Навоийнинг анъанавий, халқона оҳангга бой, кўнгил нидоси билан битилган анъанавий шеърляти тажрибаларидан улги олиб ижод қилиш ҳар бир ижодкор учун юқори самара бериши сир эмас.

Ҳар бир миллат шеърлятининг халқаро нуфузи миллий қадриятлари халқининг мезонларига таяниши, чинакам анъанавийлик асосида шаклланиш тарзи билан белгиланади. Зотан, миллат шоирининг бадий услуби, шеърлятидаги поэтик образ, рамзларнинг ривож, барда-

¹ Мақсуд Шайхзода. Ғазал мулкининг султони. – Т., 1972. – 195-бет.

вомлиги миллий анъаналар замирида янги-янги жиҳатлари инкишоф этилиши билан боғлиқ адабий жараёндир. Хусусан, Навоий ҳазратлари ўз шеъриятида анъанавийлик ва рамз-ишораларни қўллашга изчил ва теран ёндашган. Аслида, бундай ёндашиш миллий адабиётда анъаналар узлуксизлигини таъминловчи мезон ҳамдир.

Айни шу маънода Чўлпоннинг «Улуғ Ҳиндий» мақоласидаги анъанавий мумтоз шеъриятимизга дахлдор қуйидаги хитобига баҳоли қудрат муносабат билдириб ўтиш жоиз кўринади:

«Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил!

Кўнгил бошқа нарса – янгилик қидирадир: Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулкунбойларни ўқиймен, қувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса, менинг эртам учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳакимзодаларни ўқимаймен, ўқимаймен, мени шу ҳолга солғон ўшалар!...»¹.

Шоирнинг ушбу рамзий хитоби – анъанавийликка муносабати адабиётшунос олимлар томонидан турлича талқин қилиниб келинаётир. Бу талқинларни ривожлантириб яна шуни ҳам айтиш лозимки, шоирнинг рамз ва гўзал бадий тафаккурга ўралган сирли, жумбоқли ушбу хитобини ўша даврдаги айрим дилозор, адабий идроки ҳаминқадар қаламкашларга қарата айтилган зардаси, дейиш ҳам жоиздир. Негаки, улар ўша кезларда зўр бериб шоир ижодидан сиёсий хатоларини қидираётган, унинг номини, ижодини қоралашга уринаётган эди. Чўлпоннинг бу хитоби замиридаги муддао эса барча ижодкорларни бир мақсад сари – миллий адабиёт равнақи йўлида бирлаштиришдан иборат эди, холос. Унинг наздида, шеър жозибаси фақат қофия, шакл ва мазмун

¹ Адабиёт надур. –Т.: Чўлпон, 1993. – 57–58-бетлар.

уйғунлигидагина эмас, балки ундаги поэтик образнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигида. Энг муҳими, ҳар бир давр шеърияти ўзига хос тарзда эркин ҳаракатланмоғи ва янгиланмоғи керак. Демак, Чўлпон шеърияти аслида анъанавийликка эш, янгиланишга ташна шеъриятдир. Негаки бу даврда худди шундай шеъриятга кучли бир эҳтиёж бор эди. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, шоир шеъриятга янги нафас олиб киришда фақат кўр-кўрона анъаналарга таяниб қолиш ножоизлигини назарда тутган. Собиқ шўро даври мафкурасининг исканжасига тушган ҳар қандай фидойи ижодкор бу масалага ана шундай сирли ёндашиши табиий бир ҳол эди.

Маълумки, шоир шеъриятининг замирида яссавиёна, навоиёна, машрабона анъанавий услуб бор. У ўз поэзиясида мумтоз шеъриятимизга хос поэтик анъанавийлик ва тимсоллардан тортиб, лафзий ва маънавий, ҳатто «тажохул-ул-ориф» (билиб билмасликка олиш) сингари бадий санъатлардан кенг фойдаланган. Зеро, чўлпоншуносликда таъкидланганидек, шоирнинг биргина машҳур «Гўзал» номли шеърида қарийб ўнга яқин мумтоз адабиётимизга хос (тазод, инток, тасбиғ, ташхис, ружуъ, муболаға, иғроқ, тадриж, иштиқоқ, ташбиҳ каби) бадий санъатлар қўлланилган. Чунончи, Навоий шеъриятига муҳаббати баланд шоир ўз шеърларида «қуёш», «ой», «кўк» каби поэтик тимсол ва рамзларни қўллаб, анъанавийлик меъёрларига риоя қиларкан, «қуёш» поэтик тимсолидан турли маъноларда фойдаланади. Масалан, «Қаландар ишқи» номли шеърида ўқиймиз:

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

Бир қарашда ушбу мисралар маъноси рамзий ифода-лар талқинисиз ҳам тушунарлидек кўринади: худди

шоир Чўлпоннинг адабиёт оламида тутган ўрни ҳақидаги умумий шарҳлардек. Аммо бу шеър синчковлик билан шарҳланса, шоирнинг бадий кайфияти янада аниқлашади: Чўлпон – тонг юлдузи тунги сайрдан сўнг, яъни куёш чиқишидан олдин гўё кўз илғамас даражада яна бир лаҳза кўзга ташланадию, тезда кўздан ғойиб бўлади. Шоир бу ўринда ушбу юлдузнинг бошқа сайёраларга қараганда жуда тез, журъат билан ҳаракат қилишига ҳам ишора этади. Яъни шоир талқинича, Чўлпон юлдузи жасорат тимсоли ҳамдир. Бу ерда яна бир рамз ҳам бор: муҳаббат шундай бир ажиб туйғуки, ундан таралаётган меҳрни фақат куёш нурларига қиёслаш мумкин. Бу нурга Тонг юлдузи бардош бера олмаслиги аини ҳақиқат. Зеро, бу мисраларда «чўлпон» сўзи нафақат шоир таҳаллуси, балки ўрни билан анъанавий шеърятимизга хос поэтик образ – маънавий бедорлик рамзидир. Бинобарин, бу талқинлардан шоир шеърятни замирида кучли бир миллийликка вобаста анъанавий издошлик борлиги аниқ сезилади. Аини шу маънода Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари») асаридаги «Агар ишқинг хавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун, Нишона ҳар бирига, дермен, ушбу хаста бош ўлсун» матлаъи билан бошланувчи 504-ғазалидан бир байтни ғазалнинг умумий мазмуни шарҳи билан бирга келтирамиз:

*Куёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбиҳ,
Оғиз гар зарра, Чўлпон – кўз, янги ой анга қош ўлсун.*

Аввало, ушбу байтдаги энг характерли «чўлпон» сўзига эътиборни қаратайлик. Бу сўз Алишер Навоий асарларида «ёруғ тонг юлдузи»; «гўзал», «чиройли», «порлоқ» сингари маъноларда қўлланилади. Умуман, мумтоз адабиётда «Чўлпон» – «Зухра», «Ноҳид» номлари билан ҳам юритилади. У Куёш тизимидаги катта сай-

ёралардан бири, Ерга энг яқин, Қуёшдан ҳисобланганда иккинчи сайёра. Форсий ривоятларга кўра эса, Чўлпон – Ноҳид афсунгар Ҳорут ва Морут ошиқ бўлган аёлдир.

Ушбу байтда «муроату-назир», яъни «мутаносиб» (бир-бирига мос ва монанд лафзларни бир байтда тўплаш; масалан, қуёш ва ой, кўз ва қош сингари сўзлар) бадий санъати қўлланилган. Яъни ушбу байтда қуёш ва ой сўзлари «гардун» сўзи орқали ўзаро боғланади. Бу санъат мумтоз адабиётда «таносуб», «талфиқ», «тавфиқ», «ийтилоф» деб ҳам юритилади¹.

Шоир поэтик талқинича: агар ишқ туфайли осмондан дўл ёғса, майли, тошга айлансин. Фалак қуёшдек келадиган тиллаларни ҳадя этса ҳам, мен уларни рад этаман. Эй ёр, сенинг қуёшдек меҳринг ошиқлар қалбини қиздиради. Эй фалак, нидоимни эшит! Қуёшни, тонг юлдузигу тонг юлдузи, балки ойга ҳам ташбих қилиб бўлмайди. Майли, ташбихда сенга бир йўл кўрсатай. Агар сен ёрнинг оғзини бир зарра деб билсанг, унинг шахло кўзини Чўлпон юлдузи, қошини эса янги чиққан ойга қиёс қила қол!

Бу ўринда Навоий «чўлпон» сўзини гўзаллик тимсолида қўллаш баробарида сонияда минглаб чақирим йўлни босиб ўтадиган тезучар сайёра – Чўлпон вафо, муҳаббатда ҳеч қачон қуёшдек вазмин бўла олмаслигини поэтик рамзларда ифодалайди. Айти шу маъноларни назарда тутсак, Чўлпонга бу мисралар таниш бўлиши эҳтимоли кўпдир. Зотан, шоир шеъриятидан бой анъана ва улугъ янгиланишларга хос навоиёна мумтоз услуб уфуриб туради.

Навоий ҳазратлари ғазалларида ошиқнинг ҳолати қанчалар забун бўлишидан қатъи назар, унинг руҳи самолар қадар юксак экани гўзал шоирона ташбих воситасида тараннум этилади:

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ. – Т., 1981. – 232-бет.

*Куйдуруб, эй ишқ ўти, гардунга совурдунг кутум,
Пояда охир бу янглиғ кўкка еткурдунг мени.*

«Бадоеъ ул-бидоя» девонининг «Эй куёш, невчун қошингдин соядек сурдунг мени /Равшан айлаб жумлаи оламни, куйдурдунг мени» матлаи билан бошланадиган 745-ғазалидан келтирилган мазкур байт маъноси-га асосланиб айтиш жоизки, Чўлпон шеъриятида ҳам Навоий шеъриятига хос юксак ишққа уйғун тимсол ва халқона оҳанг устунлик қиладиган анъанавийлик мавжуд. Фақат камдан-кам санъаткоргина улугъ шоирнинг ижодий маҳоратидаги бетакрор услубига янгича рух, оҳанг кўша олиши, яъни уни санъаткорона давом эттира олиши мумкин. Ана шундай бахт Чўлпонга насиб этган.

Мазкур мулоҳазаларимизни атоқли адиб Ойбекнинг: «Символист шоир (Чўлпон назарда тутилган. – М. А.) Навоийни энг юқори даражага қўйиб, унинг бутун методларини ўрганишга қистаб, шунинг билан бирга бизнинг ёш ёзувчиларимизга символистикани ўргатиб келдилар. Навоий йўлида суяги қотғон Чўлпонни текшириб, шунинг учун ундаги услуб ва шаклини ўрганишга киришадилар», деган фикри ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, устоз Озод Шарафиддинов ҳам «Чўлпонни англаш», «Адабиёт яшаса – миллат яшар» номли мақолаларида шоир шахсияти ва шеърияти ҳақида қимматли маълумотлар бериб ўтган. Хусусан, Чўлпоннинг ҳар қандай оғир вазиятда ҳам ўз метин эътиқодига содиқ қолган, «ғоявийлик», «партиявийлик» деган иллатлардан юқори тургани ҳам ишонарли тарзда баён этилган. Албатта, Чўлпон ижодиёти борасидаги бундай маълумот ва талқинлар бошқа адабиётшунос олимларимизнинг илмий ишларида ҳам мавжуд. Уларнинг изланишларини давом эттириш эса айни муддаодир.

Хуллас, 20–30-йиллар ўзбек миллий адабиётидаги анъанавийлик, шеърят замиридаги тимсол ва рамзлар-

нинг янгича такомили Чўлпон шеъриятида ўз аксини топди. Эндиликда ана шу шеърят моҳиятини тўла англашга эҳтиёж ортаётир. Кўриниб турибдики, бу – шоир шахсиятига доир адабий манбаларни янада теран, шоир шеъриятига хос навоиёна анъанавийлик хусусиятларини кенг миқёсда ўрганишни тақозо этади.

«Ихroj» сўзининг маъносини биласизми?

(Усмон Носир шеъриятида анъанавийлик)

Ўзбек тилининг имкониятлари ниҳоятда кенг. Улуғ бобомиз Алишер Навоий ҳазратлари бу тилнинг чексиз имкониятлари ҳақида шундай ёзган эдилар: «...турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди – оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ, анда зебу зийнат; ва сипеҳре табъға маълум бўлди, тўккуз фалакдин ортуқ, анда фазлу рифъат; ва махзане учради – дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ; ва гулшане йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандароқ...» («...туркий сўзларга ҳам мулоҳаза лозим кўрилди – бундан шундай олам намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқ. Унда табъға зеб ва зийнат осмони маълум бўлди, тўкқиз фалакдан ортиқ. У ерда фазилат ва буюклик хазинаси учради – дурлари юлдуз гавҳарларидан ёрқинроқ ва гулшан йўлиқтики, гуллари фалак юлдузларидан кўра тиниқ, ёрқинроқ...»). Демак, гап бу тил имкониятларидан фойдалана билишда. Зеро, тилимизда шундай сўзлар борки, баъзан уларнинг маъно тараққийини белгилашда ёки маънодошларини аниқлашда ўзга тиллардан қилинган таржима ишларидан фойдаланишга тўғри келади. Бошқачароқ айтганда, бундай сўзларни шарҳлашда маъно сўздан хорижда ёки сўз маънодан хорижда тамойилига асосланиш керак бўлади: «Маъно сўздан ташқарида ёки сўз маънодан хорижда бўлмайди,

дейишлари мумкин. Йўқ, турли тилларда айна бир тушунчани бошқа-бошқа сўз билан ифодалаш ёки айна бир сўз бошқа-бошқа маъноларни ҳам бериши мумкин. Бундан ташқари, муайян бир ҳодиса турли халқларда ҳар хил талқин этилиши ҳоллари учрайди. Бу ҳар бир халқнинг моддий ва маънавий турмуш шароитларига боғлиқ» (Ғ. Саломов).

Дарҳақиқат, сўзларнинг ранг-баранг истилоҳий маънолари, айниқса, муайян тилдан бадиий асарларни таржима қилиш жараёнида намоён бўлади.

Масалан, «Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғати»да изоҳланишича, тилимизда «ихрож» сўзи «заҳарли, сутсимон шира чиқарадиган ўт»; «сурги»; «одатда, баҳор пайтида ични тозалаш мақсадида турли кўкатлардан сомса, чучвара каби овқатлар қилиб ейиш» маъноларинигина ифодалар экан. Бу сўз асли арабча бўлиб – «чиқариш», «ҳайдаш», «қувиш», «сургун»; «хориж этиш» деган маъноларни англатади. Бугунги тилимизда «ихрож» сўзининг «харж» («бирор эҳтиёж учун ишлатиладиган пул, сармоя, маблағ, сарф»), «хирож» («солиқ», «бож-хирож»), «хуруж» («ногаҳондан ҳужум қилиш»; «ҳужум»; «табиат кучларининг инсон иродасига нисбатан қаршилиги; авжига чиқиши»), «хориж» («бирор нарсадан холи, озод, бўш киши»); «хорижий давлат», «чет эл», «махраж» («оддий касрда бутуннинг нечага бўлинганлигини кўрсатувчи, каср чизиғи остига ёзилган рақам»; «талаффуз ўрни») каби бошқа арабча шакллари билан бирга «қувғинди», «сургун», «бадарға» маънодошлари ҳам сермахсул ишлатилади.

«Ихрож» сўзи тилимиз тарихида, хусусан, Алишер Навоий асарларида ҳам худди шу маъноларда эътироф этилган:

*Олти жиҳат қайдидин ихрож ўлуб,
Тўрт гуҳар тарки анга тож ўлуб.*

Дарвоқе, биз бу сўзнинг «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да қайд этилмаган «махориж» [1) чиқиш жойи; 2) нутқ товушларининг чиқиш жойи] шаклини шоирнинг «Хайрат ул-аброр» асаридан аниқладик:

*Гунбади рукнига махориж бўлуб,
Шаҳр йўлидин йўли хориж бўлуб.*

Сўз билан ишлашнинг ўзига хос сир-синоатлари бор. Аммо биз бу сўзнинг кейинги даврлардаги, яъни ҳозирги ўзбек тилидаги маънодошлари маъно тараққиётини М. Ю. Лермонтов «Демон» достонининг Усмон Носир таржимасидан аниқладик:

*Қувғинди руҳ, қайғули Демон
Гуноҳкор ер узра учарди.
Масъуд кунлар хаёли шу он
Кўз ўнгидан бир-бир ўтарди...*

Ушбу таржимада «ихрож» сўзининг ўзбекча «қувғинди» маънодоши гўзал тарзда қўлланилиб – «қувилган», «узоқлаштирилган», «четлаштирилган», «бадарга қилинган» маънолари билан бир қаторда, мажозий, илоҳий маъноларни ҳам ифодалаб келган. Бироқ бу сўзнинг яна бир синоними «матруд» бугунги тилимизда ҳам, луғатларимизда ҳам учрамайди. Ўзбек халқининг беназир шоири, ҳассос таржимони Усмон Носир эса, ўз таржималарида «ихрож» сўзининг айнан ана шу ноёб маънодошини санъаткорона тарзда худди шу маъноларда қўллайди:

*Гўзал Кавказ осмони – шиша,
Қанот қоқар жаннат матруди.
Пастда Казбек. Унда ҳамиша
Қор ярқирар – олмос ҳудуди.*

Шоир М. Ю. Лермонтов мазкур сатрлари орқали қачонлардир Парвардигор ҳузурида малоикларнинг бош мударриси бўлган («Демон» – «Иблис») ва кейинчалик унинг томонидан «ронда қилинган» – «қувғин қилинган» хилқат – «иблис» образини тасвирлайди. Таржимон эса, аслият руҳини тўлиқ бериш учун ўзбек тилининг ички захира имкониятларидан кенг фойдаланган ва бу билан у, шубҳасиз, аслият руҳини сақлаб қолишга муваффақ бўлган. Энг муҳими, у сўзнинг маъно тараққиётига яна бир асос солган. Қолаверса, таржимон она тилимиз имкониятлари нақадар кенг эканлигини аслиятдаги биргина русча «изгнанник» сўзининг ўзбек тилидаги бир неча маънодошларини кўрсатиш орқали исботлай олган. Бинобарин, бу мисраларда шоир «матруд» сўзини жуда ўринли қўллаган. Пировардида шеърнинг оҳанги жарангдор чиққан. Сир эмаски, Усмон Носирнинг бетакрор туйғулари шеърини асарлари сингари мазкур таржимасида ҳам акс этган. Демак, ижодкор матнда бир сўзни у ёки бу маъноларда қўллаш, унга қўшимча маъно юклаш учун унинг синонимлари маъно тараққиёти тадрижи билан машғул бўлади. Бу – тил имкониятларидан кенг фойдаланишга замин ҳозирлайди. Сўз маънодошлари маъносини ўрганиш эса, шу сўз маъносини мукошафа этишга қўйилган биринчи қадам. Шу маънода, бугунги тилимизда ишлатилаётган «ихрож» сўзига ўхшаш сўзларнинг ёки маънодошларининг турфа маъно қирраларини инкишоф этиш учун уларни таржима асарлар тилига ҳам қиёслаб ўрганишга тўғри келади.

«Жунун занжири бўйнымда...»
(Қодирий ижодиётида анъанавийлик)

Ўзбек миллий адабиёти ривожига улкан ҳисса қўшган бетакрор ёзувчи Абдулла Қодирий прозаси – анъанавийликка эш бўлган, адабиётимиз тарихидаги эврилишлар даврининг илк романчилигидир. Бу ёзувчининг адабий-эстетик қарашларини тушуниш, асарлари зимнидаги миллийлик билан тўйинган рамзий маъноларни теран илғаш ва уларга муносабат билдириш кишидан Алишер Навоий ҳазратлари ижодиётига бир назар ташлаб ўтишни талаб этади. Айниқса, ўзбек ижодкори услубини таҳлил қилиш жоиз бўлса, бу тарз улуғ шоир ижодига қиёсийликни янада тақозо қилади. Чунки Навоийнинг анъанавий, халқона оҳангга бой меросидан руҳланиб ижод қилиш ҳар бир ўзбек ижодкорига хос хусусиятдир. Илло, бу адабий маҳзан ўзбек халқининг асрий ғам-андуҳлари маҳсули ўлароқ майдонга келган. Ундан халқ анъаналари чуқур ўрин олган. Бу тавр асарлар оша ўзбек халқи руҳияти ички пайвасталигини турли кўринишларда ўзида нашъу намо топтирган. Зеро, улуғ шоир асарлари ўзбек халқининг беназир ёзувчиси Абдулла Қодирий ижодига ҳам бир олам таъсир ўтказганлиги табиий ҳол, албатта. Бу тарз ёзувчининг «Ўткан кунлар», «Мехробдан чаён» сингари юксак бадиий савияли романларида аниқ-тиниқ кўринади. Шу туфайли ҳам адиб асарлари ўз даврида халқни тўлқинлантирди ва миллий кечмишлар занжирини давом эттиришда муҳим ўрин тутиб, уларга янгидан куч-қудрат бағишлади. Чунки ёзувчи яратган ҳар қандай янгилик замирида кўҳна мумтоз адабиётимиз замиридаги кўнгил наволари пойдевор бўлиб туради. Ёзувчи мозийга қайтиб иш кўриш деганда, нафақат яқин ўтмиш, балки қадим адабиётимиз анъаналари бардавомлигини ҳам назарда тутган ва бунга ўз асарлари орқали кучли рамзий ишора қилган.

Яхши асар фақат ижодкорнинг воқеликни теран ҳис ва идрок эта олиши лаёқати сингари улкан сезги, туйғу соҳиби бўлиши билангина рўёбга чиқиб қолмайди. Балки ижодкор ботинан нимадандир айни кучли бир таъсирланиш онларидагина халқ руҳиятига нақадар пайваста бир асар яратади. Бундай асар, шубҳасиз, халқ кўнглида мангу яшайди. Масалан, адибнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларидаги биргина қатлгоҳ тимсоли фикримизга шоёнدير. Бунда «қатлгоҳ» билан боғлиқ манзаралар ниҳоятда ишонарли тарзда тасвирланади. Зеро, бу шунчаки оддий қатл эмас, балки ғам қатлгоҳидир. Зоҳиран қараганда, ёзувчи бу тимсол орқали «ишқ»нинг мўъжизакор қудрати ошиқни не кўйларга солишини баён этади. У дунёвий қонуниятларга эмас, балки кўнгил амрига бўйсуниб яшайдиган, боболардан мерос қолган ўша кўхна ишқ деб аталмиш сирли хилқатдир. Булар асар руҳониятининг асоси – қон томирларидир. Аммо бунда яна қандайдир ботиний-илохий нидо ҳам бор... Унинг бу асарлари ҳақнинг ҳақлиги, халқнинг халқлигини ўзида жо этган. Албатта, ҳассос ёзувчи бу манзарани тасвирлашда мумтоз асарларимизга қўп маротаба мурожаат қилган. Эҳтимолки, бу ёзувчи тунлари бедор Навоий асарларини ким неча маротаба варақлаб ўқиб, улардан қанчалар мутаассир бўлгани ёлғиз Парвардигори оламга аёнدير. Хусусан, Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонидаги 565-ғазали бунга боисдир. Энди ушбу ғазалдаги айрим байтларнинг қиёсий шарҳига ўтайлик.

*Кўрунг, ғам қатлгоҳида, бало жаллоди қошимда,
Жунун занжири бўйнулда, сиёсат тиги бошимда.*

Аввало, матлаъдаги энг характерли сўзга эътиборни қаратайлик. Бу – «қатлгоҳ». Бу сўз Алишер Навоий

асарларига бағишланган луғатларда «қатл қилинадиган майдон» деган луғавий маъносида қайд этилган. Улуғ шоир бу сўз ёрдамида ғаройиб лавҳа чизади. Демак, бунда ўз-ўзидан киши тахайюлида ҳам зоҳирӣ, ҳам руҳӣ-ботинӣ ва шундай бир маҳзун ҳолатдаги ғаройиб лирик манзара ўрлашади: ишқ туфайли шунчалар ғам-андух чеккан, жунун занжирини ўз ихтиёри билан бўйнига осган ошиқнинг забун ҳолини кўринг! Бало жаллоди унинг қоши узра мунтазир, боз устига, гўё бу ҳам камлик қилгандай, сиёсат тиги боши узра ярақлаб турибди. Аммо ошиқ шунда ҳам жисму жон ташвишида эмас, у ҳамон ишқ ичра сармастдир. Зеро, чинакам ишқда ошиқ беҳудликка юз тутади. Унинг фикру хаёли, ботини, боринги, бошдан-оёқ ҳар бир туки ишқ дея зорланади. У ўладими ё қоладими, унга барибир. Бадиий нисбатлаш усулига кўра, бу тарзни Қодирий насридаги «қатлгоҳ» манзарасига қиёслаганда тасаввурларимиз янада кенгаяди. Зеро, Қодирий асарларида ҳам Навоий бадиий тафаккурига хос юксак ишққа уйғун тимсол ва халқона оҳанг устунлик қиладиган анъанавийлик мавжуд. Айниқса, бу тарз хоҳ зоҳирӣ, хоҳ ботинӣ маънода бўлсин, «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»даги қатлгоҳ манзараси ҳам турли персонажлар орқали бағоят маромига етказиб тасвирланган. Биринчисидикишанбанд, яъни бўйнига занжир осиглиғ Отабек гоҳ дор сари йўлда, гоҳ дор остида, гоҳида хон ҳузурида афтодаҳол тарзда суратланса, иккинчисидики эса Мирзо Анвар ўз хоҳиши билан ўлимга, яъни хон ҳузурига химоясиз ҳолда ўз бошини кундага қўйишга боради. Буларнинг барчаси чин муҳаббат, садоқат туфайли юз беради. Ахир ишққа бадал йўқ. Унинг эвазига жон нисор қилинади. Айни маънода ёзувчи Навоийнинг ижодий маҳоратидаги бетакрор услубига янгича рух, оҳанг қўша олган, яъни уни санъаткорона давом эттира олган.

Навоий ҳазратларида ошиқнинг ҳолати қанчалар забун бўлишидан қатъи назар, унинг руҳи самолар қадар юксак экани гўзал ташбиҳ воситасида тараннум этилади:

*Ичимнинг қону доғидин тошимга ҳам асар етти,
Нишондур лоладек ул гул ғамидин ичу тошимда.*

Зеро, бунда ошиқ шу мақомга кўтарилганки, ботинидаги махфий ишқ асоратлари – ичидаги қондоғлари туфайли, ахири унинг ташқарисига ҳам урди. Бу «ичу ташим»даги белгилар ўша лоладай гўзал гул ғамида куйганлигим боисидир. Бу ҳолат ҳам, айниқса, зоҳиран Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» асарларининг айна «қатлғоҳ» тасвиридаги Отабек ва Мирзо Анварнинг маҳзун кайфиятига ниҳоятда ҳамоҳангдир.

Шунингдек:

*Эрур ул гул ғамидин саргузашигимдин аён хатлар,
Хубобу мавжким, зоҳир бўлур гулранг ёшимда.*

Улуғ шоир олдинги байтдаги бадий кайфиятни, яъни ботиндаги белгиларни ташқарига чиқишини ушбу байтда янада яққолроқ тасвирлайди: кечки куёш ёғдулари остида денгиз тўлкини узра сув юзида пайдо бўладиган қабарчиқ, пуфаклар гўё атиргул тусли кўз ёшим томчисида намоён бўлади. Бу тасвир худди ўша санам туфайли манглайимда пайдо бўлган тақдири азал чизиклари тўлқинига ҳам менгзашдир.

Хуллас, 20–30-йиллар ўзбек миллий адабиётидаги анъанавийлик, романнавислиги замиридаги тимсол ва рамзларнинг янгича тақомили Қодирий асарларида ҳам ўз аксини топди. Эндиликда ана шу дурдона наср моҳиятини тўла англашга эҳтиёж ортаётир. Кўриниб турибдики, бу – сўз санъаткори шахсиятига доир адабий ман-

баларни янада теран, ёзувчи асарларига хос навоиёна анъанавийлик хусусиятларини кенг миқёсда ўрганишни тақозо этади.

Ойбек ижодида анъанавийлик

Бетакрор қалам соҳиби Ойбек мероси ранг-баранг-лиги билан ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим ўрин тутади. Зеро, у Навоий асарларининг билимдони сифатида «Навоий» романини ўз вақтида китобхонларга тақдим этди.

Навоийни англаш, асарларининг тагдор маъно-мазмунларидан тўла-тўқис баҳраманд бўлиш учун малакали мутахассис ёки адабиётшунос, тилшунос бўлишнинг ўзигина кифоя қилмайди, балки машаққатли ижод йўлини босиб ўтишга тўғри келади. Дарҳақиқат, Ойбек ана шундай ижодкор эди.

Яқин ўтмишда Ойбек шахсияти ва унинг асарлари анча ноҳолис ёритиб келинди. Хусусан, қатағон йилларида адибнинг руҳий-маънавий қийноқларни бошидан кечириши каби масалаларга кенг ўрин берилган эди. Натижада Ойбекнинг руҳий-ботиний олами, асарларининг туб мазмун-моҳияти унчалик ёритилмай қолган эди. Ойбекнинг ёшлик чоғлариданоқ диний тарбия кўрганлиги, кейинчалик ҳам ўз эътиқодига ич-ичидан содиқ қолганлигини эътиборга оладиган бўлсак, масалаларга бошқачароқ ёндашишимизга тўғри келади. Қолаверса, Ойбекнинг навоийшунос сифатида ҳам зоҳир, ҳам ботин илмларидан бирдек хабардор эканлиги бу масалаларга янада ойдинлик киритиши муқаррар.

Ойбекнинг узоқ йиллар Навоий асарлари устида ишлаши натижасида унинг ижодиётида навоиёна услуб, навоиёна сўз қўллаш анъаналари кенг ва изчил ўрин топди. Адибнинг биргина «Навоий» романида жуфт ва такрорий сўзлар шундай кўп, такрор қўлланилганки,

баъзан кишига бу керагидан ортиқ қўлланилгандек туюлади. Аслида эса ундай эмас. Бу тарз асар тилининг услубий-ифодавий қатламини изчил бойитиб борган ва ёзувчи китобхонни шундай маҳорат билан ўз тафаккур оламига аста-секин олиб кирган.

Такрорий сўзлар дастлаб қадимги туркий тил манбаларида ҳам қўлланилган: бултур-бултур (ДЛТ, I, 77)¹ – (товуш) – «звукоподражательное слово», «глухой звук подающего предмета»; ісірік-ісірік (ДЛТ, I, 93) – «кўз тегишидан саклаш учун қўлланиладиган сўз» – «заговор», «употребляемые от сглаза»; таһ-таһ (ДЛТ, I, 253) – «лочинни чакирадиган сўз». Кўринадики, такрорий сўзлар айнан такрорлаш орқали ҳосил бўлади ҳамда маълум грамматик шаклларни қабул қилади. Такрорий сўзлар грамматик жиҳатдан ҳам маълум сўз туркумига кирувчи мустакил грамматик бирлик саналади.

Бу борада ҳам тилшуносликда бир-бирига қарама-қарши фикр-мулоҳазалар, қарашлар мавжуд, хусусан, тилшунос олим Р. Аганин туркий тил манбаларига таяниб, жуфт сўзлар такрорий сўзлардан вужудга келган, деган фикрни билдиради². А. Ғуломов фикрига кўра, «Такрорнинг энг қадимги шакли оддий такрор бўлиб, кейингиси шундан туғилган»³. Умуман, А. Ғуломов, Ф. Камол, А. Ҳожиёв каби олимлар «Ўзбек тили грамматикаси», «Ҳозирги замон ўзбек тили» дарсликларида жуфт ва такрорий сўзларни алоҳида сўз категорияси деб қарайдилар.

Ойбек асарларида Навоий ижодининг таъсири алоҳида ўрин тутди. Навоий қўлёзма асарларини синчиклаб

¹ Қавс ичидаги шартли қисқартмалар, рақамлар асар номи ва саҳифаларини билдиради: ДЛТ – «Девону луғотит турк», Индекс. – Т., 1966, 77-саҳифа; Н – «Навоий» романи, 318-саҳифа. Кейинги ўринларда шу тарзда берилади.

² Аганин Р. Повторы и парные сочетания в современном турецком языке. – М., 1959. – С. 7.

³ Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. – Т., 1953. – 18-бет.

кузатиш шуни кўрсатадики, улуғ мутафаккир кўп ўринларда сўзларни жуфт ёки такрорий қўллаш орқали янги сўзлар ҳосил қилиш ва шу йўсин билан байт ёки тугалланган жумла маъносини кучайтиришга ҳаракат қилган ва бу муваффақиятли чиққан:

*Мулойим-мулойим суруб ҳар нафас,
Анингдекки Хоқонга бир-бир ҳавас*¹.

Ёки:

«Аёл ва атфол ториқиб муҳофазатидин. Навкар ва чокар озиқиб анинг мулояматидин. Турлук-турлук иллат бадани уйида ўқулуб, ажаб-ажаб мараз касратидин ҳаётдин тўнгулуб»².

Ойбек ҳам худди шу анъанавий тарзга қатъий риоя қилиб, «Навоий» романида ҳар бир сўзни мантиқан ифодали ва тушунарли қилиш, ўзбек тилининг ички имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида навоиёна сўз қўллашга интилади: «Томларда болалар, ҳатто кўкраги билиниб қолган дуркун-дуркун қизлар тўда-тўда бўлишиб ўйнашиб юрадилар, жарангли овоз билан шўх қўшиқлар айтадилар»³.

Ёки:

«Бу қат-қат тоғ каби юксалган, муаззам қулалари кунгирадор қалин деворлари, тепа-тепа тупроқ уюмлари эди» (6, 116).

Бу тавр фақат туркий тилнинг ички анъанавий имкониятларидан тўлақонли фойдаланиш учунгина жоиз бўлиб қолмай, балки китобхон кўнглига мозий руҳияти-

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Т.: Фан, 1993. – 357-бет.

² Ўша асар. – 116-бет.

³ Ойбек. Навоий. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Т.: 1957. – 291-бет.

ни яқинлаштириш, унинг тахайюл оламини бойитишда нақадар нозик сўз қўллаш санъати ҳамдир.

Булардан ташқари, романда жуфт ва такрорий сўзлар гуруҳига алоқадор бўлган бир қанча сўзлар борки, улар энди нафақат асар тилининг бадий ифода қатламини бойита борган, балки асарнинг нуфузини, бадий жозибаторлигини янада оширган: тарақ-туруқ (Н, 318), гангур-гунгур (Н, 32), қинғир-қийшиқ (Н, 332), такрор-такрор (Н, 15), қўша-қўша (Н, 15), урина-урина (Н, 6), турли-туман (Н, 16), жуфт-жуфт (Н, 315), билк-билк (Н, 321), одим-одим (Н, 332), ямоқ-ясқоқ (Н, 332), камбағал-чамбағал (Н, 332), ялиниб-ялпоғланиб (Н, 332), ағрая-ағрая (Н, 333) ва бошқалар.

Ойбекнинг «Навоий» романи тилида навоиёна сўз қўллашнинг айрим жиҳатларини кузатиш шуни кўрсатадики, адиб Навоий қўлёзма асарларини синчковлик билан ўрганган етук тилшунос ва матншунос олим ҳамдир.

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

«Хайр энди, шеъриятга кўмилган ҳаёт...»

Ўзбек адабиёти бадий тафаккурида XX асрда бир йўла уч маротаба туб бурилиш кузатилади. Дастлабки ўн йилликларида жадидлар, 60-йилларда «илиқлик даври» шарофати билан бир қатор шоирлар авлоди, ниҳоят, 90-йилларнинг охирларида миллий адабиётда, хусусан, шеъриятда кескин юксалиш бўлди. Бу шоирлар шеърияти ранг-баранг рамз ва тимсолларга бойлиги билан ажралиб туради. Рауф Парфи шеърий машқларининг илк давриданок Чўлпонга пайравлик қилди, эргашди. Унинг қўлма-қўл ўқиладиган шеърларини ёд олиш билан кифояланмасдан қалб сардафтарига тоабад муҳрлади. Рауф Парфи Чўлпонни устоз билгани, унинг шонли йўлини давом эттириш ниятида эканини йигирма беш ёшида 1968 йили чоп этилган «Карвон йўли» илк шеърий мажмуасининг дастлабки шеъри – мунгзада сонетдаёқ баралла овоза қилган. Унда Чўлпоннинг «Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам ҳур туғилғонсен» деган даъватига ҳамоҳанг, чўлпонона, бироқ Рауф Парфи кўнгил мулкида тобланган илоҳий жазба янграйди:

*Эй само, эй замин, эй инсон – қодир,
Гуллар, чечакларга тўлсин ойдin йўл,
Нафосатга ахир чидамли одам.*

*Бу кун Сен бошқасан, дунё бошқадир...
Сен-да ҳур туғилдинг, бир куйла, бир ўл,
Ва билгил қайларда сарсондир алам...*

Шоир 1980 йилда ёзилган машҳур «Оғрик» сонетлар туркумида:

Рухга иймон бергил, эй қодир ҳаёт, –

дея ҳайқиради.

«Ижодкор эътиқодига хиёнат қилмаслиги керак», деган нақлни умрбод шиор қилган Рауф Парфининг бундай эътиқодталаблиги ажаблантирмайди. Бироқ унинг то ҳатто «қизил мафкура» ҳукмронлиги шароитида мана шундай мардона иймонталаблиги кишини ҳайратга солади.

Биз Толстой, Достоевский, Фолкнер, Вульф, Думбадзе, Шукшин, Распутин, Евтушенко, Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир сингари улуғларга эргашиб, руҳиятимиздаги кишанлардан халос бўлиш йўллариини изладик.

Рауф Парфи ўзбек адабиётини жаҳон модерн шеъриятига боғлаш билан ўзига, ўзбек адабиётига янги йўл очиб, унинг асосчиси бўла олди. Асқад Мухтор бошлаган «эксперимент»ларни чинакам санъат, бутун, яхлит адабиёт даражасига кўтара билди.

Рауф Парфи ижодида Бодлер шеърияти билан ҳамоҳанглик мавжуд. Бодлер: «Страдание – путь один в обитель славы вечной» («Изтироб – мангу шуҳрат қасрига элтар ёлғиз йўл»), – деб таъкидласа, Рауф Парфи: «Шоирнинг онаси изтироб ахир», – дея ёзғиради¹. Икки хил ифода қилинган ягона шоирона фикр. Бодлер шоирона илҳом жазаваси, изтиробни йўлга қиёслайди. Рауф Парфи эса бу фикрни ривожлантиради, кучайтиради, изтиробни

¹ *Рауф Парфи*. Сўнгги видо. – Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – 128-бет.

шоирнинг онаси деб таъкидлаш асносида, уни шоирлик исдеъдодининг тамал тоши сифатида талқин этади.

Рауф Парфи шеърларида, айниқса, «ой», «тун», «ём-гир» сўзлари тимсол даражасига кўтарилган.

Шоир шеърларида «юрак», «қалб», «кўнгил», «кўкс» сўзи билан барабар мақомда «руҳ», «хуррият», «руҳимнинг қуши» иборалари ҳам тилга олинадики, бу калимаю иборалар негизида рамз ва тимсолларга бой мазмун-моҳият яширин. Шоир «Изтиробдан ўлмас шоирнинг қалби», «Юрагимда кўҳна андуҳлар» дея баралла хитоб қилар экан, ўзининг қалб кишиси эканлигини таъкидлайди. Тўғри, кўнгил тимсоли қадим мавзу. Лекин шоир шу кўҳна мавзуни янада ривожлантириб, уни янги рамзлар билан бойитишда давом этади: «Рамз – воқеликнинг тимсолидир. Воқеликнинг айнан ўзи гўзал эмас, унинг тимсоли гўзалдир. Илло, тош эмас, тошга йўнилган хаёл гўзал. Адабиётнинг илоҳий кучи – ана шу хаёлни ярата олишда кўринади. Ижод яратишдир. Яратиш эса илоҳиётга дахлдорликдир. Яратиш завқи барча завқдан, яратиш азоби барча азобдан юксакроқдир. Гўзаллик яратиш эса – бу илоҳиётни чархлашдир»¹.

Мен хонамга киргайман алҳол,

Юрагимда кўҳна андуҳлар.

Деразамга урилар шамол,

Қайдасан сен? Қайда ул руҳлар?..

Энг муҳими, Рауф Парфи шеъриятида мумтоз шеъримиздаги анъанавийликка хос тажрид, тафрид (ёлғизланиш) ҳолатлари қаламга олинади. Бинобарин, Рауф Парфи ёлғизлик изтиробларини «Сабр дарахти», «Сўнгги видо» шеърӣ тўпламларида кўп маротаба тилга олади.

¹ Назар Эшонқул. Ижод кудрати, гўзаллик илоҳиётга дахлдорликдир // Миллий тикланиш рўзномаси. – Т., 1998 йил 19 май).

Шу ўринда Рауф Парфининг «Ёмғир эмас, марварид ёғар» сатрлари билан бошланувчи шеърида ёмғир поэтик образлилиги билан ажралиб туришини алоҳида таъкидлаш зарур:

*Ёмғир эмас, марварид ёғар,
Ёмғир – кеча шаклинда бу он.
Сув сингари жилдираб оқар,
Кеча кечар шод ва беармон.*

Фикримизча, «ой», «тун», «ёмғир», «кўнгил» ва «ёлғизлик» тимсоли шоир шеърларида «руҳий хуррият», «маънавият», «маърифат», «азалият ва абадият» каби чуқур фалсафий-ирфоний тушунчаларни ҳам ифодалаб келган.

Шоир учун сўз нон-сув каби кундалик эҳтиёжидир. У ҳар бир сўзга заргарона ишлов беради. Албатта, қадимдан чинакам сўз санъаткорлари сўзга ана шундай ёндашганлар. У поёнсиз уммондир. Зеро, сўз ҳақида қадим IV–VI аср Веда адабиёти матнларида қизиқарли маълумотлар учрайди, яъни уларда Сўз (Нутқ) илоҳий кўшиқ ва билим воситасида тараннум этилиб, илоҳийлаштирилади. Албатта, бу – қадим ҳиндларнинг Веда адабиётларидаги сўз илоҳаси таъсирида бу шоир шеъриятида ҳам кўплаб мунозарали мушоҳадалар, қизгин баҳслар, айниқса, мужиб – ажойиб шеърлар юзага келган эди. Уларда Веда адабиётларида тилга олинган инсон – Йама (бу сўз қадим ҳинд матнларида «Йима», «Жама» тарзида ҳам қўлланилган) – «у дунё», «ўлим маъбуди», яъни унинг даврида инсоният фаровон ҳаёт кечирган, Сарасвати – «фан ва санъат илоҳаси», Шива – «бунёд ва барбод маъбуди», Срабон – «тинимсиз ёмғир ёғадиган ой» сингари бадий образлар ўз ифодасини топган эди: «Йаманинг руҳига сокин сўйладим / Соҳир Сарасвати! Надир бу ақлим / Тупроқ-

ни булғаманг. О, Шева, етар! / Товонимни тешди срабон ёмғир» сингари шеърий сатрлар шулар жумласидандир¹.

Айтиш мумкинки, қадимги ҳинд матнларида сўз илоҳий қудрат даражасида улуғланади. Фикри ожизимизча, унинг инсон руҳига алоқадорлиги очиқ эътироф этилмаса-да, лекин матн замиридаги тағмаёнолар шунга ишора қилади. Зеро, «Ҳиндларнинг эътиқодига кўра, инсон руҳи тамоман покланмагунча танадан танага кўчиб юраверади. Шу жараёнда инсон руҳи нафсоний иллатлардан қутулиб, асл илоҳий моҳият касб эта боради... Агар инсон эзгу ишларни кўп қилиб, маънавий камолотга интилса, унинг руҳи олдинги «юк» – камчиликларидан қутула боради. Бу эса, инсон руҳининг илоҳлар маконидан мангу жой олиш жараёнини тезлаштиради. Илоҳлар мақомига эришиш – ҳар бир ҳинднинг сўнмас орзусидир».

Албатта, қадимда Ўрта Осиё алломалари ҳам сўз ҳақида кўплаб қизиқарли баҳс-мунозараларни ўртага ташлаганлар. Жумладан, XI–XII асрларда яшаб ижод этган Шайх Фаридиддин Аттор (вафоти 1220). «Ўз кўзинг билан боқ ўзингга, сўзга ўралгин. Дунё одамлардан эмас холи. Икки оламнинг асоси Сўздир, чунки Сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир арши аълода битилган «Лавҳи маҳфуз» (азалдан кўкда инсонларнинг яхши ва ёмон амаллари махфий сақланган ёзув лавҳи. – М. А.) ҳам Сўздир. Ҳамма нарса Сўздан ижод этилган ва Сўзга қайтади», – дейди. XII–XIII асрларда Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам сўзга шундай тавсиф беради: «Ҳар нарсанинг асли – сўз. Сенинг сўздан хабаринг йўқ ва уни менсимайсан. Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламини сўз билан яратди ва «Бўл» дейиши билан у ҳам бўла қолди». Бундан ташқари, у «Хаёл олами тасаввурлар оламига қара-

¹ Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – 107–109-бетлар.

ганда янада кенгдир. Чунки бутун тасаввурлар хаёлдан туғилади. Ўз навбатида, хаёл олами ҳам уни бор этган оламнинг қаршисида йўқсилдир. Сўз-ла фақат шу қадар англашилади, холос. Йўқса, ҳақиқий маънонинг калима ва жумлаларда ошкор бўлмоғи имконсиздир. Биттаси: «У ҳолда жумла ва сўзнинг фойдаси нимадир?» – деб сўради. Сўзнинг фойдаси шуки, сени истамакка йўллайди, илҳом беради. Йўқса, исталган (талаб қилинган) сўз-ла ҳосил бўлмайди. Агар ҳосил бўлсайди, мужоҳадаю фидокорликнинг нима ҳожати бор эди?». Таъбир жоиз бўлса, XX–XXI аср руҳоният шоирларидан Рауф Парфи «Оллоҳим мадад бер. Бир сўз бер менга/Сўзнинг гулханида руҳим исинди/Ҳеч тузалмас яра, у Сўздир ахир/Адашган йўлчини йўллаган, эй Сўз/Лойиқманми Сўзга, билмадим нетай?/Сўз мени таъқиб қилар/Чирқиртирар ўйиб кўксимни/Сен кимнинг божисан, эй Сўз» сингари сўз руҳига талпинишлари ҳам бежизга эмас эди. Зеро, ижод асносида сўз санъаткори руҳиятидаги кўтаринки ёки тушкун ҳолатлар, аслида, бадий тафаккурнинг қалби бўлган сўз руҳи, яъни сўзнинг таъқиб натижасида зоҳирланади. Бошқачароқ айтганда, бунда, ижодкор чинакам сўз руҳининг асирига айланади...

Кўнгил қуши наволари

Шеърят бир дарахт бўлса, унинг илдизи анъанавийлик заминидан, «кўнгил дурж»лари яратган латиф туйғулар, изтироблар манбаидан баҳра олиб, ривожланади. Ана шу баҳрамандлик даражаси қайсидир маънода бу дарахтнинг баъзан тотли, баъзан нордон мевалар беришига сабаб бўлади. Зеро, нақл қилинишича, «Биз инсонни ҳасратда яратдик», мазмунидаги ояти карималар диний манбаларда такрор-такрор учрайди. Дарҳақиқат, «Қисаси Рабғузий» асарида таъкидланишича («...Қирқ йил ул туфроқ уза ёғмур ёғди, ўтуз тўқуз йил қазғу ёғму-

ри ёғди, бир йил севунч ёғмури ёғди. Ул йўлдин Одамга севунчдин қазғу ортуқроқ бўлди...»), Оллоҳ Одам сафий алайҳиссалом тупроғи узра қирқ йил ёмғир ёғдирди: ўттиз тўққиз йил қайғу ёмғири ёғди, бир йил шодлик ёмғири ёғди. Бундан шу нарса англашиладики, инсоннинг бу дунёдаги асл шодликлари, яъни бахтли онлари бир ерга жамланиб, ҳисоб-китоб қилинса, бир йилга тўғри келади, холос. Бинобарин, инсоннинг чинакам инсонийлик касб этиши ҳам кўпроқ унинг ички руҳий изтиробларида намоён бўлади. Илло, бу изтироб машаққатлари қанчалик нордон, борингки, аччиқ бўлмасин, пировардида у инсонга тотли онларни бағишлайди. Ниҳоят, у (инсон) бу ҳолатдан ўзлиги, яъни инсонийлигини топади ва шубҳасиз, унга тинимсиз интила боради. Мана шу мезон, интилиш кучи инсонни комиллик сари етаклайди. Шу маънода таниқли шоир Икром Отамурод инсоннинг ички кўнгил руҳи изтироблари оламидаги нозик ҳолатлар, яъни ундаги кўнгил ичидаги кўнгил куши наволари реал воқеликка асосланиб, гўзал тарзда қаламга олинадики, Бу ҳар бир шеърият муҳибига алоҳида бир эстетик завқ-шавқ бағишласа, ажаб эмас.

Адабиёт оламида «Агар Замин ёрилиб кетса, дарзи шоир юрагидан ўтган бўлар эди», деган машҳур нақл бор. Дарҳақиқат, ҳар бир ҳақиқий шоир юрагида доимо ўз халқининг шодлик ва қайғулари уфуриб туради. Икром Отамурод ҳам дунёга шеър дарди билан келган ана шундай шоирлар сирасига киради.

Яқинда шоирнинг «Харитага тушмаган жой» номли шеърий китоби чоп этилди. Тўпламнинг номланишида ҳам катта рамзий маъно бор. Зотан, инсоният ўзи ўйлаб топган қонунларига бўйсунмайдиган хилқат, ҳатто унинг яратган харитасига тушмаган жой – кўнгилдир. Ушбу кўнгил китобидан шоирнинг сара шеърлари билан бирга дostonлари ҳам ўрин олган.

Тўплам «Юрагингни оч садоларга» номли шеър билан бошланади. Унда киши кўнглининг ички олами, табиат манзаралари гўзал тарзда тараннум этилади. Мана бу мисралар ўқувчи хаёлини узоқ-узоқларга олиб кетади. Уларда шоирнинг ўзига хос нигоҳи, образлар дунёси шоирона тимсолларда очилади:

*Сарин-сарин эсган бир гўзал насим –
Ёмғирлар ҳидини келтирган садо.
Чирқираб чарх урган тўрғайлар саси –
Қовжираб бўжмайган яланғоч саҳро.*

Кўрамизки, шоир шеъриятида сўзнинг ботиний маъно олами, сўзнинг тимсолга айланиши ва, энг муҳими, рамз, тимсоллар тадрижи яққол кўзга ташланади.

Икром Отамуроднинг мазкур шеърӣ мажмуасида ҳам кўнгил тимсол даражасига кўтарилади. Шоир кўнгил – «кангул»га урғу бериши асносида мазкур сўзга инсоннинг ўзлигини кашф этиши ҳамда Ётиқод, Иймон, Виждон маъноларини ҳам юклайди. Зеро, шоир келажакда олимларнинг виждонни ўлчайдиган қурилма яратишини орзу қилади:

*Ҳамон сирли қолар Бермуд бурчаги:
Фаразлар, тахминлар бермас тасалли.
Шундай бир ихтиро – виждон ўлчагич
Олимлар фикрига келмаган ҳали.*

Шоир сара шеърларида ҳар бир сўз, ҳар бир иборага баҳоли қудрат сайқал беришга, шоирона туйғулару тафаккурнинг санъаткорона уйғунлигига эришишга интилади ва бунга имкон даражада эришади ҳам. Илло, шоир дил билан бирга тилни ҳам яхши ҳис этади.

Чунки шоир қадимги туркий тил, мумтоз асарлар ва шева материалларидаги анъанавийликдан такрор-так-

рор фойдаланади. Жумладан, шеърий тўпламда «чунгирак», «сира», «ялавоч», «табаддул», «Ҳақиқат – дунёнинг жулдур жандаси», «Хувиллайди бўм-бўш совиган инлар/юлғун суякларин ғажир нимжон ўт» сингари сўз ва шеърий мисраларнинг кўплаб қўлланилиши эътиборга молик. Бизнингча, шоир шеъриятидаги «туфроғ», «тош», «дарахт», «ёбон», «дашт», «сукут» каби анъанавий шеъриятимизга хос шеърий образлар мазмун жиҳатидан, тимсол даражасига кўтарилган. Шоирнинг ушбу шеърий тўпамидан жой олган «Ичкари... Ташқари...», «Истарим», «Харитага тушмаган жой» каби дostonлари адабий жамоатчилик томонидан эътироф этилганининг сири ҳам шунда. Айни дostonларнинг номланишидан ҳам шоирона хилватнишинлик, ёлғизликни соғиниш, кўнгил ҳайратлари билан яшашга мойиллик кайфиятлари уфуриб туради.

Ҳозирги даврнинг умумбашарий муаммоларидан бири инсоннинг ўзлигидан, қалбидан бегоналашуви экани ҳақида файласуфлар ўтган асрдаёқ бонг урган.

Шоирнинг кўнгил оламида ва кўнгил даъвати билан яшашга иштиёқини инсоннинг ўзлигини соғиниш сифатида талқин қилиш мумкин. Инсоннинг ўзлигидан бегоналашуви, Имом Ғаззолий таърифи билан айтганда, қалб хасталигига чалиниш демакдир.

*Ёмғирдан сўнг... ойнинг сочини
эркалаб силайди насимлар.
Суманбардай кетар очилиб,
ёмғирдан сўнг осмон тирсиллаб.*

*Ёмғирдан сўнг... юлдузлар чақнаб,
нозланар карашма, ишивали.
Ёмғирдан сўнг... гулларнинг қақнаб
лабларин сўради кишвари.*

*Ёмғирдан сўнг... ажиб бир тусда
ер билан кўк кетар қовушиб,
Ёмғирдан сўнг... олис-олисдан
эшитилар сойлар довуши.*

*Ёмғирдан сўнг... қияни кўзлаб –
даштлар ўмганин керади.
Ёмғирдан сўнг... ястанган бўзлар
қўзигуллар теради.*

*Ёмғирдан сўнг... тарқар хилма-хил
ташвишлар, сиралар, тангликлар.
Ёмғирдан сўнг... мовий, ям-яшил
руҳимда уйғонар кенгликлар.
Ёмғирдан сўнг...
Ём-ғирр-дан сў-ў-нг...*

Шоир талқинида ёмғир ёғиб бўлгандан сўнг манзаралар ажиб бир тус ва тароват олади. Манзаралар гоҳ «насим», «мусаффо осмон» шаклида кўринса, гоҳ самодаги «юлдуз»ларнинг чакнашида, гоҳ ердаги «гул»ларнинг бетакрор жилоси, рангида намоён бўлади. Аммо шеърнинг ёзилишидаги рамзий муддао бу ҳам эмас. Чунки бу манзарадаги шоир назарда тутган асосий муддаолардан бири худди ана шу табиат ҳодисаларига урғу бериш асносида инсон руҳининг тозариш ҳолатини тасвирлашдир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, айникса, шоирнинг ушбу шеърдаги «Ёмғирдан сўнг... мовий ям-яшил/руҳимда уйғонар кенгликлар» сатрлари шеъриятимизда руҳият шоири сифатида эътироф этилган Рауф Парфининг «Ёмғир эмас, марварид ёғар» каби руҳий хуррият тараннум этилган шеърларига ҳамоҳанг янграйди. Зотан, ёмғир тимсолида кўнгил даъвати билан руҳий изтиробларни баён қилиш йўсини Икром Отаму-

род шеъриятида муҳим ўрин тутди. Демак, шеърларидаги сиқикликда, аслида, қадим анъаналарга суянган ана шундай руҳий кенгликлар мавжуд.

Шоир шеърларини мутолаа қилар экансиз, хокисорлик, аслида, азалдан инсоннинг инсонлик фитратида мавжуд – бу ундаги камёб фазилатлардан бири эканлигини дил-дилдан ҳис этасиз ва бунга жавобан беихтиёр ана шундай фазилат соҳибларидан бири бўлган авар халқининг машҳур шоири, чинакам ҳассос сўз санъаткори Расул Ҳамзатовнинг қуйидаги сатрлари кўз ўнгингизда намоён бўлади:

*Шеъримнинг нуқсони, кучи ҳақида
Олим, танқидчилар китобидамас,
Шу чолларнинг шиам саклаларида
Бир сўз айтилишин қиламан ҳавас.*

Шоирнинг ижодий тақомили тадрижини кўздан кечирсак, шеърдан-шеърга мавзулар доираси кенгайиб, анъанавийлик, халқоналик ёрқин тус олаётгани ва уларни чўнг бир инсоний дард ичдан нурлантириб бораётганини кўрамиз. Бу шоир шеър ва дostonларида мумтоз адабиётга хос анъаналар билан бирга, жаҳон шеъриятидаги энг яхши йўналишларни умумлаштиришга тинимсиз интилоқда.

Нур соғинчи

Шеърият боғлари кўнгил боғини турфа хил гуллар билан музайян қилади.

Илло, «...бу кўнгил боғи энг гўзал, энг барокатли манзилдир. Яхшилар ундан таомланадилар, ўз чанқоқларини қондирадилар, ҳаво ва ҳаваснинг бандидан озод бўлганлар ундан шодмон ва баҳравардир». Замонлар ўтади,

аммо унинг сархил мевалари уруғи рухга сингиб, яна бардавомлик касб этаверади.

Бу улуғ интизом азалдан халлоқи оламнинг инсониятга тақдим ва тақдир этган инояти эди. Инсон борки, бу улуғ неъматдан баҳраманд бўлиб, шеър дарди билан яшайди. Шу маънода таниқли замондош шоиримиз Икром Отамурод шеърини ўзига хос ботинийлиги билан ҳам кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотади.

Яқинда «Ёшлик» журналича Икром Отамуроднинг «Рухдан сизган нур» достони эълон қилинди. Асар номи кўнгилга яқинлиги билан шеърини муҳиблари кўнгил кўзига бир нур, нозик тахайюлига самовий парвоз бахш этган бўлса, ажаб эмас. Демак, бу номда катта умид ва рамзий маъно бор. Умид шуки, ҳар куни уст-бошини тозартираётган инсон худди шундай кўнгил покчилигини ҳам қилмаслиги керак. Аммо кўнгилни тозартириш кишидан сермашаққат маънавий азобни талаб қилади. Бунда киши мудом маънавий бедор бўлиши жоиз. Зеро, бу улуғ тайёргарлик – улуғ НУР соғинчи.

Достон «...Тонг аввали» сатрлари билан очилади:

...Тонг аввали.

Ёйиб чодирин қуюқ

Кетгиси келмас туннинг...

Кўринадикки, шоир тонг аввали – эрта тонгдан қоронғи тунгача, ҳатто кечалари субҳи содиққа қадар бедор «фонус» ёқиб, ўз кўнгил каъбасини супуриб-сидиради. «Кўзда су, кўнгулда қайғу, тан заифу жон наҳиф» қабилда минг бир андиша, минг бир мулоҳаза билан кўлига қалам олиб, кўнгил кайфиятини баён этишга киришади: унинг тахайюли замонлар оша юксалади, кўнгли сокинлашади. Шоир ниманидир англаб етади. Бу кўнгилни чунон ўртади. Шунда шоир ҳаёлотини бе-

ихтиёр улуғ Тангри яратиғи бўлган инсоният қисматию турмуш тарзидаги уйғунлик, яъни унинг замон зайли ва макон мезонидаги эврилишлари сари қанот ёзади:

*Ўтар кимларгадир бўйсуниб замон,
Замонга бўйсуниб ўтар кимлардир.
Кимларнидир челтиб ташилағай замон,
Челтиб ташилағай замонни кимлардир.*

Икром Отамурод асарда асрлар қаъридан то шу кунгача инсон, аниқроғи, улуғларимиз руҳий имкониятлари арзу само ичра чек-чегара билмаслигини, уларнинг маънавий ҳаракатлари эса замон ва макон эврилишларига муштарак эканлигини образли тарзда тараннум этади:

*Компаслардан чиқиб кетган улуғлар
Дилида Шарқу Ғарб муштарак макон.
Кундуз байзо ҳувуридай тўлуғлар,
шабда қамар сиймосидай нурафшон.*

Булардан сўнг шоир бадий кайфиятни анъанавий шеъриятимизга хос тарзда, яъни нозик хилқат (инсон) учун шунчалар қайғурган, унга шунчалар беминнат имкониятлар яратган Парвардигори оламга қарата юқори эҳтиросда талқин этади:

*Рухни руҳ айлаган ҳур,
Ўзи – руҳдан сизган нур –
Ул зот.*

Шоирнинг ушбу сатрларида ўз-ўзидан зухур бўлган ва ўзгаларни зоҳир қилган улуғ Тангри васф этилиб, Унга тавалло нашъу намо топади. Қолаверса, бу – шоир тахайюлида катта бир эврилиш содир бўлаётганлигидан яна бир нишонадир.

Шоир шеъриятида рамзий маъноларга омукта хил-ма-хиллик, яъни мантикий бир тавр зухурлана боради. Негаки дотонда қадим асотирларга омукта арзу само манзаралари ажиб кўринишда мазҳарланади ва ниҳоят, у шоир нигоҳида гоҳ етти қат ер, гоҳ етти қат само ботинидаги буюк эврилишлар мужиб бир тарзда жонланади.

Асарда Ҳақ ва ҳақиқат ҳақидаги манзаралар ҳам худди шундай тус олади ва бу шоирона тимсолларда янада партавланади:

*Ҳақиқатда юксалгайдир мазҳарнинг рахти,
мазҳарнинг тус қаватида ҳақиқат қат-қат.*

Нақл борким:

«Ҳақиқат ердан ҳам кенгроқ»...

Ушбу мисраларда илгари сурилган бадий кайфият Ҳақ ва ҳақиқат, озодлик ва ҳуррият зимнида шакллана боради ва бу ҳолат ботиний-тафаккурий кенгликларда таққосланади: агар инсон Ҳақдан ўзгани тан олса, унинг руҳи бадан қафасида занжирбанд бўлади, яъни парфиёна рамзий ифодадар билан айтганда, худди эрк-сиз ҳақиқат – ҳақиқат бўлмагани сингари, инсон ҳам бунда ўз эркини бутунлай йўқотади:

*Ахир ҳақиқатга эрк ҳам керак-ку...
Мондарда¹ тангрилар ёвуздир ахир.
Бўрон кўзлариға келмайдир уйқу.*

Шоир Икром Отамурад кўнглида бу тушунчалар шу қадар кенг, шу қадар гўзал тус ва тароват оладики, уни шеър билан таърифлашга гўё шоирнинг забони ожиз, зеро, энди у «Ҳақиқат ердан ҳам кенгроқ» қабилдаги қадим нақлларга мурожаат қила бошлайди. Бунда шоир

¹ Ривоятларга кўра, худолар мажлис қиладиган тоғ.

ўқувчи кўнглида ҳақиқат нақадар кенг тушунча эканлигини шакллантиришга эришади. Зеро, бирор нарса ёки фикрни асослаш ҳали ҳақиқат эмас, аслида, у инсон тийнатида азалдан мавжуддир. Фақат уни уйғотиш юмуши инсон ихтиёрида. Бўлмаса, у тутқунлигича қолиб кетаверади. Илло, ҳар бир инсон арзу само ичра ана шу улуғ неъматдан тотиб кўришга ҳақли. Эҳтимол, бу нозик хилқат (инсон) уни ўз вақтида англаб етмаса, унинг ботинида кўпроқ ёвузлик ҳукм суради. Албатта, бунга фақат дунёвий-фалсафий тушунчалар нуқтаи назаридан қаралса, катта иштибоҳ бўлади...

Шоир асарда инсон Ер шарида бир муддатгина меҳмон эканлигига, ҳаттоки бу фурсат ичида инсонни инсонга қилган барча дунёвий савоб ишлари, аслида, зиғирча эмаслигига ҳам рамзий ишора қилади. Илло, шоир инсонга жуда кўп нарса эмас, балки озгина меҳр, мурувват, эътибор кераклигини рамз-ишораларда акс эттиришга ҳаракат қилади ва буни ғам мазҳарига жо этади:

*Бул қалбимда уммон-уммон
қалқиб-қалқиб ётар ғам.
Бул қалбимда тумон-тумон
ҳалқиб-ҳалқиб ётар ғам...*

Замондош шоримиз Икром Отамуруднинг мазкур достони ўзига хос услубда ёзилган бўлиб, асар адабиётимиз равнақи учун беназир тортиқдир. Эҳтимолки, «Рухдан сизган нур» замонавий дostonнавислигимизда қарийб унутилаётган анъанавий издошлик тарзининг бардавомлигига замин ҳозирлар. Нима бўлганда ҳам бу – шоирнинг ҳажр достони, зеро, унинг хотирлари шунчаки бир ўткинчи эмас, балки абадиётга дохилдир.

Орзуманд шеърят

2008 йилда шоир Абдуҳамид Парданинг бир йўла уч китоби чоп этилди. «Чорлов» тўплами улар орасида алоҳида хусусиятга эга. Унда жамланган аксарият шеърлар ҳам, таржималар ҳам ботиний изтироб, теран фалсафийлик, шоирона нафислик, ҳақ-адолатга ташналик ва адолат ғалабасига комил ишонч руҳи билан йўғрилган. Тўплам юксак «юлдузлар гулшани» орзуси билан бошланиб, Рабиндранат Тагордан таржима қилинган Тангрининг байти – ибодатхона ҳақида баҳс юритувчи манзума билан якунланишида ўзига хос ҳикмат мавжуд.

Ҳофиз Шерозий ғазалларидан бирида орзулар оламига талпиниб, шундай хитоб қилади:

*Билимдонлик ва хушхонлик эмас Шерозда ҳеч манзур,
Кел, эй Ҳофиз, ки биз юзни бўлак юртга ўғиргаймиз.*

Абдуҳамид Парда ҳам шоирона тахайюл кучи билан ўзига хос афсонавий олам яратади. Бинобарин, шоирлар хаёл фарзандлари. Шу боис Абдулҳамид Чўлпон шундай деб ёзганди:

*Хаёл. Хаёл. Ёлғиз хаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан қўрқамен.*

Шуниси эътиборга молики, Абдуҳамид Парда ҳақиқатнинг кўзига тик қарашга-да журъат этади.

Шоирнинг ижодий такомили тадрижи кўздан кечирилса, шеърдан шеърга мавзулар кенгайиб, фикр-мулоҳазалар ёрқин тус олиши баробарида, шоирона маҳорат ҳам ортгани кузатилади. Жумладан, «Чорлов» шеъри ёлғиз «Бир кун узилгай тайин/Гуноҳкор ер кишани» деган фикрни айтиш учун дастлабки даврда ёзилган шеърлар жумласига кириши сезилади.

«Тавалло» шеъри ҳам шу жумлага киришидан қатъи назар ўзгача қимматга эга:

*Беҳишт дея билдим дунёни,
Ҳар инсонни фаришта, ҳур деб.
Захмин татиб аксар риёни,
Ғазабландим минг қарра панд еб.*

Бу шоир тафаккурида бурилиш рўй берганини, унинг кўнглида шубҳа-гумон пайдо бўлганини кўрсатади. Иосиф Бродскийнинг эътироф этишича, наинки шеърият, балки умуман санъат аини шубҳа-гумондан бошланади.

Шоир «Риёлар дунёси ҳисобланмиш гуноҳкор ер» иллатлари ҳақида дастлабки шеърларида умумий маънода баҳс юритса, ижодининг кейинги даврларида битилган шеърларида мавжуд иллатларни бирма-бир тилга олади. Аини шундай шеърлар, Асқад Мухтор таъбири билан айтганда, «эзгулик билан ёвузлик, поклик билан чиркинлик, ёруғлик билан зулмат, кураш билан лоқайдлик, ёлғон билан ростгўйлик ўртасидаги баҳс»га айланади.

Аввало, Абдуҳамид Парда лирик шоир. Аини пайтда унинг шахсига маҳдудлик бегона. Шоир лирик қаҳрамонига илоҳий юксакликлар орзуси асло тинчлик бермайди. Аини пайтда шоир шеърхон-китобхонни ҳам юксакликларга чорлаши, айниқса, диққатга сазовор.

Мунаққид Эргаш Очилов шоир ижодига шундай таъриф беради:

«Абдуҳамид Парда шеърлари содда тузилиши, оддийлиги, самимий фикр-туйғуларга йўғрилганлиги билан, ташқи ялтироқлик, ортикча безаклардан холилиги билан алоҳида ажралиб туради. Лекин уларни чўнг бир инсоний дард ичдан нурлантиради. Тирикчилик ташвиши билан оёғини тушовлаган заминдан узилиб, тоғларга, кўкларга интилиши унинг беором қалби, безовта руҳининг парвозга ташналигидан».

Таниқли мунаққид эътироф этганидек, шоир «Юрагимда дардим кўп, дардим» сатри билан бошланувчи шеърида ўзига хос «бадий топилма» кашф этади.

«Чорлов» тўпламидан жой олган қатор шеърларнинг «Илтижо», «Тавалло», «Муножот» тарзида номланиши миллий шеъриятимизга азалдан хос исломий оҳанглардан далолат беради. Айни пайтда Абдуҳамид Парда лирик қаҳрамонининг Парвардигори оламга интилиши мутаассибона художўйликдан тубдан фарқ қилади. Унинг наздида Тангри мутлақ адолат, ижтимоий фаровонлик, инсоний бахт-саодат ва баркамоллик тимсоли.

«Ғалвирдай тешилган юрагим хаста» дея ғигон қилишдан қатъи назар, шоир чорасизликдан умид чечакларини ўстиради. Гёте таъкидлагандек, Шоир қалбида «дунёни кезиш, янги кашфиётлар қилиш ва кенг бўшлиқлар оғушига талпиниш нихоятда кучли», қолаверса, «энг буюк, энг тотли ҳислар лаззатига ташна». Лаҳзалик оний кайфият ҳосиласи ўлароқ яралган «Наво истаб» шеъри халқона содда йўсинда ҳазин қўшиқдай янграгани боис ҳам икки-уч ўқиш асносида хотирага муҳрланади:

*Кўксимдаги доғларга,
Шифожў даво топсам.
Чиқиб баланд тоғларга,
Илоҳий наво топсам.*

*«Кўксингдаги доғларнинг
Давоси йўқ!» – дедилар.
«Сен учун бу тоғларнинг
Навоси йўқ!» – дедилар.*

*Мен ҳамон бор доғларга
Бедорман даво истаб
Ва хаёлан тоғларга
Чопарман наво истаб.*

Агар синчиклаб назар ташлайдиган бўлсак, шоир шифо ва даво сўзларини тилимизга хос луғавий имкониятлардан санъаткорлик билан фойдаланган ҳолда бир йўла учала бандда турли мақсадларда қўллаб, шеърнинг таъсирчанлигини оширган.

Китобнинг катта бўлаги жаҳон шеъриятидан қилинган таржималардан ташкил топган. Блок ва Есениндан таржималар, айниқса, ўйноқи чиққани диққатни тортади. Блокнинг қуйидаги сатрларини ўқир экансиз, улар бегона тилдан таржима қилингани асло хаёлингизга келмайди. Айни пайтда ёвқур Блок руҳига таржимон шоир руҳи яқинлигига беихтиёр ишонч ҳосил қиласиз:

*Ҳаловатга, ҳузурга ташна,
Бу гўшага бегонаман мен.
Бўронларга, курашга ташна,
Жаҳонгашга девонаман мен.*

Блокнинг «Кузғун» шеъри таржимасида ҳам шафқатсиз ҳаёт ҳақиқати «Шашмақом»ларга хос юракни беаёв ўртайдиган дардчиллик билан йўғрилган ҳолда ёрқин акс этган.

«Чорлов» муаллифи мажнунона муҳаббат дардига мубтало. Шоир лирик қаҳрамонининг ўзига хос жиҳати шундаки, оташин муҳаббати билан кифояланмайди. Чунки унинг пировард мақсади шахсий бахт-саодати эмас, балки дунёни обод, инсонни комил ва фаровонликдан шод кўришдан иборат. Шунинг учун ҳам Яратгандан «Юрагимга қанча муҳаббат бўлса, шунча нафрат жойлагин», — дея илтижо қилади. Мазкур покиза аланга воситасида жамики иллатлар кулга айланиб, олам мукаммаллик, бани башар эса баркамоллик касб этишини тилайди.

«Чорлов»да шоир шахси ярқ этиб кўзга ташланади. «Илоҳий наволар» илинжида қалам тебратадиган шоир

ўз ҳаётига ҳам, макон ва замонга ҳам ниҳоятда юксак мезонлар, ўта талабчанлик билан ёндашади.

Кейинги пайтларда бошқа шеърӣ жанрлар қатори тўртлик жанрида ҳам шоирлар баракали қалам тебратяпти. Китоб жавонларини тўртликлар тўпламлари ҳам беаётгани кишини қувонтиради. Абдуҳамид Парда ҳам мазкур жанрда эркин қалам тебратади. Ҳар бир тўртликда янги фикр айтишга интилади, самимияти билан китобхон кўнглига йўл топади:

Ишим йўқ нарисӣ-берисӣ билан,
Ҳамон авжида кўпкарисӣ билан.
Минг бир ҳамду сано, Парвардигорим
Никоҳлаган илҳом парисӣ билан.

«Илҳом парисӣ билан никоҳланган» шоирнинг «Яхши-ёмон кўнглин олай деб қалбини Жоми Жамшид — май коса» қилиши, «Бор-будини шеърға бахш этиб, ий-монталаб, эътиқодталаб қалбларға бош олиб кетиши» ҳам табиӣ қабул қилинади.

Мумтоз адабиётимизда беназир рубоӣ намуналари мавжуд. Абдуҳамид Парда тўртлик ёзишда салафлар меросини кунт билан ўрганади. Улардаги фикрларни ривожлантиради.

Убайдий рубоӣларидан бирида ёзади:

Дунёнинг ўтар аввали нодонлиғ ила,
Ўртаси анинг ғаму паришонлиғ ила.
Охири доғи ўтгусидур, оҳким, анинг
Ҳасрат била, андуҳу пушаймонлиғ ила.

Абдуҳамид Парда айна фикрни индивидуаллаштирган ҳолда ривожлантириб, тўртала сатрни қофиялаштириб, ўзига хос тўртлик яратади:

*Болаликда ношуду нодон,
Йигитликда телба-паршион;
На бирон ном, на бирон нишон –
Бу кун ўртар минг бир пушаймон.*

«Чорлов» шеърий жанрларнинг ранг-баранглиги билан девонни ёдга салади. Шоир туюқлардан бирида «Камина ҳам, ниҳоят, туздим девон», – дея бу фикрни эътироф этади. Тўпلامдан жой олган ғазал йўлидаги яратилган шеърлар мумтоз ғазалиётимизга хос залвор билан йўғрилган.

Бадий ижодда Шахс ҳамиша ҳал қилувчи аҳамиятга молик. Гомер асарларининг беқиёслиги, Навоий ғазалиётининг боқийлиги, Шекспир трагедияларига хос афсунгар сир-синоат моҳияти, аввало, бадий ва лирик қаҳрамонлар бетакрор шахс экани билан изоҳланади

Бинобарин, Абдуҳамид Парданинг лирик идеали барча эзгу ниятли сиймолар сингари дунёни поклашдек юксак мақсад билан майдонга чиқади. Бу хусусият унинг йирик манзумалари, бағишловларида, жумладан, «Навоий» достонида ҳам ярқ этиб кўзга ташланади.

Муҳаббат армони шоирни дунёга келтиради, изтироб чекишга кўниктиради, дард-изтироб эгизагига айлантиради. Илло, «Шоирнинг онаси – Изтироб» (Рауф Парфи). Бодлер эса, изтироб – мангу шуҳратга элтувчи ягона йўл, дея ҳайқиради:

*Страдание – путь один в обитель славы вечной,
Туда, где адских ков, земных скорбей конец;*

*Из всех веков и царств Вселенной бесконечной
Я для себя сплету мистический венец!*

Адабиётшунос Султонмурод Олим фикрига кўра, «иймон – Абдуҳамид Парда ижодининг бош мавзуси.

Унинг шеърларини ўқиб, бу – адабиётимиз учун неча-неча ўн йиллар унут бўлган, қайта куртак отаётган йўналиш эканини англайсиз». Бинобарин, «Чорлов» тўплами ўзига хос замонавий девонни эсга солади. Ғазал йўлидаги шеърлардан тортиб фардларгача жой олган.

Абдуҳамид Парда шунчаки ҳақиқат жарчиси эмас, балки ҳақ-адолат ҳимоячиси сифатида унинг ғалабасига комил ишонч билан қалам тебратади:

*Адолатни эзиб-топтаб янчганлар,
Юрагим поралаб қилич санчганлар.
Қай қаттол ҳақиқат узра от солар,
Қалқонсиз кўксимни нишонга олар.
Ҳақиқат қуёши бўлиб порлайман,
Иймон-эътиқодга элни чорлайман.*

Асрлар мобайнида шоирлар томонидан камолга етказилган қатор шеърӣ жанрларга кейинги йилларда яна қайтадан ҳаёт бахш этилмоқда. Хусусан, шоирдан катта маҳорат талаб қиладиган туюқлар тўпламлари чоп этилмоқда, ҳикматомуз фардлар яратилипти. Абдуҳамид Парда айни шеърӣ жанрларда ҳам эркин қалам тебратади.

Мунаққид Улуғбек Ҳамдам шоирнинг анъанавӣ йўсинда ижод қилишини таъкидлар экан, бу хусусда шундай ёзади:

«Абдуҳамид Парда шеърӣят орқали ҳикмат айтишни севади. Дарҳақиқат, шеърӣят ҳикматдангина иборат бўлмаса-да, ҳикматдан холи эмас. Яъни шеърӣят ҳикматга тенг эмас. Лекин унинг бағрида ҳикмат яшайверади. Шу маънода куйидаги ҳикматомуз мисралар ўқувчининг маънавий-эстетик дунёсига завқ беради:

*Келдиму, кетмоқлик кўйига тушдим,
Беш кунлик дунёда ахир меҳмонман.*

Яхши шоирларда ёдласа арзийдиган мисра бўлади. Юқоридаги каби бандлар шоир А. Парданинг ана шундай арзийдиган, ёдлаб айтиб юришни кўтарадиган банд мисраларидир».

Абдуҳамид Парда шеърлари самимиятдан холи эмаслиги қувонтиради. Бироқ шеърини санъатни пухта эгалламагани, шеърхон қалбини ларзага соладиган фалсафий мушоҳадалар етишмаслиги қатор ўринларда шоирга панд беради. Айни пайтда шеърларга етарли даражада сайқал берилмагани, поэтик фикр ёрқин ифодаланмагани ҳам шоир ҳали кўп тер тўкиб, жиддий изланиши жоизлигини кўрсатади. Бинобарин, шоир навбатдаги тўпламларида баркамол шеърини асарлари билан талабчан шеърхонларни мамнун этади, деган умиддамыз.

«Доғ ботинда ўсади...»

Таниқли шоир Икром Отамурод замонавий ўзбек дostonнавислик шеъринини ўзининг нақадар халқона, ҳам анъаналарга уйғун, ҳам ҳаёт билан ҳамнафас руҳда ёзилган дostonлари билан бойитиб келаётир. Айниқса, сўнгги йилларда бу шоирнинг чинакам «ҳодис»ларга уйғун тарзда «Тағазул» (2008), «Харитага тушмаган жой» (2011), «Муқаддар» (2012), «Доғ» (2014) сингари ғаройиб шеър ва дostonлари кетма-кет яратилди. Зеро, шоирнинг бу шеърлари, кўпинча, пойу пиёда машрабона юришлар асносида қаламга олинганлиги билан янада ҳайратланарлидир.

Шоир эътирофича, кўкламнинг хушҳаво, ёмғирли кунларидан бирида у юртимизнинг собит ва собиқ гўшаларидан бири бўлмиш кўҳна «Доғистон» кўчаси муқобилидаги катта шоҳ кўча ёқалаб табиат зиёратига ошиқади. Шунда у, ногаҳон бор-йўғи бир кунлик умргузаронлик қиладиган, дунёнинг нозик хилқати – капалакни эндигина бир гулга қўнаётганига шохид бўлади:

«...Шу маҳал, боғдаги қайсидир дарахтнинг эгилган новдасига мих сингари санчиб тирноғин, анчадан бери капалакни синчиклаб, кузатиб турган кўзлари олазарак, муғамбир майна ҳовлиқиб, капалакка чанг солиб ноҳос ва оғзин очиб, фавқулодда ютиб юборди – жонсарак... Боғ ўксинди...» Бунда шоирнинг кўнгли нақадар чўнғиб бир изтиробга эш тарзда тўлқинланади. Айни шу «ҳодислар содири» шоирнинг навбатдаги «Доғ» достонининг яратилишига боис бўлади.

Бу достон 2014 йил «Шарқ юлдузи» журналининг 5-сонига чоп этилди. Достон ушбу сатрлар билан бошланади:

... Қаер
қаергадир
талпинар?!...
.....

Шоир наздида, «ҳодис»лар ҳоҳ моддий бўладими, ҳоҳ маънавий бўладими, улар, албатта, ўз ечимини топиши жоиз. Аслида, уларнинг, айниқса, ботиний жиҳатдан қай томон, қай манзилга йўналиши, интилиши, талпиниши сабаблари ёлғиз Халлоқи оламга аён. Шундай бўлса-да, шоир уларнинг ботиний сирларини англаш ва ечимини топишга бирмунча руҳан ҳаракат қилади. Ва у энди ўзида ўзига ҳос ички бир беҳудуд руҳий ҳорғинликни туяди ва алҳол ҳокисорлик билан уларнинг ботиний ечимини топишни кўп нуқталар орқали келажак авлодга ҳавола қилади. Бу тарз, шубҳасиз, шеърхон кўнглига алоҳида бир завқ бағишлайди ва уни ботиний шеърят оламига тортади.

Шоир кўнгли ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасига ички бир сезим билан жавоб излайди. У бунда кўпроқ ҳодисалар шаклига эмас, ботинига назар ташлайди. Бироқ шоир наздида, инсон қуруқ ҳодисалар қурбонига айланиб қол-

маслиги учун, энг аввало, кўнгил ботинидаги ботиний ҳаракатларни, яъни ундаги ҳазин «доғ»ларнинг ёлқинланиши, мазмун-моҳияти ва уларнинг кўнгил зоҳирига қай даражада таъсир кўрсатишини қалбан ҳис этиши жоиз. Зотан, бугунги давр шоири зиммасига юкланган энг оғир, энг катта маънавий юмуш ҳам, аслида, шудир.

Шоир дoston мисралари оқими жараёнида:

*«Ҳодислар содирдир кетма-кет,
баъзан,
баъзан,
узоқ муҳлат мум ютиб –
қотар.
Кангул ботинига доғ солиб аҳзан,
Кангул зоҳирига гайбурдай ботар» –*

деганда нақадар ҳақлидир. Шоир ёзувлари гўё оқ қоғозга бирин-кетин кўнгил ғалвирида эланиб, гарду ғуборлардан тозаланиб тўкилади. Гўё ҳар бир шеърӣ он ва ундаги бетакрор сўз шодалари йиллар унинг кўнгил ботинида доғланиб ўсади. Ҳақиқатан ҳам, Борис Пастернак «Шеърӣят оёқ остида, илғаб, гарду ғубордан холи этиб, сўздан либос кийдирсангиз, бас», – деганда нақадар ҳақ эди.

Шоир сатрма-сатр дoston замиридаги ботиний маъно кўламини кенгайтира боради. Унда шоир руҳиятининг ақлга бўйсунмайдиган эврилишлари, товланишларӣю қайроқи бадий тафаккури акс этади:

*Вақт калитин солиб макон қулфига
тоғларнинг бастини борар қулатиб.
Қайрангларни тақиб қирғоқ зулфига
дайроларга тўрин ёр –
тўлатиб.*

Шоир бунда вақт тушунчасини ғоятда сирли ифода-
лайди. Илло, у кейинчалик бундан «Вақт – тарози. Вақт
– афсус. Вақт – тасалло...», деган ниҳоятда кенг ботиний
хулосалар чиқаради-да.

...Қай вужудда меҳр узилар тордай...

...Қай вужудда сабр новдадай синар...

...Ҳаётда биргина манфаат бордай,

манфаат эгарига

манфаат минар...

Холислик ҳамма даврларда ҳам қадрланган. Аммо,
уни кўнгил ботинидан ўтказиб чуқур ҳис қилиш, унга
риоя қилиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган бир
ҳол. Илло, шоир достонидаги энг асосий хислатлардан
бири – бу ички ҳиссиётнинг зўрлигидир. Зеро, у ҳаёт
фалсафаси китобини қайта-қайта варақлайди. Лекин, бу
билан фақат манфаат тузоғидан чиқиб кетиб бўлмасли-
гини қалбан ҳис этади. Айни шу тарз шоир кўнглига ҳеч
тинчлик бермайди. Кўринадик, инсон токи манфаатга
кул экан, у ҳеч қачон ўзликни идрок этишда ўзида қурб
топа олмайди.

Мазкур дostonдаги асл иддао, мақсад ундаги доғ
поэтик образ замирида мужассам. Бу сўз дostonда «ан-
дух»; «ҳасрат», «алам», «ҳажр»; «жароҳат», «захм»;
«белги», «асар», «из», «нишон»; «нақш» сингари маъ-
ноларда қўлланилади. Бу тарз дostonнинг очилишидан
тортиб то хотимасигача ана шундай образли тус ва таро-
ват олади ва у дostonнинг бутун ботиний моҳияти, маз-
мун-мундарижасини ўзида жо этади:

... Доғ доғлагайдир доғни доғлантириб...

... Оҳ оҳлагайдир оҳини оғлантириб...

Ёки:

... Доғ ботинда ўсади...

... Доғ –

ботинда қақраган виждон.

... Доғ –

ботиннинг чирқираган умиди...

... Эҳ...

... Богга термуламан...

... Канглумда доғ...

Кўринадики, унинг достонида боғ ва доғ сўзлари бирин-кетин қўлланади, бироқ моҳиятан бетакрор. Зеро, доимо шеърда шаклдан кўра мазмун устувор бўлиб келган. Чунки чин шоир ҳеч вақт шаклни кўзлаб шеър ёзмайди. Зеро, муайян шоир эътиқодини англаш учун оддий кишилар ўқийдиган китоблардан ташқари яна нималарнидир ўқиш ва уқиш жоиз. Айни маънода Алишер Навоий ҳам бежизга шундай ёзмаган:

*Сафҳаи ҳуснунда Ҳақ сиррин кўрар кўнглум аён,
Тонг эмас булбулга мусҳаф ўрнида гул дафтари.*

Шоир ўз хаёлот оламида ўзини эркин ҳис қилмас экан, бусиз унинг шеърлари бир муддатгина яшаб, ахир таназзулга юз тутмоғи аён ҳақиқат. Бу шоир ўз рухий кечинмаларини маддоҳлик қилмай, ялтоқланмай, бежамай-бежамай, очик-ойдин – эркин ифодалайди. Бу ҳол унинг чинакам шоирлигидан нишонидир. Қолаверса, ижодкор тахайюлида тиниқлик, сокинлик бўлмас экан, у воқеликни ҳам теран ҳис этиши маҳол. Албатта, буларнинг зимнида, аввало, поклик, ҳалоллик, эътиқод, айни виждон амри билан иш юритиш ётади:

*...Қай вужудда қадр йўқолиб борар...
...Қай вужудда қалб юради йиғлаб...
...Ёлгонлар
Ёлгонни ёлгонга қорар,
ЭЪТИҚОД аҳдига тигини тиглаб...*

Икром Отамурод дostonда асл муддаога эришади. Унинг ҳар бир шеърий мисраси чинакам кўнгил ботинида сайқал топади. Назаримизда, шоирнинг бу дostonи ғоят характерли. Чунки шоир ҳаёт манзаралари ботинидаги воқелик лавҳаларини тасвирлаш асносида кўнгил ботинига қандай нигоҳ ташлаш жоизлигини ботиний рамз-ишоралар тилида баён этади.

Таниқли шоиримиз Икром Отамуроднинг ушбу дostonи ўзига хос йўсинда қаламга олинган бўлиб, у замонавий дostonчилигимиз тадрижига қўшилган яна бир муносиб улушдир. Энг муҳими, бу шоир инсон руҳиятига гизли таъсир этиш, унинг гўзал ботиний қарашларини ўстириш, унга ниҳоятда эҳтиёткорона муносабатда бўлиш жоизлигини таъкидлайди. Зеро, унинг ботиний кўнгул сўзи ана шу жиҳатлари билан янада қадрлидир.

«Қадр – канглум суянган дарахт...»

Таниқли шоир Икром Отамуроднинг «Муқаддар» номли шеърий тўплами ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ундан шоирнинг лирик шеър ва дostonлари ўрин олган. Китоб мазмун-мундарижасидаги ўзаро уйғунликни биргина «сахро» ва «қадр» тушунчалари замиридаги соғинчда ҳам кўриш мумкин. Чунки, инсоният яралибдики, то ҳануз сахролар сахролигича инсонни тўлқинлантириб келаётир. Албатта, кимлардир то ҳатто хаёлан бўлса-да, «намиқдор» сахродан йироқлашишни истайди. Зеро, унинг қийинчиликлари кўнгилдан узоқ кишиларнинг юрагига мудом кўркув солиши табиий-

дир. Аслида, сахро – азалдан идрок этувчи инсоннинг Тангри олдидаги бурчини англаши учун яратилган бир имкониятдир. Сахро кишига чинакам маҳзунлик кайфиятини ато этади. Чунки чин ижодкор қалби сахро каби ёниб туради. У ўткинчи фароғатлардан четда бўлади... Киши уни ботиний ҳис ва идрок этиши билан ботиний кадр топади. Бу, шубҳасиз, саҳронишинлик жоиз, дегани ҳам эмас. Бунинг акси ўларок, ҳаёт фақат боғу-роғлардан иборат эмаслиги ҳам кундай аён. Модомики, шоир сахро фарёдини англамас экан, уни шоир дейиш ундан-да мушкул. Бу тарз шоирнинг ушбу тўпламидаги аксар шеърларида бениҳоя гўзал тасвирга олинганлиги билан таҳсинга лойиқ:

...Карвонидан адашиб, лоҳас чўк тушган туя...

...Нафаси қисилар ҳазорисвоннинг...

*...Ҳалтиллаб югурар ҳалиққан ялиқ,
тиллари бир қарич осилган итдир – ялиқ...*

*...Жавзонинг кўйдирғич дамида қуяр,
ёвшанлар чирқираб-чирқираб...*

Бунда шоир руҳияти чўлу барханлар ичига чуқур сингиб боради. Унинг ботинида азалий сир-синоат ҳукм суриб ётади. Унда бу шоир гўё кадр-кимматини, яъни ўзлигини топади. Ёнаётган кўнгил тафтидан сахро сукунати, кўйи ва бўйи уфуриб туради. Аслида ҳам, юрак ҳарорати тарзи сахрога ҳамоҳангдир.

Ҳазрат Навоий сўз ҳақида бир ўринда шундай ёзган:

*Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ, анинг толиби.*

Мазмуни: «Сўз жон бўлиб, руҳ унинг қолипидир. Кимнинг танида руҳи бор бўлса, у сўзга эҳтиёж сеза-

ди». Шоир борки, мудом сўзга эҳтиёж сезиб яшайди. Сўзнинг тафаккур ҳиссини йиллар кўнглида ўстирган бу шоир шеърларида бу ҳолни ортиғи билан кўриш мумкин. Зеро, биргина муқаддар сўзи «андоза», «миқдор»; «озгина», «андак», «зиғирча»; «қадар», «қадр», «ёзмиш», «тақдир», «сарнавишт», «насиб»; «манзур бўлиш», «эътиборга олиш», «кўзга илиш» сингари маъноларни ўзида мужассам этган. Икром Отамурод бу китобида «қадр» тушунчасига алоҳида эътибор беради. Эҳтимол шоир кўнглидан кечаётган шу пурмаъно шоирона кечинмалар тошқини, аслида, замона зайлидир. Илло, «қадр» сўзи муқаддас каломи шарифнинг 16 та сурасида 22 маротаба қўлланилиши бунга кифоядир. Агар ана шу маъно ёки тушунчаларни ифодаловчи муқаддар сўзининг, яъни «эътиборга олиш», «кўзга илиш» маъноларини шоирнинг биргина шеъри қамраб олган десак, ҳеч муболаға бўлмайди:

*Айтавергин, тортинмай айтгин,
тўккин юрагингда борини.
Феълинг қайтиб, имконинг қайтиб
йигилган дардларинг барини.*

*Мен сени тинглайман чурқ этмай,
тушуниш истайман кангулдан.
Ўксинишлар оҳига етмай,
дақиқалар йўрғалар илдам.*

*Лоқайдлик қолдириб асорат,
беқадрлик от ўйнатган чоқ.
Бировни эшитмоқ – жасорат,
жасорат – бировни тушунмоқ...*

Аслида ҳам шеъриятнинг талаби, истаги, матлаби инсонни тинглаш, унинг кўнгил кечинмаларини тўғри

идрок этиш эмасми? Унинг оху зорларини эшитиш эмасми? Наҳотки гоҳида инсон шунга ўзида қурб топол-маса?! Энг муҳими, шоир шеърларининг наботот олами сингари ўта беғуборлигидадир:

*Согиндим қўзигул исини,
тўрғайлар сасини согиндим.
Чизиб олис даштлар тусини
канглумга хотирлар оғинди...*

Икром Отамуруднинг мазкур шеърий тўпламида муқаддар, яъни қадр тимсол даражасига кўтарилади. Шоир қадр тушунчаси асносида, айниқса, ижодкор зим-масига ўта масъулиятли шарафни – ҳар сония, ҳар вақт қадрни қадрига етиш жоизлигини юклайди. Шоирнинг қарашларида иккилик, яъни туйғу ва ҳаёл ўртасида-ги ўзаро уйғунлик қадр тушунчасида намоён бўлади. У ички сукути ила борлиқ ботинидаги ўзгаришларни чуқур ҳис этади... Нима бўлганда ҳам аслият аслият-да. Унинг ўрнини ҳеч қандай изоҳ ва шарҳлар боса олмас-лиги аён ҳақиқат. Шу туфайли сўзимиз адоғларида асли-ятдан намуналар келтирамыз:

*Сенинг исминг,
сенинг согинчинг
жонимга битилган муқаддар:
Замин қадар ёвуқ богичи,
Олис дурур,
ҳув,
осмон қадар.
Ёки:
Ғалвирак дунёнинг доғлари
пўпанак бойлайди рахтма-рахт.
Хотира – канглумнинг тоғлари,
Қадр – канглум суянган дарахт.*

*Осмоннинг бепоён кенгликларида,
улоқиб-улоқиб йиғлар абрлар.
Касби қўргонининг дўнгликларида
сассизгина чўкар ерга қабрлар.*

Китобдаги «Ярадор умид отлари» достонида ҳам ана шундай рамзий ишоралар кўзга ташланади:

*Тошлар уйғонсин-эй,
уйғонсин тошлар,
етар шунча сукут сақлаб келгани.
Нечун шу заминининг кўксиди яшар,
ярамаса гар уни ёқлагани?*

Бу шоир шеърлари руҳий сукунатни талаб қиладиган, лекин шу руҳий сукунат ичра яна бир синоат борки, у шеърхон кўнглини потратади. Зеро, шеърлардаги ички сас кишини гўё суратдаги тасвирнинг рангин сирларини англаш каби туйғулар оламига сафар қилишга чорлайди.

Икром Отамуроднинг «Муқаддар» тўпламидаги шеърӣ тасвирларда ранг, оҳанг ва руҳий манзаралар ҳам бир қадар янгиланганлигини кўраимиз. Яқин йилларда яратилган шеърлари ботиний руҳи билан ажралиб туради. Бугунги кунда эса, айникса, замонавий шеърӣятимизда умрини шеърӣятга бағишлаган сиймолар санокли. Улар орасида Икром Отамурод ҳам борлиги аниқ. Шоирга хос руҳий сукунатни чуқур англаб, шеърӣятга садоқат билан йўғрилган нуқтаи назар асосида қалам тебратадиган ижодкорлар эндиликда ҳам жуда зарур.

Шоир «Қадр – канглум суянган дарахт» дея бизни хайратлантирар экан, бундан-да кучлироқ ботиний хайратга соладиган асарлари билан шеърӣят ихлосмандларини шодмон этади, дея комил ишонч билан умид қилишимиз мумкин.

СЎЗ МАХЗАНИ

Алишер Навоий асарларидаги эътибордан четда қолган сўз ва иборалар

Туркий тилдаги сўз ва ибораларни тўплаш, уларни илмий асослаш анъанаси ХІ асрда яратилган «Девону луғотит турк»нинг бой тажрибасига бориб тақалади. Зеро, луғат муаллифи Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги турли қабила-уруғлари тилига мансуб сўз ва ибораларни йиғиш принципларини белгилаб, ўз асарида акс эттирган. Бу борада луғатшунос шундай ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».

Ўрта асрларда туркий қабилалар тилларини бу қадар кенг қамровли ўрганганлардан Кошғарийга фақат Алишер Навоийни қиёслаш мумкин. Зотан, улуғ шоир асарларида «Девону луғотит турк»даги кўплаб этнонимлар, соф тилшуносликка оид лингвистик атамалар, қадимги илмий-бадий ёзма ва оғзаки ижод намуналари билан бирга кенагас, қовчин, қўнғирот, чиғатой, барлос, қиёт, тархон, арлот, жалойир, туркман, найман, манғит ва бошқа туркий уруғ, элатларнинг номи такрор-такрор келади.

Шоирнинг бой адабий, илмий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлаш, чуқур талқин қилишда луғат манбаларнинг ўрни бекиёс. Шу жиҳатдан Навоий асарлари юзасидан ўтмишда ва ҳозирда ҳам бир қанча луғат манбалар яратилган. Масалан, «Бадоеъ ул-луғат», «Хамса бо ҳалли луғат», «Абушқа», «Санглох», «Луғати атрокия», «Луғати туркий», «Луғати чигатойи ва туркий-усмоний», «Ҳалли луғоти чигатойи «Хамса»и Навоий», «Нисоби Навоий», «Луғати Амир Навоий», «Дар баёни луғати Навоий», «Ҳалли луғоти чигатойи»¹ ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» (1953) ва яна шу муаллифлар иштирокида «Алишер Навоий асарлари луғати» (1972), «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (1983 – 1985), Ботирбек Ҳасанов томонидан тузилган «Навоий асарлари учун қисқача луғат» (1993), Баҳром Бафоев томонидан тузилган «Кўҳна сўзлар тарихи» (1991) каби луғатлар шулар жумласидандир. Бу луғатларда Навоий асарларида қўлланилган минглаб туркий, форсий ва арабий сўз ва ибораларни изоҳлаш мақсад қилиб қўйилган. Шулардан ҳозирча нисбатан тўлароғи «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (4 жилдли) ҳисобланади. Ушбу луғат буюк мутафаккир шоирнинг бебаҳо асарларини ўқиш ва тушуниш учун китобхонларга катта ёрдам берувчи фундаментал тадқиқотдир.

60-йилларнинг иккинчи ярмида академик Эргаш Фозилов раҳбарлигида ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида тарихий этимологик луғатлар бўлими очилиб, изоҳли луғатни тузиш ишлари бошлаб юборилади. Кенг жамоатчилигимизга яхши таниш бўлган, араб, форс, туркий тил-

¹ Айни пайтда ушбу қўлёзма луғатлар ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида №7863, 9954, 6803, 3324, 5197 каби инвентар рақамлар остида сақланмоқда.

лар билимдони Қутбиддин домла Муҳиддинов ҳам луғатни тузишда фаол иштирок этади. Домла луғатни тузишда қатнашган туркийшунос олимлар ва бошқаларга қадимги туркий тил ҳамда форсий луғатларни ўрганиш, Навоий асарлари тилининг асл ҳамда кўчма, мажозий маъноларини англаш борасида ўз қимматли ўгит ва маслаҳатларини беради. Кейинчалик луғат Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг тарихий лексикология ва лексикография (1983–1985) бўлимида тайёрланиб, нашр этилади. Унинг нашр қилиниши ўз даврида тадқиқотчилар учун ҳам бой фактик материаллар берди. Изоҳли луғатдан фақат ўзбек мумтоз асарлари тилинигина эмас, балки кўпгина бошқа туркий халқларнинг адабий ва тарихий кўлёзма манбаларини ўрганишда ҳам фойдаланилади. Аммо шоир асарларининг тил хусусиятларини ўрганиш, унинг янги-янги қирраларини кашф этиш давом этаверади. Зеро, Алишер Навоий мероси мангуликка дахлдор сўз махзани ҳамдир.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, диний қадриятларга, ота-боболаримизнинг меросига муносабат ўзгарди. Илгари мумтоз асарларда «Худо», «Пайғамбар» сўзлари, ғазаллардаги ҳамд, наътлар тушириб қолдирилган бўлса, эндиликда уларни ёзиш, ўқиш имкониятига эга бўлдик. Бу эса шоир асарларини тўлароқ англашга, тушунишга ёрдам беради. Шоир асарларининг тўла нашр қилиниши унинг луғатини ҳам тўла ҳолда нашр қилишни тақозо қилади. Дарҳақиқат, биз ана шу имкониятдан фойдаланиб, аслият асосида шоирнинг 20 жилдли асарлар тўпламидаги сўз ва ибораларни қарийб чорак аср муқаддам яратилган «Алишер Навоий тилининг изоҳли луғати»га қиёслаб чикдик. Натижада ҳали жуда кўп сўз ва иборалар изоҳланиши зарурлиги маълум бўлди ва биз уларни аниқлаб, изоҳлашга киришдик. Шу маънода Навоий асарлари тилидаги янги аниқлан-

ган сўз ва ибораларни илмий асослаб тўплаш, уларнинг шоир назарда тутган маъно инкишофи алоҳида илмий аҳамиятга эга.

Навоий асарларига шунчалик кўп луғат тузилган бўлса-да, ҳатто уларнинг барчаси биргаликда ҳам улуг бобомизнинг сўз бойлигини тўла акс эттира олмайди. Навоий асарларидаги баъзи сўзлар биронта луғатда қайд қилинмаган бўлса, баъзиларининг маъноси фақат қисман баён қилинган. Ҳолбуки, улуг шоир ижодида кўп маънолилик жуда кучли бўлиб, бир сўзга кўплаб маънолар юкланган. Биз қуйида шундай сўз ва иборалардан бир нечасининг тағмаёнодаги талқинини келтирмоқчимиз:

*Солиб мажмарга тун уди қаморий,
Ўти хуришид бўлуб, анжум шарорий.*

Маълумки, Шарқда махсус мажмар (мижмар, мажмара) деб аталган манқалга қора рангли дарахт чўплари – удни ташлаб ёқимли ҳид тарқатиш одати қадимдан мавжуд. Ҳиндистоннинг Қумор деган шаҳрида эса энг сара уд бўлар экан. Шоир байтда қаморий сўзини ана шу шаҳар номига нисбат бериб, уди қаморий – уднинг энг яхши тури маъносида қўллаган. Қаморий айрим тарихий манбаларда қуморий шаклида ҳам ишлатилади.

«Хантила бинни Сафвон Қаҳр бинни Қаҳитон ўғлидур. Они Тенгри таоло Асҳоб ур-Раъсқаким, Каломуллоҳда мазкурдур, йиборди ва подшоҳе эрди...»

Ушбу мисолда Асҳоб ур-Раъс сўзи «Раъс дўстлари», «Раъс суҳбатдошлари», «фаҳш аҳли», «фоҳишалар» каби маъноларни ифодалаган. Бироқ шоир бу билан нима демоқчи эканлигини янада аниқлаштириш зарур. Манбаларга кўра, қадимда (Ғарбда) Самуд авлодидан Раъс исмли бир худопараст подшоҳ бўлган. Лекин у умрининг охирларида ўз тожу тахтига мағрурланиб, ху-

доликни даъво қилади. Унинг даврида фаҳш ишлар авжига чиқади: «Ва хотунлар чарм ва теридан олат ясаб, ўзлариға истиъмол қилурлар эрди. Ва ҳоло гўёки бу навъ зуафони Раъс ҳам дерлар...». Раъс Ҳақ хукмига ишонмай, бир мис қопламадан ясалган қўрғонга кириб яширинади, аммо бу фойда бермади.

Зеро, Қуръони Каримда «Валав кунтум фи бурувжим мушайядатин» – «Қаерда бўлмангиз, ҳатто мустаҳкам қалъалар ичида бўлсангиз ҳам, ўлим сизларни топиб олу», дейилган («Нисо» сураси, 78).

*Қўрки не бир лаҳзада бўлди қатил,
Тайри абобил ила асҳоби фил.*

Мазкур байтда «Асҳоби фил» сўз бирикмаси диний тушунчани ўзида мужассам этган. Қуръони Каримнинг «Фил» сурасидан хабар келтирилишича, исломиятдан илгари ўтган Абраҳа исмли ҳабашистонлик Яманга ҳоким қилиб тайинланган тарихий бир шахс филлар ҳужуми билан Макка шаҳридаги Каъбани вайрон қилишга отланади. Бироқ жанг чоғида Оллоҳнинг иродаси билан осмондан Абобил қушлари учиб келиб, душманлар устига тош ёғдиради, Абраҳа ва унинг қавми қирилади. Тарихда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) таваллуд топишларидан эллик кун олдин содир бўлган бу воқеа «Фил минган аскарлар», «Фил жанги» ёки «Фил қавми» номи билан хотирланади. Зеро, Пайғамбаримизнинг «Фил йили»да туғилганлар дейилиши ҳам шунга ишорадир.

«Таъола шаънука ва амма эҳсонука ва ло илоҳа ғайрука. Ё вадуд ва Маъбуд вожиб ул-вужуд».

Алишер Навоий ушбу муножотида вожиб ул-вужуд сўзини диний-тасаввуфий тушунчаларни теран ифодалашда қўллаган. Негаки, ўрта аср Шарқ фалсафасидаги тасаввуфий тушунчалардан бири вожиб ул-вужуд (зару-

рий мавжуд нарсалар). Форобий бутун мавжудотларни 8 даражага бўлади. Шулардан биринчиси вожиб ул-вужуд – Оллоҳ, қолган 5 таси – ақл, жон, шакл, борлиқ, осмон – мумкин ул-вужуд. Куръони Каримда эътироф этилганидек, вожиб ул-вужуд Оллоҳни билдиради. Демак, ушбу диний-тасаввуфий атама байтда «вужуди унинг ўз зотига боғланган ва ҳеч кимга муҳтож эмас», «қатъий мавжуд зот», «Оллоҳ» деган маъноларни беради.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий асарларидаги ҳозиргача эътибордан четда қолган сўз ва иборалар талқини ҳам, шубҳасиз, шоир ижодиёти ҳақида кимматли маълумотлар беради. Уларни алоҳида ва қиёслаб ўрганиш ҳали қилинажак ғоят муҳим ишлар сирасидандир.

«Сўз қондасида интизом...»

Алишер Навоий ҳазратлари дафъатан сўзга бениҳоя шоён таърифу тавсиф бериб ўтиш баробарида, аслида, сўз қондасида азалдан маълум бир муназзамлик, яъни қатъий бир интизом мавжудлигини хотирга келтириб ўтадилар. Зеро, улуғ мутафаккир назарида сўз қондасига мунтазам риоя қилиш – шеърый тафаккур тарзи учун ниҳоятда муҳим омил эди. Бошқачароқ айтганда, шоир наздида шеъриятдаги сўз – салмоғи билан эмас, балки маъно теранлиги билан бадийи кашфиёт, ҳаттоки илоҳий қудрат касб этади. Дарвоқе, баъзи олимлар улуғ шоир асарларида 26 мингдан ортиқ сўз қўлланилган десалар, баъзилари шоир асарларига бағишлаб тузилган, нисбатан энг тўлиқ тўрт жилдли «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати»да атиги 17 минг атрофида сўз изоҳланганлигини маълум қиладилар. Яна баъзилари эса ана шу изоҳли луғатда қайд этилмаган яна беш мингдан ортиқ янги изоҳланган, тушунилиши қийин сўзлар ҳақида баҳс юритадилар. Бунга мисол тариқасида шоир асарларидаги ана шу изоҳли луғатга кирмай

қолган қуйидаги айрим қадимги туркий сўзларни изоҳи билан келтириб ўтиш мумкин: аваламақ – «уйилмоқ», «тўпламоқ»; «қўймоқ», «ясамоқ»; аёғлуқ – «косалик»; аёқ – «у ёқ», «у томон», яъни «осмон ё ўзга макон»; айрулуқ – «бошқалик», «ўзғалик»; «айрилиқ»; айтилмамақ – «айтилмаган»; андиг – «бир оз», «озгина», «пича»; «атрофи», «гардиши»; анши – «хушҳол», «мамнун», «хурсанд»; ҳавр этмақ – «ҳайдамоқ», «қувмоқ»; қўнг – «қарға»; қўнгранмақ – «дўрилламоқ», «ғўнғилламоқ»; қусмақ – «қусмоқ», «қайт қилмоқ»; ўйла – «пешин вақт»; кулмақ – «хотинликка қўлини сўрамоқ»; қоз – «сувда сузувчи йирик қуш», «ғоз»; қовғанмақ – «жамғармоқ», «тўпламоқ», «оз-оздан йиғмоқ»; қипранмақ – «қимирламоқ», «қўзғалмоқ»; ўксун – «само»; чўқ – «тўғри»; «рост», «тузук», «дуруст»; чир – «яралар», «захмлар»; «дардлар»; ченг – «бурун суви», «бурундан келган сув»; чевиланмақ – «айланмоқ»; чекин^I – «ўсимлик»; чекин^{II} – «ипак»; чаб – «тақлидий сўз»; канаркамақ – «кўндирмоқ», «икрор қилдирмоқ»; суқадамақ – «қитиқламоқ»; дебсамақ – «тепинмоқ», «ер тепмоқ», «ер тепиб турмоқ» сингари.

Албатта, илмдаги статистик тадқиқ усули бизнинг адабиётимизда бугун ёки кеча Ғарбдан кириб келган эмас. Бунга амал қилиш азалдан Шарқу Ғарб халқлари учун 18 минг оламини яратган Парвардигори оламдан иноят бўлиб келган эди. Илло, сарвари олам на-да дунёни, балки инсоннинг ҳар бир аъзосини ана шундай ўлчамлар асосида яратган эди. Зеро, буларнинг замирида, биринчидан, илмдаги ростлик мавжуд бўлса, иккинчидан, инсон бадий тафаккури кўламини аниқлаш ёки унинг келажакдаги бадий тафаккур тарзи ривож учун катта имконият бор. Бинобарин, неча асрлардан буён муфассир (тафсирчи)лар, мушарриҳ (шарҳловчи)лар Қуръондаги фақатгина сўзлар миқдорини эмас, балки ҳарфлар ададини қайта-қайта кўриб чиқдилар. Бу

жараён, албатта, ҳозир ҳам давом этмоқда. Бизнингча, бунга мисол сифатида исломшунос олимлар томонидан мусҳафдаги биргина «дуо» сўзининг статистик тадқиқ этилиши, яъни унинг мусҳафда 212 марта тилга олинганлигини ёдга олишнинг ўзи кифоя. Илло, миллий маънавиятимиз тарихидаги буюк маърифатпарварлар – Имом Исмоил ал-Бухорий (810–871), Абу Райҳон Беруний (973–1048), Маҳмуд Замахшарий (1075–1144), Мирзо Улуғбек (1394–1449) каби қайси бир алломаларимизнинг иши бундан фориг деб айта олишимиз мумкин? Йўқ, албатта. Қолаверса, навоийшунослик илмидаги улкан тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳатто Навоий ҳазратларининг ўзлари ҳам лексикограф сифатида бу усулдан кенг фойдаланганлар ва ҳеч вақт бу масалага нописанд бўлмаганлар, деб айтиш жоиз.

Айтиш мумкинки, бир пайтлар айрим навоийшунос олимларимиз бежиз мумтоз араб тилининг катта ҳажмдаги изоҳли луғати – «Сабъат абхур» («Етти денгиз»)ни улуғ мутафаккир каламига мансуб демаган эдилар. Ҳақиқатан ҳам, бу фикр ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Зеро, бунда катта ҳикмат ҳам бор эди. Чунки мумтоз асарлардаги сўзларни ўрганган ҳар бир адабиётшунос ёки тилшунос олим ҳеч бир асоссиз ҳам шундай хулосага келиши тайин эди. Зотан, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Саккокий, Гадий, Юсуф Амирий, Мавлоно Лутфий асарларига қиёсан қараганда, улардагига нисбатан мутафаккир асарларида қўлланилган арабий сўзлар миқдори икки-уч хисса кўп ҳам эди. Бу нимадан далолат эди? Бу – шоир араб тилининг чуқур билимдони эканлигидан яна бир дарак эди. Зотан, шоир ўз ижодиётида юксак даражадаги бадиий маҳорат билан мумтоз араб тилининг ички захира имкониятларидан шундай кенг фойдаланган эдики, бу ҳол асло шоир асарлари тилининг конструкион тузилишига заррача ҳам таъсир қилмай,

балки аста-секинлик билан, унинг ҳар бир асари бадий ифода қатламини бойита борган эди. Айниқса, шоир ҳар бир асарида арабий сўзларни араб тилининг ички флектив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган эди. Қуйида биргина «Мажолис ун-нафос» асари мисолида ана шундай айрим сўзлар шарҳини кўриб ўтамиз: «мунқавий» сўзи асарда бир ўринда қўлланиб, матний маъносига кўра, «маҳкам», «собит» маъноларини ифодалаган: «Улви ҳимматдин дунёву мофий-ҳога этак силкиб мақсуд каъбасида мунқавий бўлубдур ва ҳамул даражадин мохалақаллоҳ, балки мосиваллоҳни мавҳуми маҳз, балки маъдуми мутлақ билиб вусул ҳаримида эътикоф қилибдур». «Мунқавий» сўзининг «қавий» шакли эса Навоий асарларида сермахсул қўлланилган. Асардаги бундай сўз шаклларининг айримлари ҳатто бошқа туркий манбаларда ҳам учрамайди. Лекин буларга қўшимча – яна асарда араб тилига хос тўғри кўпликлар иштирокида янги сўзлар ҳам ҳосил қилинган: мустағалот – «ғалла экиладиган ерлар»: «Фонийваш ва бетакаллуф киши эрди, жузъий мустағалоти ҳосили била қаноат қилиб эрди» (37). Аммо, энг муҳими, бу ҳам эмас. Муҳими шуки, адабиёт оламида шоир шеърияти кўпмаънолилик асосида барпо этилганлиги билан маълум ва машҳур. Илло, сўзнинг кундалик турмуш тарзидаги фаолияти нақадар кенг бўлса бордир, аммо улуғ бобомиз шеъриятидаги сўзларнинг турфа хил рангин маънолари шунча кўп ва жозибки, уларнинг сир-синоати ёлғиз яратган Эгамга аён. Дарҳақиқат, руҳиятшунос олимларнинг таъкидлашларича, инсон бир кунда қанчадир сўз қўллай олиш лаёқатига қодир бўлса-да, аммо ўзи бир кунда қўллаган сўзларининг миқдорини эслаб қололмас экан. Шу ерда ўз-ўзидан нега шундай, деган мантикий савол туғилади. Афсуски, бу саволга инсоният то ҳануз жавоб излаётир.

Улуғ сўз санъаткори сўз қоидаси борасида турли жиҳатлардан ёндашади. Айниқса, унинг қадимги қошғариёна усули ўзига хос содда ва эпкин. Яъни шоир Маҳмуд Қошғарийнинг «Кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни синдириб бўлмайди» каби сўз қоидаларига тўлиқ амал қилади:

*Ким оз деди нукта айшу ком ўлди анга,
Сўз қоидасида интизом ўлди анга...*

Дафъатан усул, услуб дейилганда, ўз-ўзидан сўз тартиби, сўзнинг матндаги бадиий ифодаси ҳақидаги қарашларимиз ҳам тушунилади. Албатта, адабиёт сўздан бошланишини назарда тутадиган бўлсак, ҳар бир сўзнинг чинакам бадиий кучи, у ёки бу халқнинг ноёб беназир асарларида ўз ифодасини топиши алҳол ёдга келади. Бинобарин, бу ҳақда рус филолог олимларидан бири «Ҳар бир сўз – бетакрор санъат асари, халқнинг ноёб бадиий кашфиётидир», деганда минг қарра ҳақ эди. Зотан, ҳазрат Алишер Навоий бадиий матндаги ҳар бир сўзнинг бетакрор, пурмаъно бўлишига эришган улуғ сўз санъаткоригина бўлиб қолмай, балки ўзининг муназзаҳ (пок, латиф) туйғулари ва гўзал ташбиҳлари орқали ҳар бир сўзни мангу кўнгул оламига йўналтира олган буюк зот ҳамдир:

*Занбурнинг эви кеби кўнглум тешук-тешук,
Лаълинг хаёли ҳар тешук ичинда бол экин.*

Ҳар ҳолда, ушбу байтни ўқиган, уққан ва ундаги юқори жўшқин бадиий кайфиятни тўлиқ идрок этган ҳар бир шоир ақл чироғида беихтиёр нега менга яратган эгам шундай бир салоҳият бермаган-а, деган хаёл ўти чакнаши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Таъбир жоиз бўлса, улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг «Санъат менда ҳасад туғдиради, ақл учун ҳам шундай, аммо қалбни фақат хур-

санд қилади», деган доҳиёна фикрини эслаш нақадар муҳим, балки айни мавриддир. Аммо юқоридаги байтни шарҳлашдан асосий муддаомиз бу ҳам эмас. Иддио шуки, шоир наздидаги чинакам сўз санъаткорининг муназзаҳ – пок кўнгли мудом инсониятни эзгу амаллар сари ундаб турувчи, худди заҳматкаш асаларининг уяси сингари саросар сара сўзларга лиммо-лим тўлиб туриши жоизлиги ҳақидаги сўз қоидасини илгари суришдан иборат.

Нафсиламбрини айтганда, шоир асарларидаги сўз кўп жиҳатлардан талқин этилади. Бироқ «Сўз қоидасида интизом...» деганда шоир кўнгил тахайюлотида кўпроқ кўнгилнинг шишадек софлиги бўй тортади. Шоир кўнгил изтиробини сўзга айлантиради. Бинобарин, унинг кўнглидан не кечса, у сўз бўлиб қоғозга тўкилади. Аммо «Шеърнинг қанчалик кучга эга экани қоғозга тушган сўзларга эмас, шоирнинг унга сарфлаган юрак кўрига боғлиқ. Унинг аурасини мана шу қувват белгилайди» (Фаҳриддин Низом). Шу маънода улуғ шоирнинг қуйидаги мисралари биз илгари сурган сўз ҳақидаги фикр-мушоҳадаларга янада аниқлик киритади:

*Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил муҳбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,
Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин –
Ким, берди хабар ҳадиси кўнглидагидин.*

Шоир ушбу тўртлиги орқали «Кишининг сўзи унинг кўнглидагини фош этиб қўяди», – дейди. Демакки, улуғ мутафаккир «Сўз қоидасида интизом...» деганда, инсоният зиммасига жуда катта маънавий масъулиятни юклайди. Зеро, «Мажолис ун-нафоис» асаридан ҳам маълумки, XIV–XV аср замона шоирларининг сўзни баён этиш кайфияти – сўз қоидасидаги тутумлари, яъни ундаги сифат ва миқдор ўзгаришлар доимо улуғ мутафаккирнинг нигоҳида бўлган.

Илмнинг Рауф Парфиси

Вақт онийдир. Буни ботинан ҳис этган, кўнглида чин инсонийлик фитрати жўш урган маънавий бедорлар ҳар кун кимгадир яхшилик қилишни ҳеч қанда қилмайдилар. Эҳтимол ана шундагина умрнинг ҳар бир лаҳзаси беҳуда соврилмас, балки абадиятга дахлдор кадр топар. Қолаверса, улар киши умрини қандайдир жадвалларгагина солиб сарҳисоб қилишдан йироқдирлар. 1940 йил Тошкент шаҳрида таваллуд топган қомусий билимга эга етук туркийшунос, навоийшунос олим, филология фанлари доктори Эргаш Умаров ҳам ана шундай тарзли ҳокисор, фасих сўзли, ўзгаларга ҳам доимо меҳр улашувчи олимлар сирасига кирарди. Бу олим зуллисонан, яъни ўзбек ва рус тилларида бирдек ижод қилар эди. Шунингдек, у қардош туркий ва форсий тиллар илмини ҳам чуқур биларди. Олим 1971 йил Ленинградда «Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асаридаги фразеологизмларнинг ўрганилиши» мавзусида номзодлик, 1989 йилда эса, Тошкентда «Бадаи-ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV-XVIII вв.» мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Шунингдек, муаллифнинг «Урхун алифбоси қандай тузилган?» (2013), «Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида» (2017) каби ўнлаб китоб ҳамда рисолалари нашр этилган. Олимнинг бетиним илмий фаолиятига ярим асрдан ошди. Зеро, унинг дастлабки илмий мақолалари 60-йилларнинг бошларидаёқ кўзга ташланади. Шулардан «Қур сўзи ҳақида», «Хазойин ул-маоний»даги фразеологизмлар чегараси», «Навоий ибораларини тўғри шарҳлайлик», «Навоий давридаги Ҳирот ўзбеклари тили», «Мумтоз ўзбек адабий тилидаги мавҳумлик», «Урхун ёдгорликлари сири» сингари мақолалари нафақат туркийшунослик, балки умумфилологик жиҳат-

дан ҳам ниҳоятда илмий қийматга эгадир. Олим ёзган мақолаларнинг адоғига етганимизча йўқ. Эҳтимол у ёзган илмий, илмий-оммабоп мақолалар мингдан ҳам ортар, лекин ундан кам ҳам эмас. Сирасини айтганда, у кишининг тимсолини бу замона кишилари орасидан топиш мушкул. Аммо бу инсоннинг илмга, ўзликка садоқатини ва уни ҳар нарсадан устун қўйишини тили, дили бир хокисор, ҳассос шоир Рауф Парфи тимсолигагина менгзаб, шунда ҳам «илмнинг Рауф Парфиси», яъни илмнинг виждони дейиш мумкин... Негаки, олим ҳаётидаги биргина лавҳа бунга кифоядир: 90-йилларнинг бошларида, яъни ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ишлаб юрган кезларида у киши АҚШ олимлари томонидан бир неча бор илмий ҳамкорликка таклиф қилинади, аввал, олим буни рад этади, сўнг, ахири шу таклифга рози бўлиб, у ерда бир-икки йил ишлаб Тошкентга қайтади. Ҳайратланарлиси шундаки, олим АҚШ сафаридан қайтаётиб, хориждан орттирган сармоясини мамлакатимизнинг қайсидир кутубхоналари эҳтиёжига, аниқроғи, уларга китоб харид қилиш ишларига сафарбар этади ва ўз уйига аввал қандай бўлса, шундайлигича кириб келади... Лекин у шу сафари ҳақида, ҳатто ёш олимларга ҳам лом-мим демайди. Яна ўша бурунги камтарона ҳаёт тарзини давом эттиради. Яна бунга қўплаб ҳаётий мисоллар келтириш мумкин. Таниқли шоир Икром Отамурад бир куни шаҳар китоб дўконларини айланиб юриб, Эргаш Умаровнинг бир ойлик маошига китоб сотиб олаётгани устидан чиқиб қолади. Ёки шоир, тилшунос олим Ғафуржон Тожибоевнинг у ҳақидаги айтмишлари ҳам кишида ажиб тарзни уйғотади: у бир куни олимнинг яқин кунларда нашр юзини кўрган бир илмий рисоласини сотиб олиш илинжида, ундан шу китобингиз нархи қанча туради, деб сўраб қолади. Олим шу заҳоти

сукутга чўмиб қолади. Лекин эртаси бир кути китобни унга ҳадя этади ва Ғафуржон акага қараб илиқ бир кайфиятда секингина «илм сотилмайди», – дейди. Сирасини айтганда, олим бир умр топган-тутганини халқ билан баҳам кўриб яшади. Афсуски, олим ҳақидаги бу гаплар унинг бу фоний дунёни тарк этганидан сўнг маълум бўлади. Унинг ботиний ҳаёт тарзи ҳамон сирлилигича қолмоқда. Ҳар қандай даврларда ҳам бундай покбоз, ҳалол яшаш наинки ижодкорга, балки тарки дунё қилган кишиларга-да оғирдир. Ана шу ботиний тавр ўта иймонли олим Эргаш Умаровда бор эди. Зотан, у киши биз сингари шогирдлари ҳаёлотида ботинан шоиртаъб сифатида сувратланган ва шундай таассурот қолдирган эди. Албатта, илмсиз шеърятни, шеърятсиз илмни тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳар икки сирани уйғунлаштириб турувчи нарсаси эса, Ҳаққа йўғрилган чинакам олим ёки шоирнинг ҳақиқий ақлу туйғулари мужассамлигидир. Аслида, у киши бундан-да ортиғига ҳам лойиқ, зотан, бундай менгашдан ҳам устундир. Чунки бу олим дунёнинг у ёки бу кайфу сафоларидан-да ҳам холи, ҳам сафолидир. Бу сифат фақат шу инсонгагина хос. Илло, устоз нафақат тил илмини, балки адабиётни ҳам теран англади. Лекин ҳа деганда, буни юзга келтириш ёки қоғозга тушириш бу кишининг касби эмас эди. Энг қизиғи, замонамизнинг бу «фақр», яъни камтарин олими ҳаётлик чоғлари ўзи ёки ёзмишлари ҳақида икки энли нимадир ёзишни ҳам биз каби шогирдларига ман этган эди. Буни кишига тушунтириш қийин. Аниқроғи, бу тарзни Алишер Навоий Ҳазратларининг ушбу сатрлари изоҳи ёрдамидагина чуқур фаҳмлаш мумкин:

*Фақр эрур бир лафзу шарҳи ёзилур юз минг китоб,
Не учунким, хуш келур айтурда итноби анинг.*

Байт мазмунидан англашилишича, агар фақрга доир биргина истилоҳнинг ўзи тасаввуфий моҳият жиҳатидан батафсил шарҳланса, ҳажман юз минг китобга етиши мумкин.

Ҳазрат Навоий кишидаги кўп билиб кам сўзлашни, сукуту айбпўшликни ниҳоятда қадрлайди. Юқорида келтирилган байтда кўп билиб кам сўзлаш, илм кишидаги сукуту айбпўшлик ниҳоятда қадрланган. Ана шундай фазилат ва хислатлар замонамиз уламоси Эргаш Умаровда ҳам мужассам эди: зеро, илм доирасида кимдир кимгадир илмий раҳбар ёки илмий маслаҳатчи бўлиш илинжида юрган бир пайтда, у кишида бу ҳолатнинг аксини кўрар эдик. Гўё у киши дунёга мудом илм сахнасининг ортида юриш учун келгандек эди. Эҳтимолки, олим ёзган китоблар мужаллад-мужаллад китоб бўлмас, лекин, энг муҳими, бу олим ҳаётининг ўзи бетимсолдир. Аслида, бу олимнинг мужаллад-мужаллад китоблар тузишга қурби ҳам етарди. Ҳолбуки, у ёзган тадқиқотлар, айниқса, туркийшуносликка оид юзлаб мақолалар, ҳатто уларнинг ичидаги энг кичик илмий кузатишларда ҳам илмнинг машаққати борлиги яққол кўзга ташланиб туради...

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИНИ

ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

Матни тадқиқ этиш усули

Навоий матншунослиги XX–XXI асрларда ҳам, шубҳасиз, салмоқли ютуқларни қўлга киритди ва киритаётир. Жумладан, Ғафур Ғулом, Порсо Шамсиев, Ғулом Каримов, Ҳамид Сулаймонов сингари етук матншунос, устоз олимларнинг бу борадаги фаолияти таҳсинга лойиқ. «Ҳамса», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб», «Мезон ул-авзон» каби беназир асарларнинг илмий-танқидий матни яратилгани катта воқеа бўлди. Навоийшуносликда эришилган бу ютуқлар кейинги даврда «Назм ул-жавоҳир», «Муншаот», «Насойим ул-муҳаббат» асарлари мисолида давом этаётганлиги қувонарли ҳол. Айниқса, бу асарларнинг матншунослик аспектида тадқиқ қилинганлиги, асарлар матнининг илмий шарҳ – изоҳлар билан нашр этилаётганлиги бу соҳада сўнгги йилларда қўлга киритилган салмоқли ютуқлардандир. Матншунос олимлар М. Рашидова, Б. Ражабова, Ю. Турсунов ва Ҳ. Исломиийнинг бу ишлари фақат муайян асарларнинг теран ўрганилгани билангина эмас, балки матншуносликнинг бир қанча назарий-методологик масалалари ҳал этилгани билан ҳам аҳамиятлидир. Бу тадқиқотларда ягона қўлёзма нусхали матн устида ишлаш тамойиллари, матн тарихи, хусусан, тазкиранависликнинг ўзига хос хусусиятлари сингари

матний муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий асосда ўрганилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Маълумки, шу пайтгача матншунослик истилоҳи ўзида, асосан, икки тушунчани мужассам этар эди: биринчидан, муайян матннинг аслият асосида илмий-танқидий матнини тузиш, табдил ва мукаммал нашрларини яратиш; иккинчидан, муайян матнни микро, макроанализ усуллари ёрдамида илмий тадқиқ этиш. Аслида, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувидан таркиб топган соҳадир. Албатта, бу борада ҳам ўзбек матншунослигида қисман матнни ҳам микро, ҳам макро-анализ нуқтаи назаридан тадқиқ этиш йўлга қўйилган. Аммо ҳозирда дунё матншунослиги матнни тил тарихи соҳаси билан боғлиқ ҳолда ўрганиш борасида анча илгарилаб кетган¹.

Ўзбек матншунослигида, айниқса, кейинги йилларда Бобур, Огаҳий, Муқимий, Фуркат каби мумтоз шоирлар асарлари матннинг ўзига хос тарзда ўрганилиши матний тадқиқ этиш усуллариининг шаклланаётганлигидан яна бир далолатдир. Зотан, Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг дунёда ягона қўлёзма нусхаси – Санкт-Петербургда сақланаётган «Шоҳид ул-иқбол»и нафақат матний тадқиқ этилди, балки асар матни тўлиқ ва мукаммал илмий шарҳлар, кўрсаткичлар билан нашр қилинди. Бу ҳолат ўзбек матншунослигининг мазмунан сифат ўзгаришларга юз тутаётганлигини кўрсатади. Шунингдек, Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» ҳамда «Нусхайи зебони Жаҳонгир» асарлари тадқиқи асосида яратилган монографиялар ҳар жиҳатдан эътирофга лойиқ. Матншунос олимларнинг бу ишлари матншуносликнинг бир қанча назарий-методологик ҳамда амалий масалалари ҳал этилганлиги билан ҳам муҳим аҳамият касб этади.

¹ Матншунослик давр талаблари даражасидами?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

Бироқ матнни замон талаблари даражасида, айниқса, назарий жиҳатдан ўрганиш борасида ўзбек адабий манбашунослиги ва матншунослиги юқори натижаларга эришганича йўқ. «Матншунослик олдида ечимини кутаётган долзарб муаммолар нималарда кўринади? Биринчидан, дунёда фаннинг бу жабҳаси замон талаблари даражасида ривожланаётган бугунги кунда биз ҳануз матншуносликнинг системали яхлит назариясини ишлаб чиқа олганимиз йўқ»¹, деган мулоҳазаси ҳам фикримизнинг исботидир. Дарҳақиқат, ҳозирги матншуносликда матнни замон талаблари даражасида тадқиқ этиш муҳим илмий-назарий муаммолардан бири сифатида тан олинб, «матн тарихи», «вариантлик» «матн таҳрири», «гloss», «интерполяция», «конъектура», «цензура ва автоцензура», «матнни тадқиқ этиш усуллари», бадиий асар структураси, семиотикаси деб номланаётган соҳаларда матн, унинг турли томонлари, матн билан боғлиқ бўлган илмий-назарий масалалар текширилиб, уларга муҳим илмий тадқиқотлар объекти сифатида қаралмоқда².

Матншуносликнинг ҳар қандай соҳаси соҳалар тизимидан ўрин олар экан, у, албатта, турли хил усул ва методлардан кенг фойдаланади. Бинобарин, жаҳон матншунослигида матн ва унинг турларини ўрганиш усули кейинги қирқ-эллик йил ичида шаклланиб тараққий этди. Бугунги кунга келиб матнни ўрганишнинг ўнлаб усуллари, методлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар матншунослик соҳасида кенг қўлланилмоқда³. XX асрнинг 60-йил-

¹ Матншунослик давр талаблари даражасидами?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

² Расулов А. Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 49.

³ Бертельс Е. Э. Вопросы методики подготовки критический изданий классических памятников литератур народов Ближнего и Среднего Востока.-В. кн.: Первая всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 513; Бертельс Е. Э. К вопросу о филологический основе изучения восточных рукописей//Советское востоковедение. –

ларидан бошлаб, халқаро миқёсда матнни конъектура, глосс ва интерполяция усуллари ёрдамида тадқиқ этиш ҳам кенг йўлга қўйилди¹. Лекин матнни бундай ўрганиш усуллари ўзбек матншунослиги ва адабий манбашунослигида эндигина жорий қилинмоқда². Шунга қарамасдан, бу борада ўзбек матншунослигида ҳам айрим қайдлар мавжуд. Галдаги вазифа ана шу илмий ютуқларни янада мустаҳкамлаш, матнни тадқиқ этиш усулларига доир монографик тадқиқот ишлари яратиш ҳамда шу асосда муаммонинг амалий ечимига доир илмий-назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Айни шу маънода, энг биринчи навбатда, Навоий асарлари матнини матний тадқиқ этишда конъектура, глосс, интерполяция каби муайян методлар назарий ишланмаларини яратиш, улардан ўринли ва мақсадли фойдаланиш ўзбек матншунослиги ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилишини амалда исботлаш.

Хуллас, ўзбек матншунослигида ҳозирга қадар матнни тадқиқ этишда бир умумийлик, яқранглик кўзга ташланади – у, асосан, матн қўлёзмаларини ўрганиш, улардаги мавжуд тафовут ва ўхшашликларни аниқлаш, танқидий матн тузиш ва табдил сингари хусусиятлардан иборат. Зеро, уларда кўпроқ амалий хусусиятлар устувор бўлиб, матншуносликнинг асосий назарий методологик характерига хос талқинлар эса кам учрайди. Айни маънода Навоий асарлари матнини ўрганишда турли назарий, матний

М., 1955. №3. – С.184; *Лихачев Д. С.* Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. – Известия АССР ОЛЯ, 1955. т. XIV, Вып. 5. – С. 35, 477; *Лихачев Д. С.* По поводу статьи В. А. Черныха о развитии методов передачи текста исторический архив. 1956. №3, – С. 508; *Йўлдошев Б.* Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ. 2008. – 90-бет; Зубдат ут-таворих [Text] тарихлар сараси / М. Р. Огаҳий (Эрниёзбек ўғли); нашрга тайёр., сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н. Жабборов. – Т.: «O‘zbekiston», 2009. – 240-бет; *Сирожиддинов Ш.* Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326-бет ва бошқ.

¹ *Лихачев Д. С.* Текстология. – М.-Л.: Наука, 1964. – С. 62.

² *Эркинов А.* Матншуносликка кириш. – Т., 1997. – 26-27-бетлар.

тадқиқ этиш усулларида фойдаланиш – янгича усул, матний талқин ва таҳлиллар методологияси бўла олади:

А) *Матнни тадқиқ этишининг бадий таҳлил усули.*

Навоийшуносликда бадий матн таҳлил усули ва у билан боғлиқ масалалар, жумладан, Навоийнинг бадий маҳорати ҳақида Мақсуд Шайхзода, Ёқубжон Исҳоқов, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов каби олимлар фундаментал тадқиқот ишлари яратилди¹. «Ҳамса» ҳақида устоз Азиз Қаюмов, Навоийнинг ижодий методи борасида филология фанлари доктори, профессор Абдуқодир Ҳайитметов, шоирнинг поэтик маҳорати тўғрисида Алибек Рустамов, Иброҳим Ҳаққулов, Нажмиддин Комилов, Ботирхон Акрамов, Суйима Ғаниева, Султонмурод Олимов, Шухрат Сироҷиддинов ва Нусратулло Жумаҳўжаев тадқиқотлари эришилган ютуқлар кўлами ниҳоятда катта эканлигини кўрсатади². Адабиётшунос Д. Салоҳий, Х. Жўраев ва бошқа олимларнинг Навоий асарларининг бадий таҳлил усулларига қаратилган тадқиқот ишлари ҳам навоийшуносликдаги сўнгги йилларда қўлга киритилган улкан муваффақиятлардан ҳисобланади. Аммо ҳануз шоир асарлари матнининг тағмаёно қатламларини теран мушоҳада қилиш ва очишда бир талай муаммолар мавжуд. Бунинг асосий сабабларидан бири собиқ иттифоқ даврида мумтоз асарлар бўйича амалга оширилган бадий ижодга синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндашилганлигидир. Мустақиллик даври ўзбек матншунослигида онтологик, гносеологик қарашлар асосидаги диалектик ҳурфикрлилик мумтоз асарларни матний тадқиқ этишда

¹ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI жилдлик. IV ж. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983 ва бошқ.

² Қаюмов А. Алишер Навоий. – Т.: Камалак, 1991; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979 ва бошқ.

кенг қамровлиликни таъминлаётгани, у орқали матнни англашга интилиш тамойилларининг устувор аҳамият касб этаётганлигини адабиётшунос ва матншунос олимлар А. Расулов ва Ш. Юсуповнинг мақолалари мисолида кўриш мумкин. Бу борада, айниқса, адабиётшунос олим А. Расуловнинг фикрлари эътирофга лойиқ: «Ўзбек адабиётшунослиги манбашунослик, матншунослик соҳасида бой тажрибага эга. Бу – ёзувчилар асарлари академик нашрини тайёрлашда кўл келади. Иккинчидан, матншунослик, манбашунослик бадий матн структураси билан узвий боғлиқ. Ҳозир бадий асар структураси, семиотикаси бўйича баъзи ишлар амалга оширилмоқда. Уларда матннинг тағмаъносини тадқиқ этишга ҳаракат қилинмоқда. Лекин структурал талқин билан шуғулланувчилар бадий асар услуби, оҳанги, сўз товушларининг функцияси масаласига жиддий эътибор бермаяптилар»¹. Бу фикр қайсидир маънода Навоий асарлари бўйича амалга оширилаётган тадқиқот ишларига ҳам тегишли.

Бадий матн таҳлили матнни синчиклаб ўқиш ва уқиш демакдир. Унда матннинг тағмаъно қатламларини очиш, матн моҳиятини чуқур англаб етиш, ҳатто матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора маъноларининг жилоси, ранги ва бадий тафаккури ўз адабий ечимини топиши шарт. Акс ҳолда, бадий матн таҳлили концепциясидаги айрим масалалар ўз ечимини топмай қолиши муқаррар. Зотан, бу масалага адабиётшунос олим Абдуғафур Расуловнинг қуйидаги мулоҳазалари янада аниқлик киритади: «В. Изернинг таъкидлашича, адабий матнда яширин (имплицит) китобхон фаолият кўрсатади. У ҳамиша реал китобхон билан рўбарў келади: асарнинг эстетик бойлиги имкониятини реал китобхонга юқтиради. Адабий матндаги бадийлик қутби ўзгармаган ҳолда, эстетик

¹ Расулов А. Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти санъати. – Т., 2010. № 49.

кутб – имплицитив китобхон реал китобхон таъсирида ўсиб, ўзгариб боради – замоннинг эстетик-маънавий эҳтиёжларига юз буради. Шундай асарлар борки, китобхон (танқидчи)даги эстетик эҳтиёж бойиб, ортиб бораверган сайин матндаги захира қаватлар, имкониятлар ўзини намоён эта боради. Буни В. Изер маънолар зич, тифизлигининг континууми (кат-қатлиги), дейди. Адабий матн ҳеч қачон бир йўналишдаги ахборот ёхуд хужжат сифатида қабул қилинмайди. У ҳамиша, ҳар қачон маънолар кўп қаватлилиги, зичлиги манбаидир. Бадиий матн талқин қилинган реаллик ортида юз кўрсатган яна аллақандай тушунчалар, ҳолатлардан хабардор қилиши жоиз»¹. Демак, матн устида иш олиб бораётган тадқиқотчи матнни нафақат ақлий билимлари воситасида, балки билвосита қалб билан чуқур англаши ва уни ўзида шакллантириши мақсадга мувофиқдир.

Бадиий матнни ўқиш ва уқиш – бадиий асарни талқин қилиш асосида шакллана боради. Чунончи, «талқин» «таҳлил»дан кўра кенг камровли тушунчаларни акс эттиради. Демак, бадиий матн таҳлили бадиий асар талқини асосига қурилади. Негаки, талқин умумий характери ва фалсафий жиҳатлари билан таҳлил усулидан фарқланиб туради.

Бадиий матнни ўқиш ҳолати оддий китобхон билан матншунос ўртасида кечади: «В. Изернинг «Ўқиш ҳолати» асарида бадиий матннинг мутахассис китобхон (танқидчи) ва оддий қабул қилувчи томонидан ўзлаштирилиши масаласига алоҳида эътибор берилади. Оддий китобхон асарни ўзича қабул қилади, унинг қараши, тушунчаси ўзига хос бўлади. Мутахассис китобхон – танқидчи асарни ўқир экан, беихтиёр жамиятнинг эстетик қарашларини сингдириб юборади»². Бинобарин, Навоий асарларини матний тадқиқ этишда ҳам янгилиниш ҳолати

¹ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. – Т., 2003. – 4-бет.

² Ўш а м а н б а . – 5-бет.

кузатилмоқда. Зеро, шоир асарлари матни мустақилликнинг эстетик қарашлари замирида ўрганилмоқда. Негаки Навоийнинг ҳам улуғ мақсади туркий тилнинг келажакдаги истиқболи, у тилда сўзлашувчи халқларнинг мустақиллиги эди: «... турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди – оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ, анда зебу зийнат; ва сипехре таъбға маълум бўлди, тўккуз фалакдин ортуқ, анда фазлу рифъат; ва махзане учради – дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ; ва гулшане йўлуқти, гуллари сипехр ахтаридин дурахшандароқ...» («... туркий сўзларга ҳам мулоҳаза лозим кўрилди – бундан шундай олам намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқ. Унда таъбға зеб ва зийнат осмонни маълум бўлди, тўкқиз фалакдан ортиқ. У ерда фазилат ва буюклик хазинаси учради – дурлари юлдуз гавҳарларидан ёрқинроқ ва гулшан йўлиқтики, гуллари фалак юлдузларидан кўра тиниқ, ёрқинроқ...»).

Юқорида эътироф этилганидек, бадиий матн таҳлил усулларининг асоси – микроанализ имкониятларига асосланишдир. Микроанализ нафақат матнни аслият асосида қайта тиклаш, балки асар муаллифи услубини ўрганиш билан ҳам характерлидир. Илло, «Услуб ижодий методнинг конкрет ва хилма-хил кўриниши бўлиб, давр ва ҳаёт характери билан яқиндан боғланади, унинг хусусиятларини ёзувчининг шахсий темпераменти ҳаёт тажрибаси, миллий хусусиятлари, бирор адабий йўналишга тамойили ва ҳоказолар орқали акс эттиради»¹.

Навоий ижодий услубининг ўзига хос жиҳатларини илмий-назарий тадқиқ этиш ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам услуб ҳақидаги қарашларимизни шакллантиришда муҳим омил бўлиб келган. Чунки ўзбек адабиётшунослигида, аслида, микроанализ имкониятларини жуда

¹ Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан//Мақолалар тўплами. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 151-бет.

кенг ёритувчи услуб масаласи энг кам ўрганилган соҳадир. Бинобарин, навоийшунос олим А. Ҳайитметов такрор-такрор шоирнинг услуби ёки услуб ҳақидаги қарашларига эътиборни қаратгани бежиз эмас¹. Зеро, бир қарашда шоир услуби-нинг ёки асарларининг зоҳирий томонлари тушунарлидек кўринса-да, аммо ҳануз бу масалаларни тўла-тўқис ўрганишга монелик қиладиган, ўз ечимини топмаган матншунослик муаммолари мавжуд. Бу шоир асарлари матнида ҳар қадамда учрайдиган маъноси тушунилиши қийин сўз ва иборалардир. Демак, бундай тушуниксиз сўз ва иборалар шарҳ-изоҳисиз нафақат шоир услубининг мураккаб қирраларини ёритиш, балки муаллифнинг илғор фикр-мулоҳазаларини китобхонга тез ва тўла-тўқис етказиб бериш ҳам амри маҳолдир. Бу масаланинг ўз ечимини топиши қанчалик муҳим ва зарурлигини қуйидаги равшан мулоҳазалар мисолида ҳам кўриб ўтиш мумкин: «Биз ўтмишда яшаб ижод этган, услуби тушуниш учун маълум даражада оғир шоир ва адибларимиз асарларини замонавий китобхонга яхши ва осон тушуниши учун илмий изоҳларни кўпайтириш, шеърӣ асарларнинг насрий баёнларини яратиш, махсус луғатлар тузиш билан қаттиқроқ шуғулланмоғимиз керак. Токи Навоӣ ва бошқа мумтоз шоирларимиз асарларида кенг китобхонлар оммаси тушунмаган бирон байт, бирон сатр қолмасин»². Кўриниб турганидек, адабиётшунос олим А. Ҳайитметовнинг бу борадаги қарашлари ҳам бу ҳолат изоҳига мос келади.

¹ Ҳайитметов А. Навоӣнинг ижодий методи масалалари. – Т.: Фан, 1963. – 173; Ҳайитметов А. Шарҳ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – Б. 331; Ҳайитметов А. Алишер Навоӣнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959. – 109–112-бетлар; Ҳайитметов А. Адабий меросимизнинг уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 91– 95-бетлар.

² Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 95-бет.

Б) *Матнни тадқиқ этишнинг герменевтик усуллари.*

XIV асрда Европада тушунтириш, талқин санъатига асосланган герменевтик¹ таҳлил усули асосида ҳам Алишер Навоийнинг айрим асарлари тадқиқ этилган². Бу услуб Оврупо матншунослиги фан оламида ёзув ёдгорлик матнини теран англаш, уларнинг матний маъноларига чуқур етиб, таҳлил этиш усули сифатида донг таратди. Мазкур матний тадқиқ этиш усули матншунос олимлар томонидан ўз даврида ҳам юқори баҳоланди. Кейинчалик ҳам бадиий асар матнини ўрганишда бу усулдан кенг миқёсда фойдаланилди. Ҳозирги ўзбек матншунослигида герменевтиканинг муҳим аҳамият касб этиши эътироф этилмоқда. Бу усул икки тушунчани ўзида мужассам этган: 1) матн талқини назарияси ва амалиёти; 2) замонавий фалсафадаги оқим. Демак, бадиий асарни матний тадқиқ этишнинг яна бир усули герменевтика деб номланган. У ёзув ёдгорликлар матнининг тағмаъносини очиш усули бўлиб, ҳозиргача муайян ўзгаришлар билан етиб келган қадимги матнларнинг дастлабки маъносини қайта тиклашга қаратилган бир таълимот ҳисобланади. Шунингдек, у ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликларнинг ҳақиқий, асл матнини тиклашга ва унинг мумтоз адабиётимиз тарихидаги ўрни, аҳамиятини кўрсатиб беришга қаратилган матний тадқиқот усуллари мажмуини ташкил этади. Бу соҳа таҳлил йўсинининг асосий назарий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

¹ И з о х: «Герменевтика» сўзи «hermenevtika» сўзидан олинган бўлиб, қадимги Рим мифологиясидаги Гермес номига бориб тақалади: унда Гермес олимпия тангрлари элчиси сифатида тасвирланган. Барча пайғамбарлар сингари у ҳам Парвардигор муждалари матнини инсониятга етказиб турган ва уни талқин этиш, одамларга тушунтириш унинг вазифаси ҳисобланган [Боев Ю. Теория художественного восприятия и методология критики и герменевтики. – М., 1988. – С. 430].

² Эркинов А.С. «Хамса»анинг герменевтик таҳлили: ф.ф.д... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1996.

а) умумий контекстуал талқин тамойиллари; б) шу соҳа доирасига кирувчи талқин усуллари; в) муаллиф назарда тутган аниқ мақсад ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда матннинг тарихий-тадрижий ва ижтимоий-сиёсий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг бошқа қўлёзма нусхалари таҳлили; г) муаллиф мантикий фикр-мулоҳазалари маъноларини очиш; д) таҳлилда муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган прагматик имкониятларга ҳам асосланиш. Яъни қўлёзманинг яратилиш жараёни, муаллиф шахсияти ва ижодиётига доир биографик маълумотлар, асар муаллифининг услуби каби барча масалаларга таянишдир.

Немис олими Ю. Боров каби хориж матншунос олимларининг таъкидлашича¹, бу усул бадиий матн мазмунини тўғри идрок этишни ўргатувчи амалий санъат тури сифатида ҳам мутахассислар эътиборини қозонган.

Бу борада адабиётшунос олима Дилором Салоҳий шундай эътироф этади: «Бошқа бир олим, Фр. Бласснинг фикрича, матнни талқин этиш жараёни икки босқичда содир бўлади: биринчисида матн муаллифини тўла тушуниш лозим бўлса, иккинчиси муаллиф ижодига баҳо бериш, шарҳлашдан иборатдир. Бунинг учун интерпретатор ёки талқинчи, матн тилини унинг муаллифи даражасида билиш, улкан сўз захирасидан матн муаллифи руҳи муқобилида ва матн мазмунидан келиб чиқиб, ҳар сафар муаллиф кайфияти ва психологик ҳолатига мос сўз ва ибораларни танлай олиш қобилиятига эга бўлиши лозим»².

Албатта, бу борада немис олими Фр. Бласс ва америкалик лингвист олим Ч. Филлмор қарама-қарши фикрлар

¹ Боров Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – С. 498.

² Салоҳий, Дилором. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (ғазаллар матнларининг қиссий таҳлили асосида) [Text]: филол. фан. докт.... дисс. – Т.: ЎзРФА, 2001. – 23-бет.

баён этишган. Бироқ Ғарб таҳлил усуллариининг ҳаммаси ҳам Шарқ ёзув ёдгорликларини, айниқса, Навоий асарлари матнини матний тадқиқ этишга тўғри келавермайди.

Шу пайтгача Алишер Навоий асарлари турли матний тадқиқ этиш усуллари ёрдамида ўрганилган. Хусусан, матнни тадқиқ этишнинг бадий, герменевтик талқин усули сингари. Аммо улар ичида назмий матнни насрий баёнлаш усули алоҳида аҳамият касб этади. Бу тадқиқот натижалари матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: а) Навоий асарларининг мукамал илмий-танқидий матнини яратиш ва шу асосда тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; б) бу борадаги илмий текширувлар шоир асарлари матнини ўрганиш юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий омил вазифасини бажаради.

Насрий баёнлаш мезони

Алишер Навоий асарлари матнини муфассал ўрганиш усуллари бундан анча бурун бошланган. Шу пайтгача Навоий асарлари матнини ўрганишда ўзига хос матний тадқиқ этиш усулларида кенг фойдаланиб келинганлиги таҳсинга лойиқ. Зеро, улуг шоир асарларини матний тадқиқ этиш усуллари, энг аввало, матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: 1) Навоий асарларининг мукамал илмий-танқидий матнини тузиш ва шу асосда тўлиқ шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; 2) бу борадаги илмий текширувлар шоир асарлари матнини ўрганиш юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий омил вазифасини ўтайди. Айни шу маънода қуйида Алишер Навоий

асарлари матнини ўрганишнинг ана шундай айрим матний тадқиқ этиш усуллари, аниқроғи, назмий матнни насрий баёнлаш усули («Фарҳод ва Ширин» достони асосида) – мезони хусусида фикр-мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз.

Айтиш жоизки, Навоий асарлари матнини илмий ўрганишда амалга оширилган дастлабки тадқиқот ишлари, асосан, 1938 йилдан бошланган эди¹. Унгача фақат 1928 йили нашр этилган «Ўзбек адабиёти намуналари» тўпламидан бошқа кўзга кўринарли бирор-бир тадқиқот иши мавжуд эмас эди. Эътироф этилганидек, 1938 йили Навоий анжуманини ўтказишга тайёргарлик кўриш муносабати билан шоир асарлари матнини нашр этиш, яъни «Хамса»ни насрий ифода, изоҳ ва луғатлари билан нашрга тайёрлаш ишлари йўлга қўйилди. Навоий юбилейини ўтказувчи махсус комиссиянинг аъзоси бўлган академик Ғафур Ғулом тайёргарлик ишларида фаол иштирок этади. У «Фарҳод ва Ширин» (1940) достонини насрий баёнлаш усули билан лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида нашрга тайёрлайди. Бу ҳақда таниқли матншунос олим Порсо Шамсиев шундай ёзди: «Бу текстологик усул ўша даврда янгилик бўлиб, у қабул қилган принцип асосида шоирнинг бошқа асарлари ҳам насрий баёни илова қилинган ҳолда нашрга тайёрлана бошланди». Дарҳақиқат, бу матний тадқиқ этиш усули, яъни достоннинг замонавий насрга ўгирилиши 20–30-йиллар ўзбек навоийшунослигининг ўзига хос янги бир соҳаси бўлиб қолди². Шоирнинг бу фаолиятини айрим адабиётшунос тадқиқотчилар шундай баҳолайди: «Ғафур Ғуломнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини нашрга тайёрлаганлиги, шубҳасиз, ўзбек текстоло-

¹ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: ф.ф.д... дисс. – Т., 1969. – 1-бет.

² Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т., 1997. – 53-бет.

логияси фанига қўшилган муносиб ҳисса бўлиб, бу факт Ғафур Ғуломни биринчи ўзбек текстолог олимлари қаторига қўяди»¹.

Шарқ қўлёзма матнларини ўрганиш усулидаги бу оригиналлик, айниқса, Навоий асарлари матни бўйича Ғ. Ғулом олиб борган тадқиқот ишларида яққол намоён бўлади. Шоир эришган бу ютуқлар нафақат унинг шеърӣй салоҳияти билан, балки ўз даврида ҳамнафас бўлган Е. Э. Бертельс, В. В. Бартольд, А. К. Боровков каби олимларнинг навоийшуносликка бағишланган тадқиқот ишларидан бохабар бўлганлиги билан ҳам характерлидир. Шунингдек, шоирга Навоий асарлари матнини теран англаш ва чуқур шарҳлашда туркий ҳамда эски ўзбек ёзувининг имловӣй, хаттӣй хусусиятларини билиш баробарида араб, форс тилларини талаб даражасида пухта билганлиги ҳам қўл келди. Чунончи, матний тадқиқ этишнинг назарӣй асоси матн тарихини ўрганиш билан белгиланади. Зеро, матн тарихи фақат матннинг аслиятини аниқлаш, уни тўғри ўқиш, хаттӣй, полиграфик хусусиятларини ўрганиш, қўлёзмаларни муқояса қилиш, илмӣй-танқидӣй матн яратиш, матнни нашр этиш каби масалалар билангина чекланиб қолмайди. Энг муҳими, бунда матн тарихи бевосита ва билвосита ички ва ташқи маълумотлар асосида ўрганилмоғи жоиз. Бинобарин, Навоий асарларини матний тадқиқ этишнинг оригинал усули инкишофи Ғ. Ғулом шоирлик тахайюлотининг кучи ҳамда Шарқ тиллари ва адабиётининг чуқур билимдони эканлиги билан белгиланади.

«Фарҳод ва Ширин» достони Навоийнинг машҳур достонларидан биридир. Улуғ мутафаккир илгари сурган илғор ғоялар бизнинг давримизда янада ўз қадр-қимматини топмоқда. Бироқ уйғониш даври адабиётининг йирик намояндаси Шекспир асарлари матнини ҳозирги

¹ Равшанов А. Ғафур Ғуломнинг адабиётшунослик фаолияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973. – № 4. – 28-бет.

инглиз китобхони тўла-тўқис тушуна олмагани сингари ҳозирда Навоий асарлари матнини ҳам махсус тайёргарликка эга бўлмаган оддий китобхоннинг ўқиб англаши баъзи бир қийинчиликлар туғдириши табиий. Бунга сабаб, биринчидан, орадаги қарийб олти асрлик давр бўлса, иккинчидан, Навоий асарлари матнида то ҳануз тушунилиши қийин, шарҳланмаган сўз ва ибораларнинг мавжудлигидадир. Шу сабабли, соҳир сўз санъаткорининг асарларини ҳозирги китобхонга тушунарли услубда етказишга эҳтиёж сезилади.

Достонни насрий баёнлаш усули билан ўз даври адабий тили ва ёзувига табдил қилган биринчи киши, аслида, XIX асрда яшаб ижод қилган адиб Умар Боқий саналади. Ундан сўнг юқорида зикр этилганидек, 1940 йилда Навоий таваллудига беш юз йил тўлиши муносабати билан академик шоир бу достонни насрга ўгириб, аслият матни билан ёнма-ён ҳолда нашр эттиради¹. Албатта, аслият ўз замонасининг адабий тилида акс этган бўлади. Табдил ёки насрий баён эса бугунги куннинг тил хусусияти ҳолатини акс эттиради. Аслият бугунги кун китобхонига тўла тушунарли эмас. Шу боис ҳар қандай мумтоз назмнинг насрий баёни жуда катта таҳсинга лойиқ, бироқ у ҳеч қачон аслият билан тенглаша олмайди. Шунинг учун кейинчалик тўла амалга оширилган «Хамса» достонининг насрий баёнлари, гарчи аслият ўрнини боса олмаса-да, уни ҳозирги кун китобхонига яқинлаштиради, маънавий мулкимизга айлантиради. «Навоий достонлари, шу жумладан, «Фарҳод ва Ширин» ҳам шундай мураккаб услуб билан ёзилган бўлиб, бундай мисраларни, бу ердаги «марз», «қисват», «хоро», «гурз», «фалаквор», «даввор» каби сўзларни ҳозирги замон ўқувчилари тушуниб олиши ниҳоятда қийин. «Фарҳод ва Ширин» достонининг замонавий наср-

¹ Жалилов Т. «Хамса» талқинлари. – Т., 1960. – 31–32-бетлар.

га ўгирилиши 30-йиллар ўзбек адабий ҳаётидаги катта ҳодисалардан бири бўлди. Ўша йиллари бу тажриба асосида Навоийнинг «Хамса»сидаги бошқа дostonлари ҳам насрга айлантирилди ва улуғ шоир асарлари гўё янгидан кашф этилгандай, янгидан таваллуд топгандай бўлди. Насрий баёнчилик эса ўзбек навоийшунослигининг янги бир соҳаси бўлиб қолди»¹.

Хамсачилик анъанасига биноан, дostonлардаги ҳар бир бобнинг муқаддимасида шу бобга насрий изох берилади. Ғ. Ғулом бундай изохларни қисқа баён қилиб ўтган. А. Ҳайитметов эса кўпгина бобларни аслиятдан қайта ўгирган. Қиёсланг: «Бу иқбол варақларининг муқобаласи ва бу саодат тарҳларининг мутораҳаси ва ҳаёл баҳрида маоний туҳафи савдоси учун масоҳат қилмоқ ва ҳар фасона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажносқа рад илигин урмоқ ва маоний ақмишаси нафойисин бу латофат ҳужласи аройиси учун ғайб тужжоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ ва жон риштаси ва киприк игнаси била либоси намоийиш ва хилъати оройиш тикиб бу абкор қадлариға солиб жилва бермак»².

Ғ. Ғулом бунди: «Бу дostonни ёзишда қанча-қанча китоблар ўқилганин, қанча таърифлар кўрилганин айтиб, шулардан тўпланган инжуларни ўқучи олдида жилва кўргузмак», – деб ифода этган. А. Ҳайитметов эса қуйидагича табдил қилган: «Бу иқбол варақларини таққосламак, бу саодат тарҳлари режасини тузмак, ҳаёл денги-зида маънолар туҳфасини харид қилмоқ учун йўл босиб, ҳар бир афсона мажмуасини ва тарих тўпламини варақ-ма-варақ ахтариб, хатоликларини рад қилмоқ, маъно нафосатлари матоъини ғайбдан савдогарлардан ҳаётим нақ-

¹ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфклари. – Т., 1997. – 52–65-бетлар.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 7-жилд. – Т., 1992. – 41–42-бетлар.

дини бериб, латофат уйининг келинчаклари учун сотиб олмоқ ва жон ипи ва киприк игнаси билан намойиш ва оро либосини тикиб, бу бокиралар қадларига солиб жил-валантирмоқ»¹. Чунончи, матншунослик нуктаи назаридан олиб қараганда ҳам мумтоз адабиёт матнлари айнан ўзича берилгани дуруст. Аммо бундан Ғ. Ғулом ўз даври ўқувчисига аниқ ва тушунарли бўлиши учун шундай йўл тутган, деган хулоса чиқариш мумкин. Демак, шоир нигоҳидаги кузатишлар, матний тадқиқ этиш усуллари ўзига хос қизиқарлидир. Бу масалада Навоий шундай ёзади:

*Тахайюл аро барча бир нав эмас,
Ҳадисин икки киши бирдек демас.*

Яъни тасаввур қилишда ҳамма бир хил эмас. Худди бирор ҳолатни баёнлашда икки киши бирдай фикр юрита олмагани сингари.

Атоқли шоирнинг ушбу матний тадқиқ этиш усулини, яъни назмни насрий баёнлаш усули – мезонини ҳисобга олмаганда, ўша даврларда бундан бошқа оригинал, юқори салоҳиятли матний тадқиқ этиш усуллари кўзга ташланмайди. Пировард натижада, шеърий матнни насрий баён этиш усули матншунослик соҳасидаги методологик асослардан бирига айланди ва, албатта, кейинчалик навоийшунос олимларимиз томонидан насрий баённи қайтадан тўлдириб, нашрга тайёрлаш ишлари кенг йўлга қўйилди.

Ғёте шундай ёзган эди: «Табиат ҳазилни билмайди. У доимо ростгўй, ҳар доим жиддий, ҳар доим ҳақдир. Хатолар ва янглишишлар эса инсонларга тааллуқлидир». Зеро, улуг шоир ижодиёти ҳам табиатнинг ички руҳий оламига нақадар уйғун бир шеъриятдир. Мозийнинг аччиқ шохидликларидан ҳам маълумки, баъзи даврларда

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 7-жилд. – Т., 1992. – 396-бет.

асл ижодкор анқонинг уруғи каби камёб бўлиб қолади. Бордию бугун ҳазрат шеъриятини маромига етказиб талқин этишда ё он қадар салоҳият, ё имкон, ё фурсат кам бўлса, унда руҳсиз сохта талқин, тахмину фаразларга берилмасдан, қисқа шарҳизоҳлар билан кифояланиш ҳам фойдадан холи эмас.

Хуллас, бугунги кунда Навоий асарлари матнини ёки мумтоз адабиётимиз намуналарини турли талқинларда ўрганиш борасида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Унда матнни замон талаблари даражасидаги Ғарб таҳлил усуллари, хусусан, микроанализ имкониятлари асосида тадқиқ этиш ҳам кўзда тутилади. Шу билан бирга, эндиликда яқин ўтмишдаги, айниқса, 30 – 40 йиллар ўзбек миллий матншунослигининг улкан тажрибаларидан кенг фойдаланиш ва ана шу анъаналаримизни давом эттириш айтиш муддаодир.

«Мажолис ун-нафоис» матнини тадқиқ этиш усуллари

Сўз мулкининг султони, зуллисонайн шоир Мир Алишер Навоийдан бизга жуда бой адабий мерос қолган. Айниқса, Навоий яшаган давр адабий муҳити ва ундан олдинги «шоири даврон»ларнинг таржимаи ҳоли, ижоди ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг шеър ёзиш салоҳиятига бағишланган «Мажолис ун-нафоис» алоҳида илмий қимматга молик бўлган ноёб қўлёзма манба ҳисобланади. Алишер Навоий ушбу асарини 1490–91 йилда ёзган ва 1498 йили уни қайта тўлдириб, таҳрир қилган¹.

Маълумки, «Мажолис ун-нафоис»да нафақат туркигўй, балки форсигўй шоирлар ижодиётига ҳам кенг ўрин берилган. Шоир асарининг биринчи мажлисидаёқ фор-

¹ *Ғаниева С.* «Мажолис ун-нафоис» ва «замима» тазкиралардан бири// Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2003, 1-сон. – 27-бет.

сиг'уй шоирлар ҳаёти ва ижодига тўхталади ва кейинги ўринларда ҳам зуллистонайн, форсиг'уй шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бинобарин, қадимдан икки халқ ҳамдўстлигининг рамзий ифодаси бўлиб келаётган «Мажолис ун-нафоис» XVI асрда уч маротаба, XIX асрнинг бошларида эса тўртинчи бор форс тилига таржима қилинган ва баъзи тўққиз қисмдан иборат форсий «замима» тазкираларнинг бош қисми фақат Навоийга бағишланганлиги ҳам бежизга эмас¹.

Ушбу асар ҳақида етук матншунос ва адабиётшунос олимлар бир қатор тадқиқот ишлари ёзишган. Айниқса, бу борада Порсо Шамсиев, Ойбек, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, Ҳ. Сулаймонов, А. Ҳайитметов каби беназир олимларнинг хизматлари катта бўлган. Жумладан, А. К. Боровков, А. Н. Болдырев, Р. Воҳидовлар томонидан ёзилган тадқиқот ва нашр ишлари алоҳида таҳсинга лойик². Тазкира мустақиллик йилларида ҳам қайта нашр этилган³. Албатта, тазкиранинг тил хусусиятлари ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлган⁴. Аммо асар тилида яна бир қатор сўзлар мавжудки, улар нафақат «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»⁵ ва тил та-

¹ Ўша асар. – 27–28-бетлар.

² Қаранг: Боровков А. К. «Мажолис ун-нафоис» (собрание редкостных). Известия АН СССР отд. литературы и языка. – 1947, вып. 6; Болдырев А. Н. Персидские переводы «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои. Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. 1952, №128, вып. 3; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танкидий матн / Тузувчи: С. Ғаниева. – Т., 1961; Ғаниева С. Давр адабий ҳаёт кўзгусида // Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» илмий-танкидий матн. – Т.: Фан, 1981; Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржималари. – Т., 1987.

³ Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» // Мукамал асарлар тўплами. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – 284-бет.

⁴ Носыров И. Лексика «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои // Автореф. Дисс. канд. филол. наук. – Т., 1980.

⁵ Носыров И. Лексика «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои // Автореф. Дисс. канд. филол. наук. – Т., 1980; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдик. – Т.: Фан, 1983–1985. – 250-бет.

рихи юзасидан амалга оширилган тадқиқот ишларида эътироф этилмаган, балки матншунослик ёки тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган. Ҳолбуки, матндаги тушунилиши қийин сўзларнинг матний хусусиятларини таҳлил этиш усули XIV–XV асрлардаёқ юқори илмий савияда чуқур ўрганилган. Бунга зарринқалам хаттотлар томонидан юқори илмий санъат даражасида битилган Алишер Навоий қўлёзмалари гувоҳдир. Демак, бундай сўзлар матний маънолари шарҳисиз, айниқса, «Мажолис ун-нафоис»нинг матний тадқиқи, услубий хусусиятлари борасида узил-кесил илмий ҳулосалар чиқариш анча мушкул. Илло, асар муаллифи қўллаган «Ул услубда зехни яхши бордур» (108)¹, «Ва юқориғи сўз услуби тақозои ул қилурким» (174), «Ҳар тақдир била инсоф улдурким, анинг асаридин бу кунгача анга ғолиби маҳз шеърнинг барча услубида киши йўктур» (15) каби жумлалар фикримизнинг ёрқин далилидир. Бошқачароқ қилиб айтганда, Навоий таъкидада ҳар бир шоирнинг сўз қўллаш усули, айниқса, индивидуал услубидаги умумийлик ва хусусийлик ҳолатларига аниқ ва равшан баҳо берган. Бундан ўша давр назмиётининг услубий оқим ранг-барангликлари, индивидуал ва давр услубларининг ўзаро фарқли хусусиятлари ойдинлашади. Муаллиф ва матн олдига қўйиладиган талаблар, матний таҳлил мезонлари ҳам янада аниқлашади. Бинобарин, асар матнидаги ҳар бир тушунилиши қийин ёки луғатга кирмай қолган сўзлар ўз таҳлил йўсинини топмоғи лозим.

Шу пайтгача «Мажолис ун-нафоис» матнини тадқиқ этиш борасида бир умумийлик, яқрамлиқ кўзга ташланади: у, асосан, асар қўлёзмаларини тасниф ва тавсифлаш, улардаги мавжуд фарқларни аниқлаш, манбанинг илмий-танқидий матнини яратиш, нашрга тайёрлаш каби

¹ Қавс ичидаги рақамлар асар саҳифасинигина билдиради.

хусусиятлардангина иборат. Савол туғилади: асар матнини тўлиқ ва ҳар томонлама мукаммал ўрганиш учун яна қандай матний тадқиқ этиш усулларига мурожаат қилиш лозим? Аввало, ҳар қандай матний тадқиқ этиш усули матнни шарҳлашга мушкуллик туғдираётган матний муаммоларни бартараф этишга қаратилмоғи зарур. Зотан, бугунги кунда жаҳон матншунослигининг замонавий тамойил ва услубий мезонлари йўсини барча матний муаммолар тадқиқига жорий қилинмоқда. Бинобарин, «Мажолис ун-нафоис» асари матнини ҳам матншуносликнинг глосс, конъектура усуллари ёрдамида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Шу маънода, ушбу мақолада тазкира матни, асосан, глосс ва конъектура тушунчаларининг тарихий принципларига асосланиб, талқин этилди:

1. Г л о с с. У матншуносликда жуда кенг тушунчаларни ифодалайди. У кўпинча «интерполяция» истилоҳи билан альтернатив равишда қўлланилади. Уларни куйидаги ҳолларда бир-биридан ажратиб олиш мумкин. Глосс – бу муайян қўлёзманинг хошиясидаги ёки матн ўртасидаги қайдлар. Зеро, глосс қўлёзмадаги асосий матн билан қўшилиб кетмай, балки ундан фарқлантириб, котиб томонидан бирор ўринни шарҳлаш учун ёзилган алоҳида қайддир. Интерполяция эса муайян асар матнига киритилган, бу матн билан қўшилиб кетган қўшимча. Матнга интерполяция киритишни нусха кўчирувчини ўзи ҳам бевосита кўчириш жараёнида амалга ошириши мумкин, бироқ кўпинча интерполяция нусха кўчирувчи кўчириб олган глоссани ифодалайди. Машҳур рус матншунос олими Д.С. Лихачев глосс ва интерполяцияларнинг қўлланилиши ҳақида шундай ёзади: «Глосс ва интерполяциялар турли сабабларга кўра киритилади: матн мукамаллигини кучайтириш учун (масалан, айниқса, тарихий асарларда шу мавзу бўйича бошқа асарлардан интерполяциялар киритиш)

ёки нусха кўчирувчига хаёлий ёки ҳақиқий тушиб қолган жойларни тўлдириш ва тушунарсиз бўлган матнни тушунтириб бериш учун (тушунилиши қийин сўзларни, матндаги нуқсонларни, яхши тушуниб бўлмайдиган мулоҳазани, ноаниқ фактларни тушунтириб берувчи глосса)»¹. Юқорида қайд этилганидек, глосснинг асосий вазифаларидан бири матндаги тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто асар нашри бўйича тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва ибораларнинг матндаги ўрнини аниқлаш ва шарҳлаш ҳамда уларни матнга илова қилишдан иборатдир.

Алишер Навоий бошқа асарлари сингари ушбу асарида ҳам ўз сўз қўллаш бадиий маҳоратини олий даражада намойиш эта олган. У туркий сўзлар билан биргаликда арабий, форсий лексик бирликлардан юксак даражада бадиий маҳорат билан фойдаланган ва бу ҳол асар тилининг конструкцион тузилишига таъсир қилмай, балки аста-секинлик билан «Мажолис ун-нафоис» бадиий ифода қатламини бойита борган. Айниқса, шоир асарда арабий сўзларни араб тилининг флектив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган. Афсуски, бундай сўзлар изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукамал нашрига тўлиқ илова қилинмаган. Қуйида ана шундай айрим сўзлар шарҳ этилади. Масалан, *منقوي* мунқавий сўзи асарда бир ўринда қўлланиб, матний маъносига кўра, «махкам», «собит» маъноларини ифодалаган: «Улви ҳимматдин дунёу мофийҳога этак силкиб мақсуд каъбасида мунқавий бўлубдур ва ҳамул даражадин мохалақаллоҳ балки мосиваллоҳни мавҳуми маҳз, балки маъдуми мутлақ билиб вусул ҳаримида

¹ Биз «глосс» атамасидан шартли равишда фойдаланмоқдамиз. Бу ҳақда қаранг: *Лихачев Д. С.* При участие А. А. Алексеева и А. Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 90–91.

эътикоф қилибдур» (158). *منقوي* Мунқавий сўзининг *قوي* кавий шакли эса Навоий асарларида сермахсул қўлланган. Асардаги бундай сўз шаклларининг айримлари ҳатто бошқа туркий манбаларда учрамайди. Ана шундай киёслаш имкони бўлмайдиган қолган ҳолларда тушунилиши қийин сўзлар, асосан, матний маъносига кўра, изоҳланади. Шунингдек, асарда араб тилига хос тўғри қўпликлар иштирокида янги сўзлар ҳосил қилинган: *مستغلات* мустағалот – «ғалла экиладиган ерлар»: «Фониваш ва бетакаллуф киши эрди, жузъий мустағалоти ҳосили била қаноат қилиб эрди» (37).

Кўринадики, бунда мутафаккир араб тилининг нақадар чуқур билимдони сифатида ўз сўз қўллаш санъатини кўрсата олган. Асар матнидаги бундай тушунилиши қийин ёки изоҳли луғатга кирмай қолган сўзларни яна қуйидагича таҳлил қилиб ўтиш мумкин: *فردوس تزيين* фирдавстазийн – «жаннаторо»; «жаннатсифат боғ»; «зийнатланган боғ»: «Бу Султони Соҳибқироннинг эрамойин суҳбатларида ва фирдавстазийн хилватларида ва навъ ғариб латойиф ва ажиб заройиф ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутаवотир ва лаҳза мутазоид ва мутақосир зоҳир бўлур» (209), *استقرار* истиқрор – «сабот», «матонат», «чидам», «ўз сўзи, аҳдида собит туриш»; «барқарорлик», «ўз вазифасини матонат билан бажариш»: «Ва бир қарн бўлар бордиким, истиқлол била аморат истиқрор била подшоҳга ноёбат қиладурким, ҳеч киши андин бир номулоийм нимаким, мужиби эътироз бўла олғай, нақл қилмайдур» (151), *قبالجات* қаболжот – «ҳужжат», «ижозатнома», «никоҳ хати»: «Мавлоно Низомиддин қазо масжидида мутаммакин эрканда, маҳкамаси ва дор ул-қазосида сижиллот ва қаболжот ва шаръиёт анга эврилур эрди» (123), *حقير الجثه* ҳақир ул-жусса – «озгин», «заиф жуссали», «кичик жуссали»: «Бағоят маҳрум ва вожиб ул-риоя ва нумурод кўрундиким, ҳам ҳақир ул-жусса эрди ва ҳам сағир

ус-син» (78), ذوالقافيتين зулқофиятайн – «икки қофияли»: «Зулқофиятайндур ва қофияли тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндур» (68).

Тазкирада бир қатор арабий сўзларга форсий ўзак ёки қўшимчалар қўшилиши натижасида янги сўзлар ҳосил қилинган: معالجه پذیر муолажапазир – «даволовчи»: «Гаҳи савдоси андоқ ғолиб бўлурким, мизожи сиҳат қонунидин мунҳариф бўлур, яна кўп заҳмат билан муолажапазир бўлур (82), غرابتجوи ғаробатжўй – «ажойиб», «қизиқарли»: «Хийли жунун зотида борким, салоҳият касбиға монеъдур, йўқ эрса, ғаробатжўй табъғинаси бор» (87). Бундан ташқари, асарда яна бир қатор форсий қоришиқ сўзлар (44) учрайди: شیرین اشعار ширинашъор (184) شیرین اداليق ширинадолик (80) ва бошқалар. Кўринадики, тазкира матнидаги бундай тушунилиши қийин сўзлар талайгина қисмни ташкил этади.

2. К о н ъ е к т у р а. Катта тажриба ва мантикий фикр асосида, ҳатто аслиятга қиёсламасдан туриб ҳам, асар нашридаги хато ва нуқсонларни аниқлай олиш ва уни муаллиф яратган матнга яқинлаштира олиш конъектура дейилади. Тадқиқотчи томонидан муайян асар матни бўйича асосли фикр-мулоҳазалар асосида тақдим қилинаётган илмий тузатишлар ҳам конъектура ҳаракат-лариға киради. Матншунос олим Н. В. Перетц конъектуралар ҳақида шундай ёзади: «Шундай ҳолатлар бўладики, мавжуд қўлёзмалардан биттаси ҳам аниқ, етарлича қаноатланарли ўқишни бермайди ёки қандайдир ёдгорликнинг биттаю битта бузилган, ноаниқ жойлари бор қўлёзмаси бўлади. Бундай ҳолатларда танқидчи муаллиф ўрнида бўлиб, конъектуралар, яъни турли мулоҳаза ва тахминлар ёрдамида бузилган матнни тиклашга уриниб кўришга мажбур. Конъектуралар учун умумий аниқ қонун ва қоидалар йўқ: кимки бошқалардан кўра кўпроқ ушбу асар-

нинг муаллифига яқин фикр юрита олса, унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олса, бошқалардан кўпроқ уни тушуна олса – ўшагина уни муваффақиятлироқ тўғрилай олиши мумкин. Албатта, таклиф этилаётган конъектуралар, иложи борица, матнга энг соз маъно бериши керак ва бу асрнинг бошқа қисмларига, муаллифнинг одатларига зид бўлмаслиги керак»¹.

Ҳозирги пайтда конъектура, асосан, матн нашридан кейин рўй беради. Матншунослар табдиллардаги хато ва камчиликларни матний маънодан келиб чиқиб аниқлашади. Демак, аслиятнинг хаттий ва маъновий хусусиятларини тўлиқ англаган, тасаввур қилган ҳолда мантикқа асосланиб, унинг нашрларидаги ноқисликларни тўғри тузата олиш конъектура ҳаракатларига киради. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» қўлёзмасидаги бир жумла нашрда «...мажлисда назм тарийқида ҳамроз эрдилар ва наср услубида пуктапардоз» (113) тарзида нотўғри ифодаланибди.

Ушбу жумладаги نكتہ پرداز «нуктапардоз» сўзининг ўрнида «пуктапардоз» бўлганлигини қўлёзмага қарамай туриб, конъектура усули билан, яъни мантикқа асосланиб ҳам аниқласа бўлади. Зеро, «нуктапардоз» – «чуқур маъноли сўзлар айтувчи» деган маънони беради. Бу, шубҳасиз, матний маънони англатади. Ёки: Ва масҳлик ва мабҳутлуқ оламин ҳам кўп таъриф қилурлар (121).

Мазкур мисолдаги مسخلىق «масҳлик» сўзининг ўрнида «масҳлик» ифодаланган. Буни тахминий ёки умумий фикрлар асосида фарқласа бўлади. Чунки «масҳлик» – «ўзгаришлик», «қабих сураатга айланишлик», «бир шакл ёки кўринишдан бошқа бир ёмонроқ шакл ва кўринишга ўтишлик» каби маъноларни англатади. «Масҳлик» эса мумтоз матнларда «қўл билан уқаламоқ, қашламоқ» маъ-

¹ *Перетц Н.* Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники. (Корректурное здание на правах рукописи). – Киев, 1914. – С. 276.

носини ифодалаб келади¹. Бу маъно, шубҳасиз, матний маънога тўғри келмайди. Бундан ташқари, асар нашрида شعور «шуъур» – «сезги», «ҳис», «хуш», «фаҳм», «идрок» (156) сўзининг ўрнида «шуур», احفاد «аҳфод» – «набиралар», «авлод» (172) сўзининг ўрнида «ахфод», خبط «хабт» – «ақлдан озиш», «девонасимонлик», «ақлга путур етиши» (36) сўзининг ўрнида «хабт», اشتها «иштихор – «машхурлик», «шуҳрат» (140) сўзининг ўрнида «иштхор»; صاحب وجود لوق «соҳибвужудлук» – «соҳибкарамлик» (44) сўзининг ўрнида «соҳиб вужудлук», گلبانگ «гулбонг» – «баланд овоз билан нола тортиш», «фарёд чекиш», «хушовоз билан сайраш» (8) сўзининг ўрнида «гул бонг»; سبك روح «сабукрух» – «хушҳол», «самимий», «очик чехрали» (45) сўзининг ўрнида «сабук рух» (бу сўзлар матнда ажратиб ёзилган); برگستان «баргуствон» – «зирих»; «урушда ярок ва ўқ ўтмасин учун от ёки филнинг устига ташланадиган ёпиқ» (30) сўзининг ўрнида «баргнуствон» шаклида нотўғри ифодаланган. Асар матнидаги бундай ҳолатларни ҳам конъектура ҳаракатлари ёрдамида тузатиш мумкин.

Хуллас, «Мажолис ун-нафоис» матнини янгича усулларда, хусусан, замон талаблари даражасида матний тадқиқ этиш шоир тазкирасини мукаммал ўрганиш ҳамда тўлиқ изоҳлар билан таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Навий асарларидаги айрим сўзларнинг матний маънолари

Маълумки, сўз маъноларини изоҳлаш текстология ва лексикографиянинг асосий ва муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шарқ лексикографлари асрлар мобайнида мумтоз манбалар тилидаги сўз маъноларини аниқ ва лўнда

¹ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 653.

тушунтириш мақсадида изоҳлашнинг бир неча турларидан унумли фойдаланиб келганлар¹. Луғатшунослик тарихида Толе Ҳаравий ва Муҳаммад Маҳдийхон туркий сўз маъноларини форс тилида аниқ ва ихчам баён этишган. Улар Шарқ лексикографиясининг энг маъқул изоҳлаш усулларида фойдаланганлар: 1) эквивалент йўли билан изоҳлаш; 2) маънодош сўзлар орқали изоҳлаш; 3) қисқа изоҳлаш; 4) кенгрок изоҳлаш; 5) қомусий изоҳлаш; 6) зид маъноли сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 7) маъруф лексикографик белгиси ёрдамида изоҳлаш; 8) арабча сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 9) умумий изоҳлаш; 10) форсий сўзлар ёрдамида изоҳлаш. Ушбу мақолада Алишер Навоий асарлари тилидаги янги аниқланган, эквивалент йўли билан изоҳланган сўз ва иборалар ҳақида фикр юритамиз.

Эквивалент (муқобил) танлаш йўли билан изоҳлаш усули қадимда кенг қўлланган бўлиб, бу услубда сўз аниқ ва лўнда изоҳланади². Бу борада айрим лексикографлар қуйидагича фикр билдиришган: «Луғатларда икки тил учун умумий бўлган тушунча ва ҳодисаларни акс эттирувчи баъзи атама ва сўзларнинг тенг (эквивалент) маъноли таърифи берилган»³. Шулардан келиб чиқиб, биз «Насойим ул-муҳаббат» асаридаги арабча قرون курун сўзини арабча аср, давр; вақт сўзлари билан изоҳладик: (Мавлоно Шамсуддин Маъдодий к.с.). Ўз замонида балки бунча курунларда алардек солиқ муртоз киши ёд бермас⁴.

Бу сўзни Мирзо Муҳаммад Маҳдийхон ҳам ўзининг «Санглох» асарида фақат вақт маъноси билангина изоҳла-

¹ Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикографика в Индии. Душанбе, 1987. – С. 223.

² Умаров Э. А. «Бадаи-ал-лугат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVIII вв. Дисс. докт. филол. наук. – Т., 1989. – С. 177.

³ Оконешиников Е. И. К. Пекарский как лексикограф. Новосибирск: Наука, 1982 – С. 104.

⁴ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 445-бет.

ган¹. Шунингдек, ушбу лугатда қурун сўзининг кечқурун тарзидаги ҳолати ҳам эътироф этилган: қурун ба маънии вақт ва ҳангом бувад ва кэчқурун яъне дарвақт...².

Қуйидаги байтдаги туркий اوکسون ўксун сўзи арабча само эквиваленти билан ихчам изоҳланди:

*Фано шоли чубўлгон риштасин тутқил ганиматким,
Эрур ўт риштаси зар бирла буткан атласу ўксун*³.

«Лисон ут-тайр» достонидан келтирилган ушбу байтдаги туркий قاقشال қоқшол сўзи форсча тараша сўзи билан шарҳланди:

*Жисм аро бир парлари қолмай бутун,
Пора-пора, ўйлаким қоқшол ўтун*⁴.

Шоир асарларида арабча فريه қаря сўзи қўлланилган. Бу сўз тарихий манбаларда қария шаклида ҳам учрайди⁵. Биз бу сўзни туркий кишлоқ эквиваленти билан изоҳладик: (Абулвалид Аҳмад б...).

*Озодон қарясиндурки, Ҳиротга муттасилдур*⁶.

«Бадоеъ ул-васат» асарида бир маротаба қўлланилган اوچوز учуз туркий сўзи қадимги ёзув ёдгорликлари-

¹ Умаров Э. А. «Бадаи-ал-лугат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVIII вв. Дисс. докт. филол. наук. – Т., 1989. – С. 177.

² Sanglax A. Persian Guide to the Turkish language by Muhamad Maxai Xan. Facsimile Text with an introduction and indices by Sir Gerald Glauson. London, 1960. – P. 37–40.

³ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 4-жилд. – Т., 1989. – 332-бет.

⁴ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-жилд. – Т., 1996. – 261-бет.

⁵ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т. 1–2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 674.

⁶ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 228-бет.

да учузланди тарзида учрайди¹. Бу сўз форсий эквиваленти арзон сўзи билан изоҳланди:

*Фақр қўйи туфроғиким, улдур иксири ҳаёт,
Жон бериб кўз ёритурча олсанг – олмишсен учуз².*

«Сабъаи сайёр» асарида фақат бир ўринда учраган форсча كوژپشت кўжпушт сўзи туркий букри эквиваленти билан изоҳланди:

*Басо кўжпушту пароканда ҳол,
Бўйида чу бўлғай ипе эски шол³.*

Шунингдек, туркий كادود кадуд сўзи ҳам форсий бигиз сўзи билан изоҳланди: Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: бийзки сорт кадуд дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва бийзки «дарафш» дерлар⁴.

Алишер Навоий асарларидаги бундай эквивалент йўли билан изоҳланаётган сўзлар, асосан, туркий, арабча, форсча ва қоришиқ сўзлардан таркиб топган. Айни шу маънода, уларни яна қуйидагича гуруҳлаштириб тадқиқ этиш мумкин:

1. Эквивалент орқали изоҳланган туркий сўзлар:

Алишер Навоийнинг «Наводир ун-ниҳоя» асарида қўлланган اوغار قيلماق уғар қилмоқ қўшма феъли қашка қилмоқ эквиваленти билан изоҳланди:

¹ Кошғарий М. Девону луғотит-турк. Т. I–III. – Т., 1960–63. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов; Девону луғотит-турк. Индекс-луғат/Р. А. Абдурахмонов ва С. М. Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – 308-бет.

² Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-жилд. – Т., 1990. – 160-бет.

³ Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 11-жилд. – Т., 1993. – 385-бет.

⁴ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. 16-жилд. – Т., 2000. – 19-бет.

*Қилди угар ўтоғасин ул қотили шижсоъ,
Хуришд оразига ҳамоно хати шиоъ*¹.

Угар сўзи қадимги туркий тил манбаларида ҳам шу шаклда учрайди². Бу сўз нашрда *اوقار* уқор шаклида ёзилган³. Уқор сўзи турна маъносини англатади⁴. ФЗТ асарида эса, уқор шароб, май маъносида берилган⁵. Ҳар икки маъно ҳам байт мазмунини тушунишга ёрдам бермайди. Негаки байтнинг мазмуни қуйидагича: «Бошга токиладиган дубулға (жиға)ни довюррак қотил қашқа қилди. Гўё бу худди қуёш юзли ёрнинг чехрасига нурли қилич тушганига ўхшарди».

اياق аёқлуқ сўзи шоир асарлари тилида косалик маъносини ифодалаган: Ул қул ҳикоятиким оёғи тойилиб, аёғлуқ ошини шоҳнинг боши косасига урди ва каромлиғ шоҳ олида ўз ошин пишурди⁶.

Асарда *اياغ* аёғ-илиг сўзи оёқ-қўл маъносини англатган: Таҳорат килур эрди ва ел келур эрди ва аёғилиги ёрилур эрди ва қон келур эрди⁷. «Насойим ул муҳаббат» асарида учровчи *اويغولا* уйқуламоқ феъли ухламоқ ўхшаш варианты билан изоҳланди: (Ҳишом б. Абдон р.т.). Бир кун уйқулаб, уйғонғач кўрдиким, қўйи бирор зироатиға кирибдур. Ани ул зироат иясига берди ва андин беҳиллик тилади. Мазкур асардаги *بوكراك*

¹ Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. 2-жилд. – Т., 1987. – 252-бет

² Кошғарий М. Девону луғотит-турк. Т. I–III. – Т., 1960–63. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов; Девону луғотит-турк. Индекс-луғат / Р. А. Абдурахмонов ва С. М. Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967, – 309-бет.

³ Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. 2-жилд. – Т., 1987. – 252-бет.

⁴ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1953. – 452-бет.

⁵ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т. 1–2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 401.

⁶ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-жилд. – Т., 1991. – 343-бет.

⁷ Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. 2-жилд. – Т., 1987. – 133-бет.

букрак сўзи буйрак эквиваленти билан изоҳланди: Ҳақ с.т. агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратқандур, аммо кўнгли кўзин бағоят ёруқ қилғондур, лубёға илик суртубдур ва дебдурки, кўй букрагига ўхшайдур ва нахудни бармоғи била силаб, дебдурки, итолғу бошиға ўхшар¹.

2. *Эквивалент орқали изоҳланган форсий сўзлар:*

گزدسته (газдаста) – қамчи:

*Сойислигига Зуҳал уруб фол,
Газдаста била қўлида гирбол².*

کهزن (каҳзан) – паншаха:

*Тоҷирғаки даст топти раҳзан
Ногаҳдур анинг ёнида каҳзан³.*

روپاك (рўпок) – сочик:

(Шайхзода Абулҳасан к.с.) ...Ҳирий шаҳриға етганда Ҳазрат Махдумий н.м.н. шарафи мажлисиға мушарраф бўлуб, алардин илтифотлар топиб, алар ўз мусаннафотларидин бир китоб ва жойнамоз ва бир рўпок анга бергандурлар⁴.

3. *Эквивалент орқали изоҳланган арабча сўзлар:*

مروحه (мирваҳа) – елпиғич:

*Тоби муҳаббат чоғи ул ажниҳа,
Ўтлари тугёни учун мирваҳа⁵.*

ماتقدم (мотақаддам) – собик:

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 426-бет.

² Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 9-жилд. – Т., 1992. – 24-бет.

³ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 9-жилд. – Т., 1992. – 304-бет.

⁴ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 424-бет.

⁵ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-жилд. – Т., 1991. – 103-бет.

...ва мотақаддам шуароси малик ул-каломлари дастури била жамъу тартибда саъй қилганимнию...¹.

مولد (муваллад) – туғишган:

Шохрух Султон бузуғлиғида фақирнинг волиди жамоати касир била рўзгор ҳаводиси фитнасининг Хуросондин қочиби, Ироққа борурда Тафтгаким Мавлононинг (Мавлоно Шарафиддин Али Яздий) мувалладидур, ярим кеча етиб тушдилар².

4. *Эквивалент орқали изоҳланган қоришиқ сўзлар:*

اثريچه (асарича) – кейнича:

Соҳиби ҳар неча интизор тортибдурлар. Ул пайдо бўлмайдур. Оқибат ани тилай асарича борибдур. Кўрубдурки, ул ўлтурубдур³.

قدمگاه (қадамгоҳ) – қадамжо:

Ул муқаддас қадамгоҳ саҳнасининг жой олди⁴.

صنعت آرا (санъаторо) – санъаткор:

Анга бо эрди неча ҳампеша,

Санъаторою чобукандеша⁵.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий асарларидаги янги аниқланган сўз ва ибораларнинг матний маъноларини изоҳлаш ўзига хос йўсиндаги илмий таҳлиллар олиб борилишини талаб этади.

¹ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 3-жилд. – Т., 1988. – 90-бет.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-жилд. – Т., 1997. – 31-бет.

³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. – Т., 2001. – 85-бет.

⁴ Ўша асар. – 350-бет.

⁵ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. 10-жилд. – Т., 1999. – 83-бет.

ХУЛОСА

Бадий асарлар матнининг ўзига хос жиҳатларини илмий-назарий тадқиқ этиш ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам тимсол ва рамз ҳақидаги қарашларимизни шакллантиришда муҳим омил бўлиб келган. Чунки ўзбек адабиётшунослигида, аслида, бадий матндаги рамз имкониётларини жуда кенг ёритувчи тимсол тадрижи энг кам ўрганилган соҳадир. Айниқса, Навоий шеъриятида сўзнинг бадий матндаги ўрни ва тимсолнинг тутган мақоми, тадрижий ривож, мазмун-мундарижасига тўхталиб ўтиш ва уларга муносабат билдириш асносида бу масаланинг туб моҳиятини очиб бериш қимматлидир.

Айни маънода ушбу монография доирасида олиб борилган изланишлар юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди.

1. Ўзбек мумтоз адабиётида, балки улуғ шоир Навоий ижодиётида тимсолнинг ботиний таракқиёти ва поэтик тақомили борасида алоҳида тўхталинмаган. Навоий яратган тимсолга ҳамма давр шоирлари ҳам бирдек муносабатда бўлмаганлар. Шоир яратган тимсол ва унинг дostonдан-dostonга кўчиш асносида тақомиллашиб боргани ҳақида кўплаб адабиётшуносларнинг фикр-мулоҳазалар бор. Ишда сўзнинг тимсол даражасига кўтарилиши, тарихий келиб чиқиши ва, ниҳоят, бу тимсол йилдан-йилга, асрдан-асрга, халқдан-халққа ўтгани сайин сайқаллашиб, поэтик тақомилга юз тутиши улуғ шоир асарлари мисолида асосланди.

2. Навоий шеъриятида доимо шакл ва мазмун мутаносиблиги бир меъёردа бўлган. Мумтоз шеърятдаги бундай бениҳоя гўзаллик-мукаммаллик, шаклий-маънавий мувозанат, айниқса, ундаги ботиний хусусият Навоий шеъриятига хосдир. Зотан, мумтоз шеърятда маъно ва шаклнинг мутаносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади.

3. Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний «қатлам»ларини очиш Навоий даҳосини яққол кўрсатишга хизмат қилади. Мисол сифатида Навоий шеъриятида бадий ғояни ифодаловчи, ҳам ботиний-рамзий, ҳам тасаввуфий маъно ташувчи поэтик образлар қаторида бодом тимсолини ҳам санаб ўтиш мумкин. Алишер Навоий шеъриятида бодом тимсолининг ўрни, ирфоний рамзлари ва сўфиёна маъноларини талқин этиш нафақат шоир шеърятининг ботиний хусусиятларини, балки шоир ижодиётининг дин руҳи, улухият асрори ва рубубият илми билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

4. Тимсол, рамз масаласи XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларига келиб, математик ёки символик логика фанининг шаклланиши туфайли бирмунча жадаллашди. Математика белгиларининг эвристик имкониятлари илмий тафаккур, фан ва техникани тараққий эттириш, инсоннинг билим доирасини кенгайтириш вазифаларини ҳал қилиш учун бениҳоя қўл келади. XX аср руҳий ҳолати, бадий поэтик тафаккурнинг тараққиёти бадий адабиётнинг барча соҳалари қатори миллий шеърятимизга ҳам ўзига хос таъсирини кўрсатган. Бу давр шеъриятида жанр, услуб, шакл ва тасвирда янгиланишлар юз берди, шу даврдаги мавжуд анъанавий шеърый тизим такомиллашиб боргани ҳолда, поэтик тимсолнинг талқинлари юзага келди. Хусусан, тимсол тадрижи Усмон Носир, Абдулҳамид Чўлпон ва кейинчалик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ва Абдулла Қодирий ижодида бўй кўрсатди. Замонавий ўзбек шеърятининг бадий тафаккуридаги тимсоллар ҳам, албатта, мумтоз шеърятимиз асосида камол топди.

5. XXI асрга келиб халқимизнинг азалий орзуси

амалга ошгач, бадий тафаккуримизда янгиланиш суръати тезлашиб, теранроқ маъно ва мазмун кашф этди. Ишда замонавий ўзбек шеъриятида воқеликни теран мушоҳада қилиш орқали уни янгича тимсолларда бадий акс эттиришга интилиш тамойили яққол кўзга ташлана бориши илк бора ёрилди.

6. Мустақиллик даврида бир шакл ва йуналишда келаётган шеърнинг шакл, мазмун, сўзнинг бадий матндагит вазифаси ўзгарди. Бу даврда рухий, фикрий эволюцияси жараёни фаол равишда кечди, инсон воқелигига нисбатан қарашлар ва муносабатлар ранг-баранг тусга кирди, мавзу ва муаммолар объекти нисбатан ўзгарди, бу даврда шеъриятида ғоявий мазмун, тимсол, фалсафий қарашлар йуналишида эврилиши юз берди.

7. Мустақиллик даври адабиётида тимсолнинг ривожланиб боргани куйидаги омилларда кўзга ташланади:

- бу давр ўзбек адабиётида бадий тафаккур тарзи ўзгарди ва халқона тимсол янгиланди;

- ўтмиш, кеча ва бугунги шеърятда ижодкор қаламга олган тимсоллар, ҳаёт ва ижтимоий воқеликка нисбатан хиссий, эмоционал ва ғоявий муносабат шакллари ўзига хослик касб этади;

- бадий адабиётда руҳият тасвири ва рамз ва тимсолнинг поэтик ифода даражаси юксалди ва ўзига хос хусусияти билан бошқа даврлардан фарқланиб туради.

8. Ҳозирги ўзбек шоирлари ижодида халқнинг бадий тафаккурига мурожаат этиш ҳодисалари, айниқса, замонавий шеърятда янги йўналиш билан чиққан «Сакина» асарида архетипик тимсолларнинг янги босқичига гувоҳ бўлишингиз мумкин. Бу тарз Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфининг ижоди, хусусан, унинг “Сакина” типдаги шеърлари мисолида кўзга ташланади. Ўз даври муаммоларини кўнглидан ўтказиб ёзган ҳар бир ижодкор услубида халқоналик, соддалик, туйғуларнинг

самимий ифодаси, ёрқин ва рангин баёнлари, ранг ва оҳанг уйғунлиги алоҳида кўриниб туради. Бадиий сўз воқелиги мавжуд жойда, қайсидир маънода унинг ғоявий моҳияти, мазмуни, жўшқинлиги бўлади. Умуман, шеърятни маълум бир воқеликка нисбатан ғоявий-ҳиссий муносабатсиз, яъни тимсолсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

9. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, ҳассос шоир Икром Отамурод ижодида кишининг ички изтироблари, туйғулари ва сукунат садоси бир қадар рангинлашди, унинг ботиний руҳда ёзилган фалсафий шеър ва дostonлари истиқлол даври адабиёти ривожига ўзига хос ҳисса қўшди. Таниқли шоир, таржимон Абдуҳамид Пардаевнинг ҳар бир мисрасида эса ўзгача ҳарорат, ёниқ юракнинг қайноқ туйғулари ловуллаб туради. Бу тарз бизга бадиий манзарани рассом каби чизиб ва шу аснода тимсолни тўла-тўқис очиб ташлайди. Монографияда улар мисоллар асосида исботланди.

10. Тимсол тараққиёти бадиий адабиётнинг барча жабҳалари қатори миллий шеърятимизга ҳам ўзига хос таъсирини кўрсатди. Бу давр шеърятда жанр, услуб, шакл ва тасвирда янгиланишлар юз берди, шу даврдаги мавжуд анъанавий шеърый тизим такомиллашиб боргани ҳолда, поэтик тимсолнинг талқинлари юзага келди. Шу маънода Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек шеъритадаги илоҳий рамз ва тимсоллар тараққий этган диний тизимлар учун характерли бўлган образлар мажмуи бўлиб, улар воситасида турли эътиборга молик тушунча ва концепциялар ифодаланиши мумкин.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. – Тошкент, 1983–1985.

ДЛТ – М аҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи: ф.ф.н. С.М.Муталлибов. I–III жилд-лар. – Тошкент, 1960, 1961, 1963.

ДЛТ-Индекс – Девону луғотит турк. Индекс-луғат/Ғ.А. Абдурахмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент, 1967.

МАТ – Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент, 1987–2003. Миллер Б. В. Персидско-русский словарь. – М., 1953. – С. 425.

с.а.в. – саллаллоҳу алайҳи васаллам – унга Аллоҳнинг салавати ва саломи бўлсин.

Тафсир – Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII–XIII вв. – Москва, 1963.

ФЗТ – Фарҳанги забони тожикӣ. Икки жилдлик. I–II жилдлар. – Москва, 1969.

ЎзКА – Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1953. – 452-бет

қ.с. – қуддиса сирруҳу – унинг сирри муқаддас қилинди.

қ.с. – қаддасаллоҳу сирраҳу – Аллоҳ сиррини муқаддас қилсин.

қ.с.а. – қуддиса сирруҳум азиз — уларнинг азиз сирлари муқаддас қилинди.

қ.т.р. – қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу – Аллоҳу таоло унинг сир(р)ини муқаддас қилсин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

І. Алишер Навоий асарлари

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. І жилд. – Т.: Фан, 1987. – 724 б.
2. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Мукаммал асарлар тўплами. ІІ жилд. – Т.: Фан, 1987. – 620 б.
3. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. ІІІ жилд. – Т.: Фан, 1988. – 616 б.
4. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. ІV жилд. – Т.: Фан, 1989. – 560 б.
5. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – 544 б.
6. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – 568 б.
7. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. VII жилд. – Т.: Фан, 1991. – 392 б.
8. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – 544 б.
9. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – 356 б.
10. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Мукаммал асарлар тўплами. X жилд. – Т.: Фан, 1992. – 448 б.
11. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. XI жилд. – Т.: Фан, 1993. – 640 б.
12. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. XII жилд. – Т.: Фан, 1996. – 328 б.
13. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – 284 б.
14. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – 5–130-б.
15. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – 121–181-б.
16. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Му-

каммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – 5 – 40-б.

17. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукам-мал асарлар тўплами. XVII жилд. –Т.: Фан, 2001. – 520-б.

18. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр / Насрий баён. – Т. 1991. – 273-бет.

19. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2013. – 768 б.

20. Alî Şîr Nevâyî. Hayratü'l-ebrâr. Hazırlayan Muhammed Sabir, Tanju Seyhan. -İstanbul, Kesit, 2016. -504

21. Ali Şîr Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – 743 s.

II. Илмий-назарий, бадиний адабиётлар

22. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984.– 60 б.

23. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2016. – 492 бет.

24. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 328 бет.

25. Аганин Р. Повторы и парные сочетания в современном турецком языке. – М., 1959. – С. 7.

26. Бертельс Е.Э. Алишер Навои. – М.: Наука, 1956. – 243 с.

27. Бласс Фр. Герменевтика и критика. – Одесса: Университет, 1891. – 194 с.

28. Боров Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 498 с.

29. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII – XIII вв. – М., 1963. – 368 с.

30. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974. –150 б.

31. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздан бақолироқ ёдгор йўқдир. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 114 б.

32. Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Т.:

Тамаддун, 2017. – 200 б.

33. Зоҳидов Р. «Сабот ул-оҷизин». (Манбалар, шарҳлар, илмий-танқидий матн). – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 256 б.

34. Иқром Отамурод. Хувийят. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – 176 б.

35. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – 168 б.

36. Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 118б.

37. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии. – Душанбе, 1987. – 223 с.

38. Комилов Н. Маънолар оламига сафар/Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар. – Т.: Tamaddun, 2012. – 316 б.

39. Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Г. Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – 758 с.

40. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005. – 208 б.

41. Ойбек. Навоий. Танланган асарлар. Учинчи жилд.–Т.:1957.–291-бет.

42. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Т.: Фан, 2007. – 168 б.

43. Навоийнинг ижод олами / Мақолалар тўплами. – Т., 2001. – 8-бет.

44. Navoiy. Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek. – Т.: Yangi asr avlodi, 2019. – 528 b.

45. Нур қидириб. Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – 336 б.

46. Oltin vodiyan shabadalar. Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek. – Т.: Yangi asr avlodi, 2019. – 528 b.

47. Оконешников Е. И. К. Пекарский как лексикограф. Новосибирск: Наука, 1982 – С. 104.

48. Олимов С. Нақшбандия ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 216 б.
49. Олтин ёруғ. 1-китоб (Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Н.Раҳмонов). – Т.: Фан, 2009; 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2013.
50. Пардаев А. Чорлов. – Т.: Шарқ, 2008. – 192 б.
51. Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. Т.: Университет, 2003. – 46 б.
52. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарқ, 2007. – 336 б.
53. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – 128-бет.
54. Рауф Парфи. Сакина. – Т.: Мухаррир, 2013. – 376 б.
55. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
56. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
57. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.
58. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Т.: ТошДўТАУ, 2019. – 128 б.
59. Усмон Носир. Юрак, сенсан менинг созим. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – 126 бет.
60. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т., 1999. – 29–30-бетлар.
61. Чўлпон. Кеча ва кундуз. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2017. – 272 б.
62. Чўлпон. Адабиёт надир. – Т.: Чўлпон, 1994. – 240 б.
63. Шайхзода М. Гениал шоир. – Т.: Ўзадабий нашр, 1941. – 83 б.
64. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. 6 томлик. IV т. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972 – 1976.

65. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – 164 б.

66. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ, 2004. – 640 б.

67. Қуръон. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – 340-бет.

68. Gʻazallar sharhi / Alisher Navoiy. – Т.: “Yangi asr avlodi”, 2020. – 400 б.

69. Gʻazallar / Alisher Navoiy. – Т.: “Yangi asr avlodi”, 2019. – 336 б.

70. Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. – Т., 1953. – 18-бет.

71. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.

72. Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан//Мақола-лар тўплами. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 151-бет.

73. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Т.: Фан, 1963. – 173.

74. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. – Т.: Шарқ, 2007. – 336 б.

75. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисола-лар. – Тошкент: Адолат, 2004. – 117-бет.

76. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов. – Т.: Ғафур Ғулом, 1981. – 400 б.

III. Диссертациялар ва авторефератлар

77. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎЗМУ, 2004. – 298 б.

78. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎЗРФА ТАИ, 2008. – 270 б.

79. Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хро-

нотоп поэтикаси: Филол. фан. д-ри... дисс. –Т.: ТошДЎТАУ, 2017. – 264 б.

80. Зоҳидов Р. «Сабот ул-оҷизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018. – 240 б.

81. Носыров И. Лексика «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои //Автореф. Дисс.канд. филол. наук. – Т., 1980.

82. Умаров Э.А. «Бадаи-ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVIII вв.: Дисс. докт. филол. наук. –Т., 1989. – 296 с.

83. Капранов В.А. Фарсиязычная лексикография в Индии XVI–XIX вв. Основные толковые словари: Автореф. дисс... докт. филол. наук. –Душанбе, 1973. – 39 с.

84. Пардаев Қ. Муқимий шеърятини: матн тарихи, таҳрири ва талқини. Филол. фан. д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019;

85. Салоҳий, Дилором. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фан. докт. ...дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001. – 285 б.

86. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV–XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қиёсий типологик –текстологик таҳлил). Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ЎзФАҚИ, 1998. – 270 б.

87. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: ф.ф.д... дисс. – Т., 1969. – 1-бет.

88. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисоаларнинг қиёсий таҳлили: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019.

89. Эркинов А.С. Алишер Навоий «Хамса»си талқи-

нининг XV–XX аср манбалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ҚИ, 1998. – 296 б.

VI. Мақолалар

90. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критический изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока.-В. кн.: Первая всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 513.

91. Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами? //ЎзАС. – Т., 2010. № 27, 4 июль.

92. Жумахўжа Н. Машхур ғазал таҳлиллари тадқиқи //Шарқ юлдузи. – Т., 2016. -№ 3. –Б.130 –134.

93. Назар Эшонкул. Ижод кудрати, гўзаллик илоҳиётга дахлдорликдир //Миллий тикланиш рўзномаси. – Т., 1998 йил 19 май).

94. Равшанов А. Ғафур Ғуломнинг адабиётшунослик фаолияти// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973. – № 4. – 28-бет.

95. Расулов А. Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. №49, 3 декабрь.

96. Раҳмонов В. Ҳадис келтириш санъати//Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2002. № 2. – 148-бет.

97. Шукуров Ш. XV мунозаралари ва уларнинг нашрларидаги нуқсонлар хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1993. -№ 2. – Б.30–36.

98. Ғаниева С. «Мажолису-н-нафоис» ва «Замима» тазкиралардан бири // Имом ал-Бухорий. Т., 2003. -№ 1. – Б.27–28.

99. Ҳаққулов И. Навоий шеъриятида ориф образи ва орифона маънолар//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1994.- № 3. – Б.7–12.

М У Н Д А Р И Ж А :

Кириш	3
-------------	---

I БОБ. НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

1.1. «Оразин ёпқач кўзимдин сочилур...»	7
Гулқанд	15
Сурат ва маъно уйғунлиги	23
Сўз ва рух вобасталиги	30
Ишқ аҳлининг кўзгуси	36
«Йўл қилур жисмимда ашқ...»	42
«Бўлмағай эрди муяссар "Хамса"...»	48
«Иста маъни оламиким...»	54
1.2. Маъно ва тимсоллар сири	60
Бадий сўз мақоми	67
Нафосат хазинабони	74
Комиллик сири	83
Ҳайрат туйнуқлари	86
«Эсиб раҳмат насими...»	90
1.3. Жасорат тимсоли	96
Нўъмон лоласи	103
Ишқ ҳавоси	109
Ишқ ифшоси	116
«Меҳр юз кўрмай ўчаши...»	121
1.4. «Асҳоби қаҳф» ити ёхуд садоқатли ит тимсоли ..	128

II БОБ. XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

2.1. Анъанавийликка эш, янгиланишга ташна	133
2.2. «Ихroj» сўзининг маъносини биласизми? (Усмон Носир шеъриятида анъанавийлик)	139

2.3. «Жунун занжири бўйнутда...» (Қодирий ижодиётида анъанавийлик)	143
2.4. Ойбек ижодида анъанавийлик	147

III БОБ. ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ТИМСОЛ ТАДРИЖИ

3.1. «Хайр энди, шеъриятга кўмилган ҳаёт...»	151
3.2. Кўнгил қуши наволари	156
Нур соғинчи	161
3.3. Орзуманд шеърият	166
3.4. «Доғ ботинда ўсади...»	173
«Қадр – қанглум суянган дарахт...»	178

IV БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

4.1. Алишер Навоий асарларидаги этибордан четда қолган сўз ва иборалар	183
4.2. «Сўз қоидасида интизом...»	188
Илмнинг Рауф Парфиси	194
4.3. Матнини тадқиқ этиш усули	198
Насрий баёнлаш мезони	209
«Мажолис ун-нафоис» матнини тадқиқ этиш усуллари	215
4.4. Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг матний маънолари	223
Хулоса	230
Шартли қисқартмалар	234
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	235

монография

МАНЗАР АБДУЛХАЙР

**ТИМСОЛ ТАДРИЖИ (XV-XXI АСР АДАБИЙ
МАНБАЛАРИ МИСОЛИДА)**

Муҳаррир
Азамат АТАЕВ

Саҳифаловчи
Улугбек САИДОВ

Мусахҳиҳа
Нилуфар АБЛАЕВА

Лицензия № 3374-1161-8272-31c0-7e28-1700-0860.11.03.2021 й.

Босишга 16.12.2021 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Босма табағи 15,25. Шартли босма табағи 15,0.

Гарнитура «TimesNewRoman». Офсет қоғоз.

Адади 100 нусха. Буюртма № 111.

«Yashil yaproq nashr-matbaa uyi»
100040, Тошкент шаҳри, Яшнобод тумани,
Паркент 6-тор кўча, 12-уй.

«Adast poligraf» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., Сирғали тумани, 7Г-38, 3-уй, 14-хонадон.